

МАСДАЛАҶОН
ЗАБОНШИНОСИ
ТОҶИК

ДУШАНБЕ

АКАДЕМИЯИ ФАҲОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДБИЯТИ БА ҲОМИ РУДАКИ

МАСЪАЛАҲОИ
ЗАБОНШИНОСИИ
ТОҶИК

Нашриёти «ДОНИШ»
Душанбе
1967

11) Ибодатхоналардан ҳар як масъалани забонишunosро дар маркази музоакими ва инқомбахши марксизм-ленинизм роҳида таҳсил ва таълим менамояд. Ҷ ба таълимоти болағим-дади марказим-ленинизм, ки ҳар як чизро дар таъбирот ва иншооти доими мелинади ва ба доғматизм душманни оғити-полашар мебошад, таъвия намуда, корҳои пешинани худро тақ-роф ба тақрор дида мебарояд, ва тақмили мелинади. Чунин тарзи корбарии ин олимни хасос ва нисбат ба худ серталаб на танҳо дар асарҳои соф илмӣ, балки дар китобҳои дарсие, ки ӯ тартиб додааст, равшан мушоҳида карда мешавад.

Б. Н. Ниёзмухаммадов хангоми таҳлилу тадқиқи ин ва ё он проблемаи забонишноси ба ду сарҷаман асосӣ тақвия менамояд: ӯ фактҳои фаровони забонро тасниф карда, дар асоси он ба ҳулосаҳои илмӣ меояд ва дар айни ҳама муваф-фақиятҳои илми забонишноси умумӣ, пеш аз ҳама, илми пешкадами забонишноси русро ба асос мегирад.

Ҳамаи инҳо ба ҳам пайваст шуда, ба як система мебароянд ва ҳақонбинии васеи илмии ин олимни бузург, аввалин док-тори тоҷикро таъкид менамоянд.

Бобоҷон Ниёзмухаммадов соли 1906 дар Фирӯзоба ном деҳани району Кони Бодом аз оғилани қосиб таваллуд ёфтааст. Ҷ соли 1918 ба мактаби дараҷани 2-уми саветӣ дохил шуда, бо муваффақият таҳсил менамояд.

Бобоҷон чун синфи нуҳуми мактаби мазакурро ба итмом мерасонад, уро соли 1925 ҳамчун хонандаи пешкадаи, таъкилотарини корҳои мактаб барои давом додани таҳсил ба Институти муаллимии шаҳри Тошканд мефиристонанд. Бобоҷон Ниёзмухаммадов аз соли 1925 то соли 1926 дар инсти-тут таҳсил мекунад ва дар корҳои ҷамъиятии он фаволгона иштирок менамояд.

Фаволияти педагогии Бобоҷон Ниёзмухаммадов аз соли 1929 оғоз меёбад. Ҷ пас аз хатми Институти муаллимӣ ба зодлоҳи худ—райони Кони Бодом фириастода мешавад, ки дар он солҳо ба кадрҳои педагогӣ хеле муҳтоҷ буд. Бобоҷон Ниёзмухаммадов дар мактаби миёна, курс ва техникумҳои педагогӣ муаллим ва муаллири қисми илмӣ, инчунин ходими газетани районии «Большевик» Кони Бодом» шуда кор кар-дааст, ки он солҳои 1929—1932-ро дар бар мегирад. Ҷ соли 1931 ба аъзогии Партияи Комунистии Иттифоқи Советӣ дохил мешавад.

Комитети Марказии Партияи Комунистии Тоҷикистон до-ниш, фаволият ва ташаббусқори Бобоҷон Ниёзмухаммадов-ро ба инқобат гирифта, уро соли 1932 бо қарори махсус ба кур-си сеологан, аспирантаёрқуни Институти илми-тадқиқотии

Афғонистон фириастод. Б. Н. Ниёзмухаммадов 11 июни соли 1932 дар совети илми Институти шарқшиноси Ленинград меферотишони номзадани худро, ки ба тадқиқи шеваи яқе аз федротишони қадонитарини шимолии республика—Кони Бодом боғишди шудааст, бо муваффақият химоя мекунад.

Ин қори ашаддини ҳаҷмаи қалони олимни ҷавон мебошад, ки бори наҳуст соли 1961 муҳтасар ҷол шудааст¹. Ин асар «Шеваи Кони Бодомни забони Тоҷики» ном дошта бо-нида қол, дар он оид ба роли устод Садриддин Айни дар хи-зомии намуздани забони адабии тоҷик аз ҳафтаҳои душманон ва иншооти додани он, инчунин дараҷани омӯхта шудани за-бони тоҷики ва шеваҳои он маълумоти муфид дода шудааст.

Оре, ҳиммати устод Садриддин Айни дар ин бора босо бу-луғи аёт. Б. Н. Ниёзмухаммадов тадқиқи ин масъаларо дар дигар асарҳои² инкишоф мелинади.³

Б. Н. Ниёзмухаммадов дар дисертацияи худ пеш аз он ки шеваи Кони Бодомро ҳамагарафа дида барояд, таърихи омӯхта шудани шеваҳои забони тоҷикиро баён мекунад.

Омӯхташони шеваҳои забони тоҷики бо номи оғилни рус, профессорни Университети Қазон В. В. Григорьев иғтидо ме-ёбад. Тадқиқотқий қорҳои илмии оғилмон А. А. Семёнов, М. С. Андреев, махсусан тадқиқотқои зиёди И. И. Зарубинро муҳтисар баён карда, ба мероси гузаштагон бо як ғамқорӣ ва иғтидор наздик мешавад. Б. Н. Ниёзмухаммадов дар дигарҳои дигари худ ҳам ин оғилмони бузургро бо қамолди эҳ-тиром ном мебарояд. Ҷ бахшида ба ҳаёт ва эҷодияти баъзеи оғило мақолаҳои махсус навиштааст. Дар мақолаи ба профес-сор А. А. Семёнов бахшидаи муаллиф⁴ ҳиссан таронаҳои ин оғилни барҷаста дар омӯхташони забони тоҷики ва шеваҳои он, инчунин аҳамияти илми-амали ва назариявии асарҳои ӯ қайд ёфтаанд.

Оғилни дигаре, ки ба инкишофи илму маданият ва умум-ман хоҷагии халқи республика фаволгона ва бо тоҷикон китф

1 Б. Ниёзмухаммадов, Қанибадамское наречие таджикского языка. Сталинабад, 1951. Тр. Тадж. филиала АН СССР, т. 13.

2 Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забонишноси тоҷик (Ба ёрии муаллимони мактабҳои миёна ва студентони мактабҳои оғил). Ста-линабад, 1960.

3 Мастер слова Садриддин Айни и литературный таджикский язык. Сборн. Тадж. филиала АН СССР, 1949, вып. 20.

4 О трех работах профессора А. А. Семёнова в области таджикского языковедения. Дар китоби «Сборник статей по истории и филологии на-родов Средней Азии» посвященный 80-летию со дня рождения А. А. Се-менова, Сталинабад, 1953, (Тр. АН Таджикской ССР, т. 17).

ба китф истода мубориза бурдааст, Е. Н. Павловский мебошад.

Б. Н. Ниёзмухаммадов дар бораи олим, патриот ва педагоги машхури рус, яке аз ташкилотчи ва ташаббускору ташкилгунандаи академияи фанҳои Тоҷикистон Е. Н. Павловский панҷо мақолаи махсус навиштааст.

Б. Н. Ниёзмухаммадов дар «Шеваи Кони Бодоми забони тоҷикӣ» хусусиятҳои луғавӣ, фонетикӣ ва морфологӣи шеваи Кони Бодомиро бо забони адабӣ муқоисакунон таҳлил менамояд. Ба забони адабӣ мӯқоиса намуда, шабоҳат ва тафовути онро кайд кардани муаллиф нишон медиҳад, ки забони шеваи ҷавон усули талқиқоти олимони рус, алаҳхусус И. И. Зарубинро пеш гирифтааст. Талқиқоти илмӣ мазкурро бо оригинали ва дар бар гирифтани фактҳо яке аз корҳои беҳтарини илмӣ соҳаи шевашиносӣ ба шумор меравад.

Олими машхури рус, забоншиноси борикбин Вера Сергеевна Расторгуева, ки бисёрини фарогирифтаи илмӣно эҷодии худро ба омӯхтан ва таснифоти шеваҳои забони тоҷикӣ бахшидааст ва дар ин соҳа иборат аз 5 ҷилд «Очеркҳо» ва китобҳои дигари илмӣ интишор кардааст, аҳамияти «Шеваи Кони Бодоми забони тоҷикӣ»-ро борҳо кайд менамояд. Дар «Очеркҳо оид ба шевашиносии тоҷикӣ» ба замири он ки ба ин асар баҳои хуб дода шудааст, муаллиф яке аз сарчашмаҳои боэҳтимоли будани онро чунин зикр мекунад:

«Ҳангоми ба як система даровардани фактҳои фонетикӣ ва грамматикӣи шеваи Кони Бодоми, ғайр аз навиштаҷоти худ мо инчунин аз материалҳои истифода кардем, ки дар корҳои номбаршудаи Б. Ниёзмухаммадов ва Д. Бузургзода чоп шудаанд⁵».

Б. Н. Ниёзмухаммадов ба ғайр аз шеваи Кони Бодоми бош дар бораи шеваи Шахритӯз мақолаи махсус навишта⁶, хусусиятҳои басо аҷоибӣ онро нишон додааст.

Дар мақолаи дигари Б. Ниёзмухаммадов — «Дар бораи омӯхтани шева ва диалектҳои забони тоҷикӣ»⁷ на танҳо дараҷан омӯхта шудани шева ва лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, балки тарзи талқиқи онҳо ва вазифаҳои шевашиносон возеҳ шарҳ ҷфтаанд.

Б. Н. Ниёзмухаммадов пас аз химояи диссертацияи номзадӣ соли 1938 ба Душанбе бармегардад ва мудирӣ секторӣ

⁵ В. С. Расторгуева. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 3. МН СССР, М., 1956, стр. 5.

⁶ О некоторых особенностях таджикских говоров Шааргӯза. «Известия Тадж. ССР, отд. общ. наук», 1960, вып. 2 (23).

⁷ «Газетани муаллимон», 1946, 29 сентябр.

дирриху забоншиносии базаи тоҷикии АФ СССР таъмин менамояд.

Солиҳои 1939 — 41 барои халқи тоҷик ва маданияти шакли миллӣно мазмунан социалистӣи он соҳаҳои фаромӯшнамандандаи мебошад. Маҳз дар ҳамин соҳаҳои тоҷикони меҳнатшиносони халқони талаб карда, аз алифбои кӯҳна ба алифбои нави дар асоси графикаи русӣ тартиб додашуда гузаштанд, ки яке аз ташаббускорои ин ҷорабинии муҳимми маданияи Бобоҷон Ниёзовиҷ Ниёзмухаммадов буд. Барои ба амал ҷорӣ намудани алифбавити нав сектори таъриху забоншиносӣ базаи тоҷикии АФ СССР бо роҳбарии Б. Н. Ниёзмухаммадов таъмини қувваи худро сафарбар намуд.

Сектор ҳаман мушқиқлиҳои пешомадаро баргараф намуна, доихали алифбавити навро тайёр намуд ва ба муҳокимаи умум пешниҳод кард. Вай дуруст кард, ки барои ифодаи алифбавити онҳо нест, эҷодкорона рафтор карда, он овозхоро бо аломатҳои нав нишон дод. Чунин хусусияти алифбавити нав ба дар мактабҳои тоҷикӣ ҷорӣ намудани таълимоти забони русӣ имконият дод, ки тоҷикон забони молдиришсон ва шакли хаттии онро ба хубӣ аз худ намоянд.

Б. Н. Ниёзмухаммадов дар бораи забони русӣ ва аҳамияти он суҳхан ронда, онро яке аз сарчашмаҳои боэҳтимоли ба асосии инкишофи забони миллӣи тоҷик медонад. Дар он мақолаҳо таъсири лексикӣ, морфологӣ ва синтаксисии забони русӣ ба забони тоҷикӣ бо фактҳои фаровон собит гардидааст. Б. Н. Ниёзмухаммадов менависад:

«Яке аз сарчашмаҳои муҳимми тараккиёти забони миллӣи социалистӣи тоҷик забони халқи кабири рус ба шумор меравад. Халқи тоҷик аз замони қадим бо халқи рус робитаи дусти дошт. Маърифатпарварони бузурги он — Аҳмади Дониш, Асирӣ, Айни ва дигарҳо омӯхтани забони русиро ҷизи ҳаётан муҳим ва ҳеле зарур мешумориданд. Онҳо бо шавқу ҳавас мекушиданд, ки ба навигарҳои илм, техника ва маданияти халқи рус шинос шаванд ва онҳоро истифода баранд. Халқи тоҷик аз ибидони Ҳокимияти Советӣ ба он орузи деринаи худ ноил шуда⁸».

Соли 1941 базаи тоҷикии Академияи фанҳои СССР ба филиали Тоҷикии Академияи фанҳои СССР таъдил дода шуд ва дар назди он Институтӣ таърих, забон ва адабиёт ҳам таъсис ҷфт, ки ба он Б. Н. Ниёзмухаммадов директор таъин шуд ва ба ин вазифа то моҳи декабри 1944 кор кард.

⁸ Газ. «Маориф ва маданият», 1964, 9 январь.

Ҷуз моҳи декабри соли 1944 то моҳи июли соли 1948 докторанти Институтуи шарқшиносии Академияи фанҳои СССР буд. Бобоҷон Ниезович 18 июни соли 1948 диссертацияи докториро дар мавзӯи «Синтаксиси ҷумлаҳои содда дар забони адабии тоҷик» бо муваффақият химоя намулдааст.

Оре, таҳлили аспирантура, таҷрибаи бон педагогӣ ва илмӣ, ғайогияти докторанти ва тайёр намудани кори илмӣ қалон дар зери роҳбарии аъзо-корреспонденти Аф СССР профессор Е. Э. Бертельс Б. Н. Ниезмухаммадворро ҳамчун олимӣ барқарор ба воя расонд. Ҷу акун хар як проблемаи илмӣ соҳаи забоншиносии тоҷикро бо як боварӣ ва мағонатӣ қатъӣ ҳал мекардагӣ шуд.

Диссертацияи доктории Б. Н. Ниезмухаммадов аввалин кори мукаммалест, ки ба синтаксиси забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Ин кори илмӣ ҳаҷман қалон ва маъмулан пурқувват борӣ нахуст соли 1956 ба таври мухтасар ва сонӣ соли 1960⁹ каме муфассалтар нашр гардид. Муаллиф воситаҳои асосии муносибатҳои синтаксисӣ, тарз ва роҳҳои ба ҳам алоқамандшавии қалимаҳо, аъзоҳои ҷумла ва қалимаю иборасо, ки ба ҷумла тобишҳои гуногуни маъноӣ медиҳанд, муфассал баён карда, боигарии забони адабии тоҷик ва ҳодисаҳои басо гуногуни синтаксисиро бо мисолҳои фаровон намоиш медиҳад. Дар ин китоб бисёр масъалаҳои торик ва баҳстадаб равшану ҳал ва фикрҳои тозаӣ зиёде пеш ронда шудааст. Аҳамияти илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалии «Синтаксиси ҷумлаҳои содда дар забони адабии тоҷик»-ро олимони бузурги рус А. А. Фрейман, А. Н. Богдырев, Е. Э. Бертельс, С. Е. Магов, П. В. Ернштейн, М. Н. Боголюбов ва дигарон ҳеле хуб қайд кардаанд.

«Ҷумлаҳои содда дар забони адабии тоҷик» асарӣ пурқимати илмӣ буда, дар он соҳаи синтаксисии ҷумлаҳои содда бо як услуби дилпазир ва мисолҳои фаровоне аз насру назм ва фольклор, ки бо қоидаҳои илмӣ мувофиқати пурра доранд, тадқиқ ва таҳлил карда шудаанд.

Чи ҳеле ки Бобоҷон Ниезович қайд менамояд, асоси ҷумлаҳои мураккабро ҷумлаҳои содда ташқил менамояд, онҳо «барои ҷумлаҳои мураккаб замина ва воситаи муҳимми ташаккул мебошанд»¹⁰.

Аз ин рӯ, олимӣ синтаксисшинос дар нисфи роҳ намеистад, кори тадқиқоти худро давом дода, ба таҳлилу тадқиқи

қисми дигари синтаксис—ҷумлаҳои мураккаб машғул менамояд, ки ин соҳаи қорқарданашудан грамматикаи забони тоҷикӣ ҳисоб мебард. То соли 1952 ғайр аз китоби дарёши грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои миёна, ки бо баҷаҳои синимактаби мувофиқ карда тартиб дода шудаасту қамбӯдихо ҳам дорад,¹¹ дар боран ҷумлаҳои мураккаб ягон ҷуз ҷон нашуда буд.

Навқ, соли 1952, дар ин соҳа аввалин мақолаи Б. Н. Ниезмухаммадов нашр шуд, ки он «Дар боран ду намууди ҷумлаҳои мураккаби тобей бо яҷанд ҷумлаҳои пайрав»¹² ном дорад. Дар ин мақола се масъалаи душвортарини соҳаи синтаксисӣ ҷумлаҳои мураккаби тобей мавқеи муҳоқима қарор дода шудааст: Ҷои сарҷумла дар ҷумлаҳои мураккаби тобей бо яҷанд ҷумлаҳои пайрав, ҷумлаҳои мураккаби тобей дароҷа. Муаллиф хар қадоми ин масъалаҳоро алоҳида-алоҳида дида мебарояд.

Дар «Оҷерқхо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик» синтаксисӣ ҷумлаҳои мураккаб васей дарҷ ёфтааст.

Китоби мазқур ба ёрии муаллимони мактабҳои миёна ва студентони мактабҳои оғӣ навишта шудааст. Аз ҳамин сабаб муаллиф дар боран ин ва ё он ҷумлаи пайрав ба услуби китобҳои дарсӣ такъя намуда, аввал қоида медиҳад ва баъд бо мисолҳо ин даввои худро собит намууда, ба баёни мувосиятҳои дигари грамматикӣ он шурӯъ мекунад. Ҷунин услуби тадқиқ ва мақсади нависанда ба он оварда расондааст, ки ӯ масъалаҳои асосии синтаксисӣ ҷумлаҳои мураккаби тобейро ҳеле соддаву фаҳмо ба қалам, бисёр масъалаҳои ҷидди илмиро моҳирона ҳал намулдааст.

Хар ду китоби Б. Н. Ниезмухаммадов, ҳам «Ҷумлаҳои содда» ва ҳам «Оҷерқхо», то ҳол ҳамҷун китоби дарсӣ хизмат карда истодаанд.

Б. Н. Ниезмухаммадов ба таҳрир ва таълифи программа ва китобҳои дарсии грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои миёнаи нопурра ва миёна ханӯз аз соли 1939 машғул шудааст. Ӯ ҳоло ҳам яке аз муаллифон ва муҳаррирони ин программа ва китобҳои дарсӣ мебошад.

¹⁰ Б. Н. Ниезмухаммадов. Оҷерқхо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1960, саҳ. 3.

¹¹ О двух типах сложно-подчиненных предложений с несколькими подчиняемыми предложениями. «Изв. АН Тадж. ССР», Отд. общ. наук, 1952, вып. 1.

⁹ Б. Ниезмухаммадов. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии хозираи тоҷик. Душанбе, 1960.

* Асарӣ номбӯрда, саҳ. 7.

Б. Н. Ниёзмухаммаддон кичими якуми китоби дарси ~~дар~~ матикан забони тоҷикиро¹² бо ҳамроҳии Лутфулло Бузургзода соли 1941 таълиф менамояд. Китоби мақрур яке аз китоби дарсии бехтарини забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Китоби дарсии дигаре, ки бо ҳамроҳии Лутфулло Бузургзода ҳамин сол навиштааст, «Морфологияи забони тоҷикӣ» ном дорад. Дар он оид ба сохти морфологияи забони тоҷикӣ ва сетаар ва фасеҳтар маълумот дода шудааст.

Бояд қайд кард, ки грамматикаҳо барои мактабҳои миёна ягона китобҳои дарсие буданд, ки ҳамаи масъалаҳои сохти грамматикӣи забони тоҷикиро то як андоза дар бар мегирифтанд. Онҳо ба талаботи мактабҳои миёна мувофиқ буданд. Аммо то солҳои наздик барои мактабҳои олии республика ҳеҷ гуна китоби дарсие набул.

Ин ҳолат дар назди олимони забоншиносии республика таълиф намудани грамматикӣи мактабҳои олиро масъалан дарчаи якуми имрӯза карда гузошт.

Инак, бо ташаббус ва ғаъолияти академик Б. Н. Ниёзмухаммадов кичими якуми китоби дарсӣ¹³ барои мактабҳои олии аввалин бор соли 1956 дастраси толибони он ғардид.

Муқаддимаи муфассали ин китоби дарсӣ ва боби «Пайвандакҳо» ба қалами академик Б. Н. Ниёзмухаммадов таълиф дорад.

Академик Б. Н. Ниёзмухаммадов дар боран хусусиятҳои морфологияи қалмаҳо бо маълумоти китобҳои дарсии мактабҳои миёна ва олии қонунӣ нашуда, дар боран исми, сифат ва зарф ду мақолаи махсуси килми навишт¹⁴, ки яке «Чанд суҳан дар боран исми, сифат ва зарф» ном дорад. Ин мақолаҳо дар нагҷаи он ба амал омадаанд, ки чи дар процесси таълим ва чи дар мақолаву китобҳои дарсии пешина баъзан ба ҳам арадаш қардан ва аз яқдигар фарқ карда натавонистани ҳақиқон ҷудононан исму сифату зарф мушоҳида карда мешуд. Академик Б. Н. Ниёзмухаммадов аз соли 1952 ин қонунӣ муаллифи қисми дуюми грамматикӣи забони тоҷикӣ барои мактабҳои миёна мебошад.

¹² Грамматикӣи забони тоҷикӣ. К. 1. Фонетика ва морфологияи барои мактабҳои миёнаи нопурура ва миёна. Сталинбод, 1941.

¹³ Грамматикӣи забони тоҷикӣ. К. 1 (фонетика ва морфология). Китоби дарси барои мактабҳои олии Сталинбод, 1956.

¹⁴ Батаъе масъалаҳои забони адабии хозираи тоҷик. Душанбе, «Ирфон», 1965.

Синтаксис барои мактабҳои олий¹⁵ низ бо ташаббус ва таълифи Бевоситаи академик Б. Н. Ниёзмухаммадов соли 1963 таълиф ёфт.

Китобҳои грамматикӣи забони тоҷикӣ барои мактабҳои олии на танҳо барои студентони мактабҳои олии муаллимонӣи мактабҳои миёна ҳамчун китоби дарсӣ ва сарчашмаи ёрирасон хизмат менамояд. Баъди онҳо китоби илмӣ-тадқиқотӣи қалм мебошанд, ки барои тадқиқотӣи ҷуқури илмӣи ин ва ё он соҳаи грамматикӣи забони тоҷикӣ ёри мерасонанд ва асоси мустаққами грамматикӣи илмӣ ба шумор мераванд.

Солҳои 1943—1956 давраи қамолоти Б. Н. Ниёзмухаммадов ҳамчун олимӣ барҷаста ба шумор меравад. Бисёрини мақола ва асарҳои пурмазмунӣ у дар ҳамин давра таълиф ёфтаанд.

Соли 1951 дар таърихи Тоҷикистон соли дигаргунӣи бузурги илмӣ ва маданӣ қисоб меёбад. Бо ғамхорини Парттияи Коммунистӣи Иттифоқи Советӣ ва Хукумати Советӣ дар ҳамин сол дар Республикаи Советии Социалистӣи Тоҷикистон, ки дар Шарқ ситоран рахшон аст, дар асоси филиали тоҷикӣи АФ СССР Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон ташкил карда шуд, ки дар ҳаёти республикаамон қодисаи муҳим мебошад.

Б. Н. Ниёзмухаммадов мувофиқи қарори Президиуми АФ СССР 15 декабри соли 1950, № 41 ҳамчун аъзои комиссияи ташкилии АФ РСС Тоҷикистон ва аъзои ҳайати тахририяи Устаи академия дар қорҳои ташкилии Академияи фанҳои республика ғаъолана иштирок намулдааст.

Бобочон Ниёзовиҷ Ниёзмухаммадов, ки аз соли 1948 ин қонунӣ вазифаи қонинчини раиси Президиуми Филиали тоҷикӣи АФ СССР-ро (раис академик Павловский Е. Н. буд) бо муваффақият иҷро менамуд, баъд аъзои ҳақиқӣ, ноби аввалин президентӣи АФ Тоҷикистон С. Айнӣ ва аъзои Президиуми АФ РСС Тоҷикистон интихоб ғардид. Ин вазифаи пуршараф ба зиман олими боистеъдод масъалаҳои зиёди илмиро гузошта, ҳалли дурусти онҳо талаб менамуд.

Академик Б. Н. Ниёзмухаммадов бо қорҳои ташкилӣи ва маъмури сарғарм нашуда, дар ин давра як силсила мақола ва рисолаҳои илмӣ, программа ва китобҳои дарсӣ эҷод кард, ки баъзеи онҳо дар боло номбар қардем.

Б. Н. Ниёзмухаммадов дар боран забони адабии тоҷик ва масъалаҳои умумии забоншиносии як силсила мақолаҳо

¹⁵ Грамматикӣи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии Душанбе, 1963.

навишта, таърихи ташаккульбӣи, инкишофи тадриҷии забони адабии хозираи тоҷикро баён кардааст. Бештарини он мақолаҳо характери умумӣ ва ҷамъбасти дошта, қариб дар бордаи хамаи соҳаҳои илми забоншиносӣ баҳс мекунанд.¹⁶

Соли 1950 газетани «Правда» дар борани масъалаҳои забоншиносӣ мувоҳиса ташкил намуда, ақидаҳои Академик Марро, ки ба инкишофи муътадили илми забоншиносии советӣ монеъ мешуданд, то охир фаш кард ва роҳи минбаъдаи тараққиёти ин соҳаи муҳими филоготияро муайян намуд. Бард аз ин мувоҳиса илми забоншиносии советӣ, аз ҷумла забоншиносии тоҷик, ба роҳи нави муайянкардани партияи пешрафт.

Академик В. Н. Ниёзмухаммадов дар солҳои 50-ӯм аввал ҳамчун ноиб-президент ва бард ҳамчун котиби академикани Аф РСС Тоҷикистон забоншиносии тоҷикро ба як коллективи бардам муттаҳид намуд ва ин коллектив илми забоншиносии тоҷикро бо камони боварӣ инкишоф дод.

КМ Партияи Коммунистани Тоҷикистон ва ҳукумати республика январи соли 1952 бо расисни В. Н. Ниёзмухаммадов комиссияи махсус ташкил кард, ки он барои дар асоси таълимоти марксизм-ленинизм ба роҳ мондани таълими фаннии забони модарӣ дар республика ҳамаи чорахоро дид, программа ва китобҳои дарсини забони мактабҳои минаро аз нав таҳрир ва таълиф намуд.

Бар замми он, ки дар ин давра бо роҳбарии В. Н. Ниёзмухаммадов олимони зиёде ба майдони забоншиносӣ қадам гузоштанд, рисолаҳои ҷудогонаю асарҳои қалони илми ва китобҳои дарси барои мактабҳои оғи таълиф ёфтанд, худни В. Н. Ниёзмухаммадов барои мувофиқи таълимоти абаданидан марксизм-ленинӣ ба роҳ мондани ва инкишоф додани забоншиносии тоҷик мақолаҳои зиёди илми ва илми-методи

¹⁶ «Таджикский литературный язык». Газ. «Коммунист Таджикистана», 1944, 21 апреля; «Литературный таджикский язык», дар китоби «Наука в Таджикистане», 1945 (тр. Тадж. филиала АН СССР, т. 21); «Развитие таджикской филологии за 25 лет», «Известия АН Тадж. ССР», Отд. общ. наук, вып. 6 (60 хамроҳини А. С. Эдельман); «О развитии современного Таджикиского литературного языка». Дар китоби «Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху». Материалы Всесоюзной конференции Алма-Ата, Изд-во АН Казахской ССР, 1964; «Язык таджикской социалистической нации». Дар маҷмуаи мақолаҳои «Възвасе масъалаҳои забоншиносии тоҷик», Душанбе, Нашр. Аф РСС Тоҷикистон, 1964; «Възвасии забоншиносӣ ва вазифаи забоншиносии тоҷик», дар китоби «Възвасе масъалаҳои забони адабии хозираи тоҷик», Душанбе, «Ирфон», 1965.

дониш, ки аҳамияти амални онҳо барҷастиатар мебошад.¹⁷ Мақолаҳои «Муваффақиётҳои забоншиносии советии тоҷик», «Анализҳои қорҳои забоншиносӣ дар Тоҷикистон», «Забоншиносии советии тоҷик», «Забон ва вазифаҳои навишандагони Тоҷикистон» маҳсули ҳамин дараи эҷодияти В. Н. Ниёзмухаммадов мебошанд.

Дуғат ва дуғатшиносӣ яке аз масъалаҳои муҳими давр мебошад. В. Н. Ниёзмухаммадов дар ин соҳа баъзе қорхоро инҷом дода бошад ҳам, бевосита машғул нашудааст. ӯ дар муҳокимаи дуғатҳои дузабонаи тоҷикӣ-русӣ (1945) ва русӣ-тоҷикӣ (1949) ғайрдоноа иштирок намуда, барои беҳтар шудани сифати онҳо амални ёрӣ расондааст. Дар мақолаи тақриби ӯ¹⁸ аҳамияти сиёси ва амални омӯхтани забони русӣ, хизматни тартибдиҳандагони ва муҳаррирон, сахми устод Садриддин Алии ва баргарино баъзе норасоихони ҷузъии дуғат нишон дода шудаанд.

Муваддиф ғайр аз он, ки дар мақолаҳои ҷудогона ва умумиаш дар борани аҳамият ва зарурияти тартиб додани дуғатни тафсири забони тоҷики каму беш таваккуф намудааст, дар борани принципҳои асосии тартиб додани дуғати мазкур соли 1957 дар Конференцияи якуми илми шарқшиносон, ки дар шаҳри Тошкент аз 4 то 11 июни давом намудааст, маъруза мекунанд, ки он дар шакли тезисҳо ҷоп шудааст.¹⁹

Дар ҳақиқат, вақте ки ба таърихи дуру дарози забони адабии тоҷик ва таърироту тақомулотни он менигаред, бо ин забон ишшо гардидани асарҳои беэаволи устодони сухан Рудакию Фирдавси, Ибни Синою Носири Хисрав, Саъдию Камол, Ҷомию Биноӣ, Сайидю Дониш ва даҳҳо шоирону нависандагони классикро аз назар мегузаронед, асарҳои Айвину Турғунзода, Икромину Раҳим Ҷалил, Улғузодаю Миршакар ва дигар шоирону нависандагони муосирро мутолиа

¹⁷ Барои забоншиносии марксизм. Журн. «Шарқи Сурх», 1960, № 9; «Гавчинан пурбаҳо дар илми забоншиносӣ», жур. «Мақтаби советӣ», 1950, № 10; «Таълимоти сталинӣ дар борани забон ва вазифаҳои нависандагони Тоҷикистон», журн. «Шарқи Сурх», 1951, № 6; «До қонли искорениъти маррорское влияние в таджикском языкознании. Газ. «Коммунист Таджикистана», 1951, 14 декабря; «Перестройка языковедческой работы в Таджикистане». Газ. «Коммунист Таджикистана», 1951, 2 июня (бо ҳамроҳии А. Мирзоев).

¹⁸ «Русско-таджикский словарь». Газ. «Коммунист Таджикистана», 1950, 14 февраля.

¹⁹ «Об основных принципах составления толкового словаря таджикского языка». Дар китоби «Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4—11 июня 1957» г. Ташкент. Изд-во АН УЗССР, 1958 г.

мекунад, аз забони русӣ ва дигар забонҳои халкҳои Иттифоки Советӣ, инчунин аз забонҳои хориҷӣ тарҷима шудани асарҳои классикони марксиязм-ленинизм ва асарҳои гуногуни ба-боз ҳам равшантар мебардад; ва ҳамин низ равшан мегар-дуфтаҳои тафсири тоҷикӣ бо ин дуғат доштаи хонандаи имрӯзаро тавонанд, ҳарчанд ки онҳо дар тарғиб додани дуғати тафси-ри забони адабии асрҳои X—XIX сарчашмаҳои гаронбаҳо ва пурқимат ҳисоб мебаранд. Аз ин рӯ, муаллиф баробари тақид намудани зарурияти дуғати тафсири тарзи тарғиб додан ва приятиҳои асосии онро нишон медиҳад. Ҷу дурӯст кайд менамояд, ки сарчашмаҳои асосии дуғати тафсири за-рин забонҳои тоҷикӣ ва форсӣ, асарҳои ба забони тоҷикӣ баробари нишон додани тарзи шарҳи калима, таркибҳои фра-зони сарчашмаҳои роҳҳои истифода намудан ва нишон до-дани сарчашмаҳои ҳам кайд намудааст.

Хушбахтона, дуғати тафсири бори нахуст аз тарафи оли-мони тоҷик тарғиб дода шуд ва ҳоло дар арафаи нашр ме-бошад.

Б. Н. Ниёзмухаммадов дар бораи терминологияи мақола-ҳои алоҳида нанавишта бошад ҳам, ин масъала дар мақолаи «Вазъияти забоншиносӣ ва вазифаҳои забоншиносони тоҷик» (1964) мухтасар ва дар мақолаи дигар²⁰ (бо ҳамроҳии А. Д. Бухоризода ва Я. И. Калонгаров) каме васеътар шарҳ ёфтааст.

Масъалаи дигаре, ки диққати Б. Н. Ниёзмухаммадовро бештар ҷалб намудааст, забони асарҳои бадеӣ, роль ва мав-қеи нависандагон дар инкишофи забони адабии тоҷик мебо-шад.

Чи хеле ки дар аввали ин мақола кайд намудем, Б. Н. Ниёзмухаммадов ба ин масъала ханӯз дар давраҳои авва-ли Ҷаҳонӣ ва Ҷаҳонӣ илмиш марок зоҳир намуда, дар бораи ус-тол Садриддин Айнӣ, мавқеъ ва роли ӯ дар таҷдид намуда-ни забони тоҷикӣ ва амалан ёри расонидан ба инкишофи он яқинд мақолаҳои пурмазмун навиштааст. Мақолаҳои ди-гари ӯ ба эҷодияти классики адабияти тоҷик Носири Хис-

20 Ин нависандагони советии тоҷик Ҷағол Иқромӣ, Абду-лом Дехотӣ ва Мирзо Турсунзода²¹ бахшида шудаанд. Вақте ки ин корҳои таҷдидиро мутолиа мекунад, су-ҳанини пурқимат ва пурҳақиқати устод Айнӣ ба хотир ме-ра-сид, ки гуфта буд:

«Бояд нависанда аз ҷиҳати забон дар ҷое истад, ки дас-тӣ халқ ба вай расад ва бо як ишорат ва ҳимояти ӯ халқ ба нахлуи ӯ баромада тавонад.

Нависанда аз забони халқ чӣ гуна бояд истифода кунад? Ба фикри ман ва таҷрибаи ман, забони халқ анбори холи-нашавандаи моли хом аст. Вазифаи нависанда ин молиҳои хомро гуногунтар дар майнаи худ кор карда, боёб ва диққаш намуда, ба халқ додан аст»²².

Мирзо Турсунзода мисли устод Айнӣ аз забони зин-да дар ҳақиқат он ҷизи муҳим, дарқори ва умумишавандаро интихоб намуда, онро сайқал дода, ба воситаи асарҳои боз ба худ халқ пешкаш намудааст.

Академик Б. Н. Ниёзмухаммадов соли 1951 дар пленуми дуйӯми Иттифоки нависандагони советии Тоҷикистон дар мавзӯи «Забон ва вазифаҳои нависандагони Тоҷикистон» маълумот кард, ки он дар журнали «Шарки Сурх» (1951, № 6) чоп шудааст.

Ин мақола яке аз мақолаҳои беҳтаринест, ки бо як ғам-хори калон нисбат ба забони тоҷикӣ иншо гардидааст. Дар он на танҳо ҳолати имрӯзаи забони асарҳои бадеӣ, балки вазифаи минбаъдаи нависандагон ҳел равшан акс ёфтааст.

Б. Ниёзмухаммадов ба омӯхтани забон ва услуби нави-сандагон ба таври ҷиддӣ машғул аст. Ӯ дар айни замон ба таҷдиди забон ва услуби нависандаи маорифпарвари то-ҷик Аҳмади Дониш машғул мебошад ва мо бояд ба қарини қарини дорем, ки бо ин кори худ ба забоншиносии тоҷик ҳиссаи са-зовор мерӯзорем.

Б. Ниёзмухаммадов дар мақолаҳои ба ҳаёт ва эҷодияти Абдусалом Дехотӣ ва Мирзо Турсунзода бахшидаи худ, ин-чунин дар як катор мақолаҳои ҷамъбастинаш фольклорро ҳамчун воситаи беҳтарини бой гардидаи тематикани эҷодӣ, ғояи асар ва яке аз сарчашмаҳои асосии омӯзиши забон ни-шон медиҳад. Фольклор ханӯз дар соҳаҳои ҷиддӣ диққати ӯро ба худ ҷалб намудааст. Чунончи, вай соли 1945 ба пешвози

²⁰ «О терминологической работе в Таджикистане». Дар китоби «Во-просы терминологии. (Материалы Всесоюзного терминологического сове-щания)». М., Изд-во АН СССР, 1961 г.

²¹ «Носири Хисрав». Газ. «Коммунист Таджикистана», 1940, 13 авгу-ста (бо ҳамроҳии Дуфлуло Бузургзода); «Дар бораи романи «Шодӣ», Газ. «Тоҷикистони Сурх», 1945, 17 июнь; «Хушсияҳои забони ишбори Мирзо Турсунзода», журн. «Салон Шарк», 1964, № 9.

²² Журн. «Шарки Сурх», 1950, № 12, сах. 106.

15-солаги республикаи Советин Социалистин Тоҷикистон маҷмӯан афсонаҳои тоҷикиро бо сарсухани илмӣ ба забони русӣ ҷоп кунанд, ки 35 афсонаро дар бар мегирад ва он аз тарафи академик Е. Н. Павловский тахрир ёфтааст.

Фаволияти педагогии Б. Н. Ниёзмухаммадов аз рӯзҳои аввали ба арсан меҳнат кадам ниҳоданаш оғоз меёбад. ӯ ба арсан меҳнат ҳамчун муаллим кадам ниҳодааст. ӯ пас аз ба унвони кандидати сазовор гардидаанаш (1938) дар Институту педагогии ба номи Т. Г. Шевченко шаҳри Душанбе аз фанни забоншиносӣ лекцияҳои пурмазмун мехонад. Ин аст, ки ӯ соли 1938 ба унвони доценти мушарраф мегаирад. Дар институту педагогӣ Б. Н. Ниёзмухаммадов аз соли 1938 то соли 1961 лекция хондааст. ӯ дар давоми солҳои 1938—1961 ҳамчун мудирӣ кафедран забони тоҷикии Институт таълимӣ забоншиносии тоҷикро ба дараҷаи бағаланд бардошта, дар тарбия намууда ба камол расонидани кадрҳои пурхисоси педагогӣ хизматҳои босазое кардааст.

Б. Н. Ниёзмухаммадов чанд сол аст, ки ба студентони Университети ба номи Ленин аз забоншиносии тоҷик лекция мехонад. ӯ аз соли 1958 ин ҷониб мудирӣ сектори забони Институту забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон мебошад.

Саҳми академик Б. Н. Ниёзмухаммадов дар таёёр намулдани забоншиносии республика басо бузург аст. Вай аз соли 1948 то соли 1951 ҳамчун ҷонишини раиси Президиуми филиали тоҷикии АФ СССР, аз соли 1951 то соли 1953 ноиб-президенти АФ Тоҷикистон ва аз соли 1953 то соли 1961 котиби академикии Шӯбан илмҳои ҷамъиятии АФ Тоҷикистон барои ба як системаи муайян даровардани таълимоти забоншиносӣ ва тарбияи забоншиносии соҳибистеъдод кӯшишу ғайрати зиёде кардааст.

Олими истеъдоднок марҳум Шавкат Ниёзӣ ва олимони ҷавон Магоҳат Шаҳובה, Долхудо Возидов, Налский, Курбанов Саидова ва дигарон бо роҳбарии бевоситаи Б. Н. Ниёзмухаммадов ҳамчун олим ба камол расида, диссертацияҳои номзадӣ худро химоҷ намулдаанд.

Партия ва ҳукумат меҳнати пурсамар, фаволияти илмӣ ва илмӣ-педагогии Академики АФ РСС Тоҷикистон Бобочон Ниёзович Ниёзмухаммадовро тақдир намулда, уро бо се ордени Нишонан Фаҳри, бо медалҳои «Барои меҳнати шӯҷоати дар ҷанги Бузурги Ватанӣ 1941—1945», «Барои меҳнати шӯён», бо ҳафт Грамотан Фаҳрии Президиуми Совети Олии РСС Тоҷикистон, бо Грамотан Фаҳрии Президиуми Совети СССР мукофотониданд. Партияи Коммунистии Тоҷикистон

145472.

В. Н. Ниёзмухаммадов ба шарофи ҷаҳни 40-солагии республикамон олимӣ бузург, педагоги барҷағастаи тоҷик Бобочон Ниёзмухаммадовро бо номи фаҳрии Ходими хизматнишондодан илм сарфароз гардониданд.

Илми забоншиносии тоҷик рӯз то рӯз инкишоф меёбад ва пеш меравад. Ҳоло дар назди забоншиносии республика вазифа ва масъалаҳои басо бузург истодаанд, ки ҳалли онҳо қувва, дониш ва таҷрибаи бойро талаб менамоянд. Мо боярӣ дорем, ки Бобочон Ниёзович Ниёзмухаммадов барои ҳал намулдани проблемаҳои илмӣ соҳаи забоншиносии тоҷик дониш ва таҷрибаҳои бои худро дарег наредорад ва баҳри инкишофи минбаъдаи ин соҳаи муҳими филологияи тоҷик саҳми арзанда мегузорад.

Ш. Рустамоов.

МУХТАСАР ДАР БОРАИ МОРФЕМАИ Е (Э—ИЭ)

Морфемаи е¹ дар тамоми таърихи забони хозираи тоҷик дар қатори дигар категорияҳои грамматикӣ забон роғи муҳими грамматикӣ ва услубӣ бозидааст. Аҳамияти ин морфемаро онҳое, ки ба қоидаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ машғул шудаанд, медонистанд. Аз ҳамин сабаб дар бисёр асарҳое, ки ба грамматикӣ забони тоҷикӣ тааллуқ доранд, онд ба Е каму беш маълумот дода шудааст, лекин онҳо ҳеҷле мухтасар буда, омӯзандагони грамматикаро қаноат қунонида наметавонанд. Муайян кардани мавқеи грамматикӣ, қоидаҳои ба қор бурда шудани морфемаи Е қорҳои ҷиддӣ таҷкиқоти ро талаб мекунад.

Чунон ки маълум аст, ҳиссаҳои нутқе, ки қалимаҳои номустақилматноро дар бар мегиранд, аз маънии дуғавӣ (номинативӣ) маҳрум буда, вазифаҳои гуногуни грамматикӣ ро адо мекунанд. Масалан, пешоянду пасоянду, ки алоқавӣ аъзоҳои чумларо нишон медиҳанд, пайвандакҳо, ки аъзоҳои чумла ва худӣ чумлаҳоро ба ҳам мепайванданд, ҳиссаҷаҳо, ки аҳамияти модалӣ, иролавӣ дошта, ба қалима ва чумлаҳо тобишҳои гуногуни маъноӣ медиҳанд, берун аз чумла (контекст) вучуд надоранд ва фақат ҳодисаи грамматикӣ мебошанд, онҳо инчунин маънии дуғавӣ (функционӣ номинативӣ) надоранд ва аз ҳамин сабаб ҳам аъзон чумла шуда наметавонанд.

Морфемаи е ҳам аз маънии дуғавӣ ҳолӣ буда, монанди дигар ҳиссаҳои номустақил нутқ фақат дар чумла омада метавонад. Е бо пешоянду пасоянду ва пайвандакҳо, ки алоқавӣ баъни аъзоҳои чумла ва баҳам пайванд шудани чумлаҳоро ифода мекунанд, монанд набуда, бағлики ба ҳиссаҷаҳо наздик аст.

¹ Аз нуқтаи назари фонетикӣ Э (баъд аз садоноқҳо йэ).

Артиқли² е абстрақцияи грамматикист, ки қариб ҳамеша асосибаътҳои маҳсуси баъни ҳамдигарии исмҳои ҳамчинсро нишон медиҳад, исм ва исмҳоро бо дигар исмҳои монанди худ алоқаманд мекунад. Ин алоқамандӣ аз қул чудо шуда ни чӯзъ аст. Дар мисоли «**У китоберо ба дасташ гирифт**» қалимаи китоб яке аз китобҳое мешавад, ки он бо дигар китобҳо (исми ҳамчун) алоқаманд буда, дар айни замон аз онҳо чудо мешавад. Дар чумлаи «**Китобе, ки шумо ба ман дода будед, ...**» низ ин китоб бо дигар китобҳо алоқа пайдо мекунад. Инчунин дар «**Шохбозе ба шикори мағасе мерафта**» артиқли е баъд аз **шохбоз** омада, бузурғи ва азамати онро ифода мекунад ва худӣ ҳамин е-и баъд аз қалимаи мағасе омада ноҷизи ва ҳақирии мағасро ифода мекунад. Дар ин ҷо низ боз мо аз қул чудо шудани чӯзъро мушоҳида мекунем, яъне шохбози муқаррарӣ не, бағлики як шохбози қалимаи ва мағаси муқаррарӣ не, як мағаси ноҷизу ҳақир. Ин алоқаро артиқли е нишон медиҳад. Ин роғи асосии грамматикӣ (ва ҳам мантқиқӣ) ҳоси е аст.

Амо дар таърихи дуру дарози забони тоҷик вазифаи е масъалтар шуда ин артиқль ба худ маъниҳои нави грамматикӣ гирифтааст. Аз чумла, он баъд аз исмҳои ҳос низ меомадагӣ шудааст. Масалан, дар ифодаҳои **Офтобе, ки ба мо нур мебахшад, ...** **Восеъе, ки барон озоди мубориза меборд, ...** артиқли е баъд аз исмҳои ҳос (ба вазифаи ишорат) омадааст. Файр аз ин, артиқли мавриди баҳси мо баъд аз баъзе қалимаҳои исм набудагӣ омада, масалан, дар **кам-е, ҳел-е, андак-е, бисёр-е** микдори қамӣ ё зиёди ро таъкид мекунад.

Азбаски артиқль монанди дигар абстрақцияҳои грамматикӣ вазифаи файри конкретиро ифода мекунад, истеъмоли он низ ба як исм, қамъу танҳо будани он вобаста намебошад, инчунин артиқль дар чумла ба қадом вазифаи (аъзон чумла шуда) омадани исм вобаста нест. Одатан исм (ва қалимаҳои мансӯб ба дигар ҳиссаҳои нутқ) чи шакле ки дошта бошад ва дар чумла чи роғи синтаксисноро ҳам, ки бозад, артиқль қамроҳи он омада вазифаи худро адо қардан метирад.

Исмҳое, ки алоқамандии маҳсуси дар боло зикршуда ро бо дигар ҳамчинсҳои худ надошта бошанд, ё ҳамчинс надошта бошанд, ки бо он алоқа пайдо қунанд, равшан аст, ки ба артиқль низ эҳтиёҷ надоранд. Инчунин исмҳое, ки аз контекст, аз худӣ муҳити нутқ алоқамандии онҳо бо дигар ҳамчинсҳои равшан аст, артиқль талаб намекунанд.

² Морфемаи е-ро артиқли е меномем ва сабаби ин таъво номиданро тоғитар шарҳ медиҳем.

Е вазифаҳои бисёрӣ грамматикӣ (пеш аз ҳама категорияҳои номҷайнӣ ва ишоратии маҳсуе) дорад. Ин вазифаҳо гуногун ва хатто ба ҳамдигар зид мешаванд, дар ин гуногунӣ ва зиддиятҳои функцияӣ ва конуни диалектӣ қиёсҳои зиддиятҳои худӣ диалектӣ тақдирӣ ва таракқии ҳодисаҳои грамматикӣ зоҳир мегардад.

Вазифаҳои услубӣ (аз он ҷумла аҳамияти экспрессивӣ ва мангикӣ) ин морфема низ дар забони мо дорон аҳамияти хоёе мешаванд. Хусусиятҳои услубӣ ва ноборат аз он аст, ки вай дар забони гуфтугӯ нисбат ба забони адабии хаттӣ, маҳсулан нисбат ба ҳақи услубӣ бағаланди он, кам истеъмоли мешавад. Е барон обу ранги бағаланди услубӣ ва инҷунин ба рон тавқиди тобишҳои гуногуни мафҳумҳои исм ба кор бурда мешаванд.

Аҳамияти грамматикӣ ва услубӣ ва дар забони мо дар он аст, ки вай монанди дигар категорияҳои грамматикӣ, морфемаҳои фикрҳои бо қалима ва ҷумлаҳои ифодашавандаро аниқтар ва осонфаҳмтар мекунад — забон бо ёрии он ва зифан ҷитимони худро хубтар иҷро мекунад.

Ҳодисаи грамматикӣ артикль фақат ба забони тоҷикӣ хос набуда, дар дигар забонҳои зиндаву мурдан гуруҳи эронӣ ва умуман дар забонҳои хиндуюроӣ ва инҷунин дар бисёр забонҳои ғайри хиндуюроӣ низ дида мешаванд. Дар баъзе аз онҳо ин фақат грамматикӣ ба таври препозитивӣ пеш аз исм (масалан, дар забонҳои немесӣ, англисӣ) омада, дар баъзе аз онҳо ҳамчун постпозитивӣ баръд аз исм (масалан, дар забони булғорӣ) омадааст.

Аббатта дар ҳар забон навқеъ ва роли грамматикӣ ва инҷунин таърихи артикль бо таърих ва хусусиятҳои ҳамон забон марбут вобаста буда, ба қонуниҳои тақомули ба худ хоси он забон марбут аст.

Дар забонҳои европоӣ бо морфемаҳои категорияҳои номҷайнӣ ва муайяниро ифода мекунанд, артикль ном ниҳодаанд. Дар забонҳои тоҷик ва форс бошад, ба морфемаи номҷайнӣ зинде гузоштаанд ва ин номгузориҳои бисёр аз ду ҷиҳат рӯй додааст. Аввал он, ки ҳама забоншиносони тоҷик ва форс дар хусуси моҳияти ҳодисаи морфемаи дар як ақида набуда ва нестанд, дувум ин, ки сервазифа-

⁸ Дар забони адабии рус ин ҳодиса нест, ин маъмури грамматикӣ дар он забон бо воситаҳои лексикӣ ифода карда мешаванд, аммо, дар назар дошта шавад, ки дар баъзе ҷаҳаҳои забони русӣ низ будани ин ҳодиса дар адабиёти лингвистӣ қайд карда шудааст (инг. ба мақолаи Н. П. Гринкова. Постпозитивный член в Могагоском говоре Кривокни́й области, дар маҷмуаи Памяти академике Тьва Владимировиче Шерба, Л., 1951, сах. 126—135).

ли худ ин морфема оғамонро водор кардааст, ки ба вазифаҳои грамматикӣ гуногуни онҳо нигоҳ карда, ҳар боре номе пайдо кунанд. Номҷайнӣ ба артикль мавриди баҳси мо дар адабиёти забоншиносӣ тоҷик ва форс додашуда, ки бештар дида мешаванд, инҳоянд: ёи нақира, ёи танқир, ёи нақият, ёи маърифат, ёи маъсуд, ёи тавсифӣ, ёи музмар, ёи ишори, ёи имон, ёи тавқид, ёи номатгулмӣ, ёи маълумӣ, ёи мувоҷиҳа, ёи тавзим, ёи таққир, ёи ношиноса, ёи шиноса.

Аббатта сервазифагии як морфема асоси шуда наметавонад, ки ба ҳар вазифаи он нигоҳ карда як номи маҳсулота шавад. Агар мо, маҳсулан дар китобҳои дарсӣ, ба ҳар морфема, ба вазифаҳои дар забон ифода карданашон нигоҳ карда ном додан гирем, чӣ мешавад? Масалан, ба пешояндаи аз, ки зинде аз сӣ маънии забони — грамматикӣ дорад, ба ҳар вазифаи он мувофиқ карда ном диҳем, чӣ мешавад? Бинобар ин баъзе забоншиносон ба морфемаи е номи умумӣ (артикль ва дар бисёр китобҳои оид ба грамматикаи тоҷикӣ ва форсӣ ба русӣ навишташуда мувоҷиҳаи член, неопределённый член) номиданд.

Ба фикри мо, номи суффикс ва инҷунин нишондиҳандаи суффиксӣ, ки моҳиятан аз суффикс гуфтан фарқ намекунад, бо ин морфема ҳеҷ мувофиқ намеояд, зеро, ҷунон ки маълум аст, фақат дар ҷумла омада тавонистани е онро аз ҳар гуна морфемаи қалимасоз тамоман ҷудо карда, ба қатори ҳодисаҳои ғайрисуффиксии забон дохил мекунад. Суффикс бошад, як унсурӣ қалимасоз буда, ҳамчун ҷузъи қалима ҳис карда мешавад, ба қалимае, ки меҷаспад, маънии нав медиҳад ва аз қалима ҷудо намешавад, суффикс бар хилофи е ба худ бандқачонини қабул мекунад ва ҳамчун қисми ҷудонашавандаи қалима аломатҳои ҷамъро ба худ меҷаспонад.

Е ғайр аз он ки вазифаҳои грамматикӣ аз суффикс тамоман дигареро дорад, ба як қалима наҷаспида, хосияти кучандатӣ дорад (дар охири муайянкунандаи исм ҳам меояд). Таърифи муқаррари суффиксро тамоман ҷаппагардон накарда е-ро суффикс номидан ҳаргиз мумкин намешавад.

Мумкин аст, баъзе аз онҳое, ки е-ро суффикс номиданд, бо қалима якҷоя навишта шудани онро дар назар дошта бошанд. Дар ин ҳолат бояд гуфт, ки ин ақида ҳеҷ асос надорад, зеро орфография, ки қоидаҳои шартӣ буда, аз тарафи худӣ мо дуруст карда мешавад, масъалаи грамматикӣ ҳақ карда наметавонад, баракс артикль е ҳодисаи забонӣ буда ба таври объективӣ дар худди забон ҷой дорад ва будани қоидаҳои оид ба он аз ҷи-

дан инсонии берун аст. Дар номгузории фактҳои забонӣ, атар бо роҳи орфографи рафтор кунем, он гоҳ масалан, пасояндии ро ё пайвандаки у-ро низ бояд суффикс номем, ки онҳо низ мувофиқи орфография бо каллимаҳои пеш аз худ омадаҷақоя навигта мешаванд. Ин ҳел халли масъалаи грамматикӣ асосу маънӣ надорад.

Постпозитивӣ будани е низ асоси шуда наметавонад, ки вай ба катори суффиксҳои дароварда шавад. Ходисаи энклитик (морфема беада) будани е ҳам ба суффикс номидани он дағолат намекунад, баракси ин хосияти е яке аз он хусусиятҳои хоёе мебошад, ки онро аз суффиксҳои ошкоро фарқ мекунонанд, суффиксҳои несмос бошанд, бар хилофи ин артикльи зада қабул мекунанд.

Ва фикри мо е-ро морфема-гуфта бо ҳамин бас кардан ҳам дуруст нест, зеро мафҳуми морфема дорои маънии хеле васеъ буда, хама унсурҳои грамматикӣ (аз он ҷумла е)-ро дар бар мегирад. Бинобар ин морфема ҳам ба е номи хос шуда наметавонад.

Калиман артикль бошад, ба назари мо, ба е номи мувофиқтар мебошад, зеро ҷунон ки дар боло гуфта шуд, монанди ҳамин ходисаро, ки бисёр забонҳо доранд, дар забонҳои одатан артикль номиданд ва дигар он, ки е-и заном ёд кардаанд. Аз тарафи дигар морфема е-ро артикль номидан аҳамияти амали ҳам дорад, ки студентҳо дар курси муқаддимаи забоншиносӣ ва дар курси забоншиносии умумӣ бо артикль аз нуктаи назари забоншиносӣ ва пеш аз он ханӯз дар мактаби миёна дар омӯхтани забонҳои фарсӣ (немецӣ, англисӣ ва франсузӣ) мувофиқи қоидаҳои забонҳои омӯхташаванда ошноӣ пайдо мекунанд.

Ҷунон ки маълум аст, дар забони тоҷикӣ ғайр аз артикльди постпозитивӣ е то андозае мувозин (хамвазифан) он артикльди препозитивӣ як⁶ ҳам ҳаст. Аз ҷиҳати грамматикӣ фарқи умдан байни ҳамдигарии ин ду артикльди иборат аз он аст, ки як (ҳамчун артикль) ба вазифаи ишори намсояд, е бошад, ба вазифаи номгуяӣ ва ҳам ба вазифаи ишори ва ғайра омада метавонад. Ва ин маънӣ вазифаи артикльди е нисбат ба вазифаи як васеътар аст. Аз ҷиҳати услубӣ тафовути байни ҳамдигарии онҳо иборат аз он аст, ки дар тарафи услубӣ одди, дар забони гуфтугӯӣ як нисбат ба е индигар кор фармуда мешавад.

⁴ Аҳмади Хурсосии Журн. «Дониш», соли 1949, шумораи аввал. Техрон.
⁵ Як вақте ки ба вазифаи артикль истифода мешавад, аз катори шумораҳо — каллимаҳои мустаклилаҷаё хорҷ шуда, ба як абстракцианти грамматикӣ таъдид ва монанди е аз маънӣ лексикӣ маҳрум мегардад.

Вазифаи грамматикӣ артикльҳои е ва як хеле ба ҳам наздик ва, ҳатто ба маънӣ муайяне, вазифаи хар дуи онҳо як сон аст. Ин ходиса тасодуфӣ ҳам нест, зеро ҳам артикльди е ва ҳам артикльди як аслан аз як каллима — шумораи як⁶ баромадаанд.

Дар адабиёти лингвистӣ аз як каллима баромада омадани е ва як бо далелҳои раднашавандан таъриҳӣ-лингвистӣ қайҳо исбот шудааст. Факт ин аст, ки е аз шакли хеле каллиман ва пурратари шумораи як «суда шуда» ба роҳи тағйири фонетикӣ спонтанӣ ба вучуд омадааст⁷. Ҷунон ки маълум аст, дар забон ин ҳолат (нисбат ба каллимаҳои номустаклил маъно) ходисаи табиӣ аст.

Дарб аст, ки то ҳол дар забони мо маънӣ як доштани е дар контекст равшан хис карда мешавад, ба иборати дигар ханӯз ҳам ба шумораи як алоқамандии е намоён аст.

Масалан, дар ибораҳои зайл маънӣ як — шумораро ифода кардани е возеҳу аниқ хис карда мешавад:

Кас набардоштааст ба дасте ду харбуза.

(Рӯдакӣ)

Гар хунаре бошаду хафтод айб,

Дуст набинад ба ҷуз он як хунар.

(Саъдӣ)

Агар борон ба кӯҳистон наборад,

Ба соҳе Дачча гардад хушк руде.

(Саъдӣ)

Писараш соҳе ду бор ба ризои падараш меҳмондорӣ рӯи-рост мекард (Айни).

Ҳ. Қаримов

ДАР БОРАИ БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ КАЛИМАИ «ЯК»

Калиман як аз каллимаҳои бисёр қадимии забонҳои гу-руҳи эронӣ, ҳатто забонҳои онглан хиндӯевропоӣ (албатта бо шаклҳои овозии мухталиф) мебошад.

⁶ Б. В. Миллер ак-и каллиман як-ро боқимондан суффикси дистрибутивика номйдааст (инг. ба китоби у: Талышский язык, М., 1935, стр. 129).

⁷ Шумораи як дар авестой аёна, дар паҳлаві ғайр, ғайрак. Дар ҳамин ҷо ба хотир овардан баҷост, ки шумораи як дар баъзе даҳаҳои форсии имрузан Эрон е (ё) тағайру карда мешавад (Масалан, дар Техрон). Дар даҳаҳои тоҷикӣ Ҷуст шумораи як ба шакли я низ тағайру мешудааст, ки ин ходиса аз тарафи В. С. Расторгуева қайд шудааст (дар оҷер-ки по талджикской диалектологии, вып. 2, М., 1952, стр. 83). Аммо В. С. Расторгуева ба кутӯшудани як аст метӯяд.

Дар шеваи тоҷикони Кунар (Афғонистон) ҳам шумораи як е (ё) тағайру мешудааст. Ин: — мақолаи Н. А. Дворяников, Пределаи-гельные сообщения о говорах горных талджиков Кунара Афғонистон) Ин-дисквая и иранская филогония, Изд-во «Наука», М., 1964, т. стр. 41.

Ҳамчун яке аз калимаҳои ҳеҷе калими забонашон як дар калимасозӣ бисёр сермахсул аст. Танҳо аз номҳои аъзон инсон бо калиман **як** даҳо калима сохта мешаванд. Монадин: яксара, яксарӣ, якчашма, якдаст, якпо ва ғайра... Калиман **як** дар таркиби бисёр ибораҳои рехта ҳам меояд. Монадин: як бому ду хаво, як даст садо на дорад, як мавизу чиг дарвеш, ду понздаҳ — як си ва ғайра...

Вазифаҳои синтаксисӣ ва воёаста ба ин ба ҳуд оҳанги (интонацион) гуногун гирифтани калиман **як** ва инчунин таърихи таракқи ва тақомути он ҳамчун як фақти забонӣ бисёр муҳим аст, аммо дар ин мақола мо танҳо дар бораи баъзе хусусиятҳои лексикӣ — грамматикӣ **як** суҳан ронданӣ ҳастем. Табиӣ аст, ки таҳқиқ ва тадқиқи Ҳарҷонибон мавқеи ин калима корхон зиёдеро талаб мекунад.

1. Калиман **як** ҳамчун шумора адади томи аввалин буда, микдори яки предметҳоро ифода мекунад. Дар ин ҳолат ба саволи **чанд** ҷавоб мешавад. Дар синтаксис аъзон пайрави ҷумла шуда, адади предметро муайян мекунад ва ба қатори муайянкунандан ададӣ дохил мешавад.

Мисолҳо: Падарам ба хамин максат... маро ҳамроҳи худ то бозор гирифта бурд ва дар он ҷо **як** қаламдон, ду найкадам, **як** қаламтарош, **як** қаламқат, **як** ҷузғири мешитӣ, **як** бандча дос ва чор тахта қоғази машкии хуқандӣ харида ба ман дод... (С. Айни).

Хуб санҷед, ки ман ошкӣ **як** дилдорам,

Соф **як** дил дорам...

(М. Раҳимӣ).

Дар мисолҳои болои калиман **як** дар ҳама ҷо шумора буда, микдори яки предметҳоро мефаҳмонад ва дар ҳама маврид ҳам аъзон пайрави ҷумла — муайянкунандан ададӣ аст. Ин вазифаи қадимӣ ва аввалини калиман **як** мебошад. Ғайр аз ин, калиман **як** дар таърихи мавҷудияти дуру дарозаш боз маъни — вазифаҳои зиёди забонӣ ба худ гирифтааст, ки дар боран муҳимтарини онҳо дар поён суҳан меравад.

2. Калиман **як** шакл (сурати шартин) рақами якро мефаҳмонад. Масалан, дар ҷумлаи: «(Рақами) шастро нависти, акнун **як**-ро навис».

Чунон ки динда мешавад, дар ин маврид калиман **як** шумора набуда, нисм аст ва ба саволи **чи** ҷавоб мешавад. Азбаски **як** субстантивация (нисм) шудааст, дар ҷумла ҳаман вазифаҳои нисро ҳам адо мекунад. Дар ин маврид калиман **як** суффикси ҷамъбандии хо-ро низ қабул мекунад.

4. Калиман **як** дар забони имрӯзаи мо маънии баҳои пасттарини допишро дар таҳсил мефаҳмонад. Масалан, дар ҷумлаи «Ту дар интиҳон чор гирифтӣ, гумон карда будам, ки **як** мегири».

Дар ин ҷо ҳам **як** нисм тардида, субстантивация шуда, ба омилҳои ҷи ҷавоб мешавад ва дар ҷумла вазифаи нисро адо мекунад.

4. **Як** дар номергузори ба предметҳо ба ҷои шумораи тартибии яқум ба қор бурда мешавад. Масалан, дар ҷумлаи: «Саломат Раҳим дар шаҳри Душанбе, хнебони Умарӣ Хайём, хонаи **як** индиги мекунад». Дар ин маврид калиман **як** шумораи тартибӣ аст, ки дар ҷумла аъзон пайрав буд, вазифаи муайянкунандаро адо мекунад.

Калиман **як** дар мисолҳои поёни низ шумора намебошад, зеро микдори предметро намефаҳмонад.

Алоқатро бо падару модарат бояд хамешатӣ бикани, онҳоро тамоман фаромӯш кунӣ, ин **як**; дар вақте ки лозим ояд, дар пеш қоллектив сирхон падару модаратро қушода медих, ин ду... (С. Айни).

Роҳбари бузургамон — Ленин моро ин гуна омӯхтааст. Ин **як** (С. Айни).

5. Калиман **як** дар забон ба ҷои баъзе маъниҳои калимаҳои **танҳо**, **фақат** (ҳамчун синоними ин калимаҳо) маънои маҳдудияти амалро нишон медиҳад ва вазифаи зарфро адо мекунад.

Мисолҳо: Ин қор — қори **як** худӣ Амин не... (Б. Азизӣ). Дар ҷумлаи (мисолӣ) поёни калимаҳои **як** ва **фақат** калимаҳои синонимӣ мебошанд.

Аз ҳеҷ тараф овози ашулаҳои шундида намешавад, **як** фақат гур-гурӣ трактор аз он наздикиҳо ба гӯш мерасад, **як** дос (Ҷ. Иқромӣ).

Дар ин ҷумла калиман **як** ва **ё** калиман **фақат** илтисоф мешавад, ба маънии ҷумла ҳалага намерасад. Дар ин ҷо омандани **як** (**ё** фақат) барои таъкиди маҳдудият аст.

Дар ин ҳолат **як** вазифаи зарфи микдор ва дарҷаро иҷро мекунад. Аз ҷиҳати синтаксисӣ аъзон пайрави ҷумлаи **як** ҳодӣ тарзи амаг аст.

6. **Як** дар байни ҷанд қас (предмет) предметро мефаҳмонад.

Мисолҳо:

Ҷаро туро дӯст надорам, ки мо ҳама **як** расидем, қалон шудем ва ба ғамат шодмон будам (Б. Азизӣ).

Бинобар он он духтарақ ба хонаи худ нарафта, шаб рӯз дар хонаи хатиб мейстод ва бо духтари хатиб дар як хона зиндаги мекард (С. Айнӣ).

Ба шаҳрам яке меҳрубон дӯст буд,
Ту гуфти, ки бо ман ба як пӯст буд,

(Фирдавси).

Дар ин ҷо қалимаи як ба шарикӣ будани ҷо, хона ва пӯст (макон) далолат мекунад.

7. **Як бештар бо пешониди дар қабл аз қалимаҳои дорон маънии замон** (вақт, даҳза, рӯз, моҳ ва ғайра) омада, муштарак воқеъ шудани ҳодиса, ҳамзамон будани амали предметҳо мефаҳмонад.

Дар як вақт ва баробар дар ҳардуяш пори маъданӣ пошидаем, — гуфт бригадир (С. Айнӣ).

Расиши китти ду замин, ки табиати хокшон якзайл буда, дар як вақт китта шуда ва дар як шароит қор қарда шуда бошанд, ин тавр гуногун намешавад (С. Айнӣ).

8. **Як бо феълҳои ғридиҳанда** (шудан, қардан, шуда рафтан ва ғайра) маънои қалимаи муттаҳид (ба ҳампайвастагӣ)-ро медеҳад. Масалан, дар шiori машҳури Манифести Коммунисти «Пролетарҳои ҳаман мамлакатҳо, як шавед!» Хозир як шуда қор қардан мепирем (С. Айнӣ).

9. **Як бештар пеш аз қалимаҳои навъ, ҷинс, ҳел ва монанди онҳо, ё бидуни ин қабил қалимаҳо омада, исмиро аз исми-ҳои ҳамҷинси он (чӯзро аз қул) ҷудо мекунад.**

Дар ин деҳа меван саридарахтӣ тӯе ҳеч набӯд ва ҳочихон ном як навъ себи тӯруш дар ин ҷо расад ҳам, дар рош-Айни). Хаббобӣ — як навъ бозин духтарона аст, ки духтарҳо дастӣ якдигарро гирифта, таронаҳои ҷарх мезананд (Б. Азизӣ).

10. **Як бо артиқли е (э, ие) ё бидуни он ва бештар бо пешониди аз омада барои аз қул ҷудо қардани чӯзъ хизмат мекунад.**

Мисолҳо:

(Равноҷон) ба ҳар яке аз замон ва духтарон лақаби ҷуҷона монда буд (Б. Азизӣ). Қасби асосии аҳолии ин ҷо деҳқонӣ бошад ҳам, зиндагонии ҳеч яке аз онҳо аз деҳқонӣ наметузашт... (С. Айнӣ).

11. **Як дар нақл бо қалимаҳои тараф, сӯй ва ғайра омада, ба маҳалли предмет ишора мекунад.**

Мисол:

Дар як тараф замон бо духтарон, дар тарафи дигар мардон бо писарон, ҳар қадоме ҷаҷаққунон ва ашӯлагӯён саршонро аз қор намебардошанд... (Б. Азизӣ).

12. **Як дар нутқ ба вазифаи — ба ҷои қалимаҳои баробар, монанди сифат шуда меояд.**

Мисолҳо:

Танки сержант Ваулин хонаи дар бағалдӣ танҳоистодаро эвда ба замин як қард. Ҷ саъй мекунад, ки ҳамон тӯруҳе, ки барои хона даромадан интиҳоб мекунад, аз хусуси обрӯ ва иззат як бошанд... (Б. Азизӣ).

Ҷ Баъд аз он ман дар ҷавоби ту байте меҳонам, ки харфи аввали вай бо харфи охири байте, ки ту хондай, як бошад... (С. Айнӣ).

13. **Қалимаи як дар нутқ бо қалимаҳои дафъа, қарат, мартаба ё бидуни онҳо омада, барои ифодаи навбати амал хизмат мекунад.**

Мисолҳо:

Як не гӯй, қонат ҳалос. Юнусбобо ба симои Сафар як навар афқанду баъд оҳиста худро ба сӯй дар гирифт (Ф. Ниёзӣ). Котиб як ба арнаа ва як ба он одам нигоҳ қарда: «Магар шумо имом будед?» — гуфта аз он одам пурсид. (С. Айнӣ).

14. **Як (бо пайванди ки ва бидуни он) дар забон барзан ба пайванди тобеҷқунандаи шартӣ наздик мешавад.** Масалан: «Як (ки) оби даръи Душанберо, маҳсусан дар тобиғон, хӯрди, мазани онро харғиз фаромуш намекуни».

Дар мисоли боло маънои як ба маънии қалимаҳои — пайвандҳои атар ва харғоҳ ҳеҷе наздик аст.

15. **Қалимаи як дар нутқ ба маънои ҷонишини номуайяни меояд.**

Мисолҳо:

Ман сӯхтаам барои ту ҷонона қабоб,
Ерам мега, ки: «Як раҳи қонуниро ёб».
(Фолкклор)

... боз як гап нашлавад... (Б. Азизӣ)

16. **Як гоҳо орзу, илтимос ва инчунин ҳолати хайрат ва ҳаяҷони гуногунеро мефаҳмонад.** Дар ин ҳолат як тобиши маъноии модалиро гирифта, вазифаи ҳиссаҷаро адо мекунад. Маълум аст, ки дар ин мавридҳо он аъзои ҷумла шуда наметавонад.

Мисолҳо:

Як гап зан, гўшам ба ту. Ман як арлохон шавам. Як гап зад ки... Ин тавр бошад, ба пеши онҳо як рав... (С. Айни).

17. Як пеш аз исм омада, номъялғумӣ ва номуайянии он исмиро мефаҳмонад: Коришкамба дар тимча дар пеши дўкони як токияфурӯш рост истода аз вай: «Токияхои маро фурӯхтед» — гуфта Биҳалифа як зани сафедрӯи миёнсози фарбеҳ... буд (С. Айни).

18. Як пеш аз исм — предмет омада, азамат ва пурмаръанию пурбаҳо будани онро таъкид мекунад: Ба фаҳми фақир шеърӣ Рӯдакӣ дар камолӣ равонӣ дорон фасоҳат ва балоғат аст, ки ба хонанда ба осонӣ як хаяҷони бадеӣ мебахшад. Ҳамин аст дараҷаи болои шеър (С. Айни).

Ин хона зи хишти кӯҳна андохтаам,
Дар вай ҷашне зи рафтагон сохтаам,
То аҳли замони мо бидонанд, ки ман
Як умри ҷавонӣ ба ҷи раҳ бохтаам.

(С. Айни)

(Сангин) бе ихтиёр мецоҳад, ки давида рафта, арақҳои вайро (Равноро) бо рӯмолаш пок кунад ва аз ҷабинаш як бўсаи гарм гирад. (Б. Азизӣ).

19. Калимаи як пеш аз исм омада, ба он исм (предмет) тобиши муқобилгаро мебахшад.

Рафикони азиз, — гуфт яке аз нотикон ва бо чеҳраи кӯшодаи худ диққати ҳамаро ба худ ҷалб карда, — мо имрӯз Яқўми Майро дар Иттифоқи Ҷумҳуриятҳои социалистӣ бо як ҷаҳон фахр ва як дунёе шодӣ ид мекунем (Б. Азизӣ).

20. Як пеш аз исм — предмет омада баракси вазифаи дар банди 18 қайдшуда ноҷизи, беқадри, камӣ ва ҳаққиреию хурдиро мефаҳмонад:

Ба як вақти андак — ба ду панҷ сол
Тамоман дигаргун гардид ҳол.

(С. Айни)

Аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан. (Фольклор)
Ману ту як муштипар бошем, аз дастӣ мо чи меояд? (Б. Азизӣ)

Шумоён бо як гапи пӯсидагӣ як зарбдорро ду соат аз кор монондед, хайр... (Б. Азизӣ)

Дар мисоли охири калимаи як ду бор омада аввал (пеш аз калимаи гап) ноҷизи предметро ва сонӣ (пеш аз калима

бародор) азамати предметро мувофиқи хусусияти дар банди 19 ум қайдшуда таъкид мекунад.

Чунонки дида мешавад, дар ин ҳалатҳо ҳам калимаи як роҳи модалӣ дошта, ба калимаҳо тобишҳои илговагӣ медихад ва вазифаи ҳиссаҷаро адо мекунад.

21. Калимаи як пеш аз феълҳо омада, вазифаи зарфи инкилору дараҷаро адо мекунад ва дар ҷумла ҳоли тарзи **Мал** шуда меояд:

(Доя) рӯзона як-ду соат ба пеши Ҳолҷон шишга, шабҳо **Як** омада хабар мегираду бас (Б. Азизӣ).

22. Як пеш аз исм ба вазифаи ҷонишини ишоратии **Чунин** меояд:

«Мо дар як хавлӣ зиндагӣ мекунем, ки дар миёни боғ **Воқеъ** аст». Чунон ки дида мешавад, калимаи **Як**-и ин мисолро бо калимаи **Чунин** иваз кардан мумкин аст.

23. Як пеш аз шумораҳо (адалҳо) омада ба онҳо тобиши таҳминӣ мебахшад:

Дар он ҷо як бист нафар қолҳозҷиён барои аз ҷӯйбор об баровардан ҷӯй мекофтаанд. (С. Улғузода).

Як шаш моҳ пеш аз ин, бевосита баъд аз тамом шудани ҷанг, бо як кори муҳим ба Рига рафтам (Ҷ. Икромӣ).

Бояд қайд шавад, ки калимаи **Як** агар аз шумораҳои дундаи калон (сад, ҳазор, милгон ва ғайра) барои сохтани шумораи таҳминӣ ба кор бурда шавад, ин калима (як) бо оҳанги (интонацияи) маҳсуе талаффуз карда мешавад ва муддати талаффузи (наӯзан) байни калимаи яку шумора ҳам нисбатан дарозтар аст. Барон равшан кардани ин матлаб оҳанги калимаи як-и ду ҷумлаи поёни муконса шавад:

Барои сохтани ин иморат расо як милгон хишт сарф шудааст. Ба инчунин хизматҳо **Одина** кор мекард, балки **Як** сад нафар мардикорони тоҷик, **Узбек** ва баробарӣ дар таҳи дастӣ **Як** нафар шудратчи қор мекарданд (С. Айни).

24. Як пеш аз калимаҳои замони (замон, вақт, пагоҳӣ, рӯз ва ғайра) омада, зарфи замонро номуайян мекунад:

Дар вақти ислохоти замин **Як** рӯз **ӯ** ба ман дар роҳи рост омада гуфта буд, ки... (С. Айни). **Як** вақт **пеш** аз ҳаракати автобус ба курсии ҳолии паҳлӯи ман мӯйсафеди нурама омада нишаст (Ф. Ниёзӣ). **Як** пагоҳи барвақт ман бо азам сафари водии Вахш аз Душанбе ба автобуси калони зебон экспресси «ЗИЛ» савор шудам (Ф. Ниёзӣ). **Як** вақтҳо орузам ҳамин буд, ки ҳамсарам занӣ доно бошад (Ф. Муҳаммадиев).

25. Калимаи **Як** гоҳо ҷонишини **қадом**-ро иваз карда метавонад, яъне **Як** бо калимаи **қадом** синоним шуда меояд. Ин

Холат **бавд** аз калимаҳои **хеҷ**, **хар** бештар рӯй медиҳад. Мувофиқи ин мулоҳиза агар мо калиман **кадом**-и чумлаҳои поёниро бо калиман **як** иваз намоем, ба сохту маънии чумлаи ҳаляе ворид намешавад.

... Дар он ҷамъе бодинишинанд ва бар сари хар ҷамъе касе хокии аст, ба таваллӯб ё ба ирс, ки хеҷ кадом аҳли давлат наанд... (Аҳмади Дониш)

Дар як хонаи ҳафтбодор 5 бемор хобида буданд ва ман бо навбат ба хар кадоми онҳо об, оби ҷӯш, ё ин ки шир меодам. (С. Айни).

Як-и чумлаи поёниро ба калиман **кадом** ҳам иваз кунем, ба маънии чумла ҳалал намерасад.

Ман бошам хеҷ як аз забонҳои европоиро, хатто забони русиро ҳам намедонам... (С. Айни).

26. Калиман **як** ба шакли **як-як** ва **як ба як** такрор омада, маънии навбат ба навбатро меиҳад ва дар чумла тарзи амал шуда меояд.

Мисолҳо:

Дар вақти таом вай хамаро як-як ба сохибхона нақл кард (С. Улугзода).

Яке аз ҷавонон ҷойникхоро гирифта аз ҷой ҷӯше, ки бар сари гулдан дар ҷӯш буд, як-як дам кард... (С. Айни). Майменузарард (Р. Ҷалил). Ки дар қарздорӣ танге, ки бадмуомила — хамаро як ба як гуфта меод (С. Айни).

Тоҳо калиман **як** бо артикли **е** хамроҳ меояд, дар ҷунин маврид **як** ва артикли **е** (э, ё) ҳамдигарро тавқид мекунанд.

Большевикон омаданд, ҳаққа ба гушат заданд,
Як пуле аз бандлаи
Васега ба душат заданд

(Дохути).

Ҷунон ки дар навиптаҳои боло дида шуд, тоҳо (масалан, дар бандҳои 16, 17, 19) вазифан калиман **як** бо вазифан артикли **е** (э-йэ) як сон аст, яъне ин ду морфема дар мавқеҳои муайян ба ҳам синоним мешаванд. Дар воқеъ ба ҷои **як** **ишорат** — **ишорате**, ба ҷои **як тоқияфуруш** — **тоқияфуруше** гуфтан мумкин аст, фарқ дар ин мавридҳо фақат услубӣ аст.

Дар баъзе мавридҳои муайяни забонӣ як вазифаро адо кардани морфемаҳои **е** ва **як** ҳодисаи тасодуфӣ намебошад. Ҷунон ки маълум аст, баромади ҳам калиман **як** ва ҳам артикли **е** ба эътибори асли **як** аст. Фақат морфемаи **е** кӯтоҳ

(қалиби) шудааст, **як** ҳам кӯтоҳ шудааст ва ба худ суффикси **хурди** — тасғир **як-ро** гирифтааст.⁸

Мавзӯе, ки дар ин мақола сухан рафт, монанди хар мавзӯи илмӣ, бисёр қорғалаб ва то андозе беҳад аст. Қисман **нобиста** ба мавзӯи мо дар боран аз чумла афлида мондани баъзе калимаҳои (эллипис,) ки масалан, дар бандҳои 10, 11 ва 14 дида мешавад, мейбист суҳан равад. Аммо мақсади дар **мақола** дар пешгузоштан мо ҳеле маҳлуд аст. Шакке нест, ки дар онда ҳам ин мавзӯъ боз харҷониба таҳқиқ мешавад, маълумни ин мақола ислоҳ мешавад ва тақмил меёбад.

⁸ **Як** — дар авесто **аева**, дар паҳлави **яев** (**явак**), дар воҳӣ **явӣ**, **яв**, **и** дар шӯғнонӣ **яив**, дар яғнобӣ **и**.

Б. Сивев

АЗ ТАЪРИХИ ЧАМЪБАНДИИ ИСМҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКИ

Категорияи шуморан исмҳо дар забони тоҷик мисли дигар забонҳои ғуруҳи эронӣ яке аз категорияҳои муҳимми грамматикӣ ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки ба тарикӣ нигарӣ ва ҳартарафа тадқиқу таҳлил кардани воситаҳои муҳими ифодаи ин категория дар исмҳо аҳамияти қалони назарино амагин дорад.

Категорияи чамъ содҳо боз дар маркази диққати мудаликони забонҳои тоҷику форс буда, онд ба он фикру мулоҳизаҳои ҷолиби диққат ғуфта шудааст¹. Вале ин масъала то ҳол тадқиқи ғлобалии меҳода. Махсусан муайян кардани тарзи морфологияи чамъбандии исмҳо дар асарҳои ғуноғундаваро муҳтаглифҷанри пешазреволюционӣ ва ба таври муҳтасар бошад ҳам, онд ба таърихи чамъбандии исмҳо маълумот додан барои аниқ кардани моҳияти ин масъала ва ҳолима додани бисёр норасоииҳои мавҷуда ба андозае кӯмак расонда метавонад.

Дар ин мақола кӯшиш карда мешавад, ки дар бораи тарзи морфологияи чамъсозии исмҳо дар насри асри X, аз ҷумла дар насри Бағъамӣ, маълумот дода шавад. Дар баъзе мавридҳо усули ба таври статистикӣ омӯхтани ин масъала ба инobat гирифта хоҳад шуд.

Пеш аз шурӯи бевоситан масъалаи лозим доништа шуд, ки аз таърихи чамъсозии исмҳо дар забонҳои форсу тоҷик муҳтасар маълумот дода шавад. Маълумот додан онд ба тарзи морфологияи чамъбандии исмҳо то асри X, ба ақлидан мо, аз ду ҷиҳат фоида дорад:

¹ Дар бораи обзори материалҳо онд ба чамъсозӣ ниг. ба мақолаи С. Ҳалимов. Чамъбандӣ дар забони адабии тоҷикӣ (дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ). Маҷмуаи илмии Университети давлатии Тоҷикистон, ҷ. XXVI, Сер. фанҳои ғилол, нашри 2, Душанбе, 1959, сах. 59—61.

1) тирани морфологияи чамъсозии исмҳо дар забонҳои форсу тоҷик то асри X, яъне то ибтидои даврани нави тақомути забонҳои мазкур муайян карда мешавад.

2) имкониёт фароҳам меорад, ки хронологияи инкишофи мунтазамии ин хусусияти грамматикӣ, яъне тарзи морфологияи чамъсозии исмҳо дар забонҳои форсу тоҷик аз қадимугайём то давраи мо аниқ шавад.

Давраи мо аниқ шавад.

Тарзи морфологияи чамъбандии исмҳо дар забонҳои форсу тоҷик на танҳо маҳсули даврани нави инкишофи ин забонҳо, балки самарани таракқиёти дурударозии забонҳои мазкур ба шумор меравад.

Тарзи мазкури чамъсозии ханӯз дар осорҳои забони қадим дучор мешавад. Дар забони қадими форсу тоҷик дар исмҳо се шумора: танҳо, чамъ ва дугона (двойственное число) мавҷуд буд.

1. Шуморани танҳо. Шуморани танҳо дар забонҳои қадими эронӣ, аз ҷумла дар забони қадими форсу тоҷик, мисли забони адабии ҳозирани тоҷик нишондиҳандаи муайяни морфологӣ надорад, вай ба асоси қалимаҳо баробар аст. Муқоиса қилел: форси-тоҷикини қадим—тартӯа, форси-тоҷикини мина—тартӯ, форси-тоҷикини нави тард ва монанди инҳо.

2. Шуморани чамъ. Шуморани чамъ дар забони қадими форсу тоҷик монанди забони адабии ҳозира нишондиҳандаҳои муайяни морфологияи дорад. Нишондиҳандаҳои аломатии чамъ дар забони қадим мувофиқи овози охири қалима аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Масалан, дар забони қадим қалимаҳои маҳое, ки асоси онҳо бо а-и кӯтоҳ ба охир мерасанд, аломатии чамъи онҳо бо «а»-и дароз ва-аһа сурат мебад:

танҳо:	чамъ:
Вақд	вақдһа
тартӯа	тартӯа

Исмҳое, ки асоси онҳо бо-и ба охир мерасанд, аломатии чамъи онҳо -ава мебошад:

танҳо:	чамъ:
даһуи	даһуава

Ба замми ин, дар забони қадим ба ин ё он қалима тааллуқдор буддани ин ё он аломатии чамъ баъзан ба тарзи қалимаҳо (яъне дар ин ё он шакли падеж буддани онҳо) алоқаманд аст. Масалан, қалимаҳои болоӣ, яъне қалимаҳои тартӯа ва даһуи, агар дар тарзи ҳолати мафъӯлий дар шакли чамъ яке бо а-ва дигаре бо -ава омада бошанд, қалимаҳои мазкур дар тарзи изофӣ (генетив) бо аломатии -пам дар шакли чамъ омадаанд:

танҳо: *maṭlūya*
 маṭlūya
 даҳуи

ҷамъ: *maṭlūyānām*
 daḥupānām

Дар ҳолати мафъули фия (локатив) бошад, исмҳое, ки авсои онҳо бо -а-и кутӯҳ ба охир мерасанд, аломати ҷамъи онҳо бо шакли -и_{vā} сурат ёфтааст.

танҳо: *apūya*
 apūya

ҷамъ: *apūyāvā*

Дар ҳамин ҳолат, яъне дар ҳолати мафъули фия исмҳо, агар бо -i-ва-и ба охир расида бошанд, шакли ҷамъи онҳо бо аломати -shuvā сурат ёфтааст:

танҳо: *maḍai* (модӣ)
 daḥuī

ҷамъ: *maḍaiḥuvā*
 daḥuḥuvā

Ваге баръақс, онҳо дар ҳолати мафъули маа (инструменталис) муттасил бо шакли -bīsh дар шакли ҷамъ истеъмоғ мешаванд:

танҳо: *ḡaṣaḥ*
 Baqa

ҷамъ: *ḡaṣaḥīsh*
 baqaībīsh

3. Шумораи дугона дар забони қадим дар катори ду шумораи номбаршуда мисли забонҳои Ҳозираи семитӣ, аз ҷумла мисли забони арабӣ, шумораи дугона низ мавҷуд аст. Вале дар осорҳои меҳӣ аз он ҷанд намунае маълум асту ҳалос. «Аз ҳамин ҷанд намуна ва шабоҳати онҳо ба исмҳои авестӣ, ки сарфи ҳос барои тасниа дошта пайдост, ки дар порсии бостон низ барои тасниа сарфи маҳсусе вучуд доштааст. Мисол:

танҳо: *ḡaṣṣha*
 dasta

ҷамъ: *ḡaṣṣhā*
 dastaiḥiḡā

рада *rāda* радаiḥiḡā?

Чунинанд муҳтасаран ҳама ва тарзҳои ҷамъсозӣ дар забони қадими форсу тоҷик³.

² R. Kent, Old Persian. New Haven Connecticut 1950, p. 68; Sukhtat Sen, Old Persian Inscription. Calcutta, 1941, p. 269. مفرد و جمع معر فه و نكرة تا ليف دكتر محمّد معين، نهر ان ۱۳۳۸ شمسه ص ۴.

³ Мухаммад Муин. Асарн зикршуда, сах. 4, 13—14.

Модӣ кардаи дозим аст, ки ин ҳусусияти грамматикни забони исроилӣ дар инкишофи минбаъдан онҳо ба таъйини ҷадиде дучор гардидааст. Дар натиҷаи тадриҷан суртшудани сарфи флективи анҷомаҳо ғ худ шаклҳои ифодакунии ҷамъи ханӯз аз охириҳои давраи қадим ва ибтидои мисри миёна ихтисор шудан гирифтаанд. Аз ин ҷост, ки дар бораи миёна аз он нишондиҳандаҳои аломати ҷамъ ҳеҷ чиз қадим намонадааст.

• Дар забони паҳлавӣ ду нишона барои ҷамъ вучуд доданд. Нахустини нишонаи ҷамъ дар паҳлавӣ -ān аст:

муфрад: *maṭāḥ*
 ḡazand

ҷамъ: *maṭān*
 ḡazandān

• Суффикси мазкур таърихан аз шакли ҷамъи изофии қадима дошад ба вучуд омадааст. Мисол:

танҳо: *baqa*
 maṭiḡya

ҷамъ: *baqaṭān*
 maṭiḡyānām

Забони миёна:

танҳо: *maṭān*
 maṭān

ҷамъ: *maṭān*
 maṭān

Истеъмоли суффикси -ān дар матнҳои гуногунадавраи паҳлавӣ низ як ҳел нест. Вай танҳо аломате аст, ки дар тафсири паҳлавӣ, занд авесто истеъмоғ шуда, аммо дар матнҳои қиддитар монанди «Вундаҳишн» аломати ҷамъи мунҳасир (монополярный) ба нишонаи мазкур нест ва дар забони муттаохир ба ҷои -ān аломати дигари ҷамъро истеъмоғ кардаанд⁴.

«Дувумин нишонаи ҷамъ дар паҳлавӣ -ihā аст»⁵

муфрад: *daṭ*
 kust

ҷамъ: *daṭihā*
 kustihā

Ваге бояд хотирнишон кард, ки пешгузаштани суффикси -ihā дар матнҳои забони қадим дучор намешавад. Таҳмин

⁴ Мухаммад Муин, ҳамаи асар, сах. 15.
⁵ Дар ҳамаи ҷо.

Хамеррафт хун аз тани хастамард,
Лабон пул зи боду рухон лоҷувард.

(Фирдавси, «Шоҳнома»).

Меҳтарон бинанд бар рӯи занон ҳамчу занон,
Чашмҳо карда зи хуноба ба рани гули нор.

(Фарруҳи Сустони, Девон, ҷони Абдураҷул,
сах. 92).

Эҳсон бифармуд то чашмҳои ӯро биканданд; Дастҳои
бигаст. Ин маликро чашмҳо кӯр кард («Тарихи Табарӣ»-и
Бағъамӣ, сах. 303, 487, 256).

4. Баъзан барои ифодаи дугтонагӣ калимаи «чуфт»-ро пеш
аз исм меоранд: як чуфт гӯшвор, як чуфт галош, як чуфт
туфил. Ин тарзи ифодаи тасниа агарчи дар материалҳои мо
дучор нашуда бошад ҳам, дар забони хозираи тоҷик (мах-
сусан дар забони гуфтугӯӣ) серистеъмоли аст.

5. Ниҳоят, роҳи дигари ифодаи дугтонагӣ дар забони фор-
сӣ-тоҷикӣ нав аз он иборат аст, ки дар мавриди лозима-
яъне дар ҳолати кайд намулдани маънии дугтонагӣ аз шакл-
ҳои арабии ифодаи тасниа истифода мекунанд. Аломатҳои
муҳими ифодаи ин маъно дар арабӣ *أَن* ва *أَيْنَ* мебошанд:
أَن — *دو мард*, *أَيْنَ* — *دو ҷой*.

Дар забони форсӣ-тоҷикӣ нав аз шаклҳои мазкур шакли
арабии тасниа бо суффикси *أَن* камтар истиеъмоли шудааст.
Мисолҳо: Фарқдон ду ситоран равшананд бар сини хирси
кучак (Абдураҳмони Беруни, Ат-Тавҳим, сах. 99—100). Ва
саҳуи сурат тавомон (Беруни, асари зикршуда, сах. 90).

Ифодаи дугтонагӣ бо суффикси *أَيْنَ* бошад, баръакс, дар
забони форсӣ-тоҷикӣ нав зиёдтар истифода мешавад. Ми-
солоҳо: Ва шӯи низ дар зан доштан бикӯшад ва аз ҷонибайн
созгорӣ бошад (Кайковус ибни Искандар, Кобуснома, му-
сах. Нафисӣ, сах. 98).

Парвона ҷарҳи аҳзараш, парвози наспин аз фараш,
Парвози савдайн бар сараш, чандон ки пар во дошта.

(Ҳокони Шервои, Девон, Таби Абдураҷул,
сах. 399).

Чун кадам бар ниҳод бар кавнайн,
Мар маро чашм дӯхта айнайн.

(Саноӣ Ҳазнаи, Ҳадика, ҷони Мадрис,
сах. 224).

Инҳироки зи ҳоқилин бошад,

В-он сарояд ба усини бошад,

(Саноӣ, дар Ҳамон ҷо, сах. 695).

З-он ки ноилр бошад андар хофिकाйн,

К-одамӣ сар бар занад бе нолидайн.

(Мавлави Балхи Румӣ, Маснави,
ҷони ховар, сах. 146).

Ин тарзи ифодаи шумораи дугтона низ дар материалҳои мо
дучор наомад. Чунин аст муҳтасаран тарзҳои ифодаи шумо-
раи дугтона дар забони форсӣ-тоҷикӣ нави.

Аз гуфтаҳои болоӣ ба ҳуҷосе омадан мумкин аст, ки бо
вучуди аз байн рафтани аломатҳои махсуси грамматикӣ
шумораи дугтона дар забони нави форсӣ тоҷикӣ ин маънии
грамматикӣ баръакс боқӣ мондааст. Тафовут нисбат ба забо-
ни қадим фақат дар он аст, ки агар ин маъни грамматикӣ
дар забони бостон ба воситаи нишондандаҳои махсуси
грамматикӣ ифода шуда бошад, дар забони нав роҳҳои тарз-
ҳои нави ифодаи маънои мазкур ба миён омаданд, ки онҳо
ро аз ҷиҳати пайдоишан ба ду гуруҳ тақсим кардан мум-
кин аст:

1. Тарзҳои ки онҳо дар асоси заминаи забони миллӣ ба
вучуд омаданд. Ба ин гуруҳ тарзҳои якҷум, дуйҷум, сейҷум ва
чорҷум дохил мешаванд. Тарзҳои се, ки дар заминаи забони
миллӣ ба вучуд омаданд, дар навбати худ, аз ҷиҳати сохту
хусусияшон ба ду қисм тақсим кардан лозим аст:

а) Тарзҳои роҳҳои морфологӣ ифодаи маънои дугтона-
гӣ. Ба ин гуруҳ гуфтаҳои банди сейҷум дохил мешаванд.

б) Тарзҳои роҳҳои синтаксисӣ ифодаи маънои дугтонагӣ.
Ба ин гуруҳ гуфтаҳои пунктҳои якҷум, дуйҷум ва чорҷум дохил
мешаванд.

2. Тарзҳои ки онҳо дар заминаи забони бегона, дар за-
минаи забони арабӣ ба вучуд омаданд. Ин хусусияти ифо-
даи дугтонагӣ дар забони нави форсӣ тоҷикӣ ҳодисаи нав ба
шумор рафта, пайдоиши он ба гуруҳи ҳодисаҳои беруна во-
баста аст.

II. Тарзи морфологӣ чамбандии анъанавӣ. Тарзи чамб-
созии анъанавӣ дар забонҳои асрҳои IX—X нисбат ба дигар
тарзҳои чамбсозии исмиҳо, аз ҷумла, нисбат ба шумораи ду-
гона ва тарзи морфологӣ чамбсозии арабӣ мавқеи бузур-
тарро ишғол намулдааст. Моҳияти ин наъви чамбсозӣ аз он

11 Дар ин бора ниг. Мухаммад Муин. «Муфрад ва чамб»,
сах. 3—9.

ноброт аст, ки дар ифодаи ҷамъи исмҳо аломату нишондиҳандаҳои грамматикӣ махсус, ки онҳо ханӯз дар даврани миёндаи инкишофи забони форсу тоҷик барои кайд гаштани категорияи мазкур ба вуҷуд омада, шакл гирифта хизмат мекардаанд, истифода мешаванд. Аз ин ҷост, ки дар заминаи забони миллии форсу тоҷик ба вуҷуд омадан ва ба таври анъанавӣ аз забони миёна ба забони нав ба таври «мерос» гузаштани то ҳол дар ин забонҳо мавҷуд будани онҳоро ба шарҳатан «тарзи морфологии ҷамъсозии анъанавӣ» номидан мумкин аст.

Нишондиҳандаҳои машҳури ин тарзи ҷамъсозӣ дар забони асрҳои IX—X мисли забони адабии хозираи тоҷик суффиксҳои *-хо*, *-ва*-он (*-ён*, *-вон*, *-гон*) мебошанд.

Пеш аз нишон додани хусусиятҳои суффиксҳои мазкур дар забони насри асрҳои IX—X, аз ҷумла дар насри Балғамӣ, ба таври маълумоти нешакӣ ӯ худ иловагӣ гуфтаи лозим аст, ки функсияи суффиксҳои *-хо* ва *-он* дар забони адабии хозираи тоҷик ба андозаи кофи таҷкинӣ муайян шудааст.¹²

Допир ба ин масъала, аз як тараф, дар асоси материали забони адабии хозира, агар дар грамматикаҳои мактабӣ маълумотҳои нормативӣ дода шуда бошад, аз тарафи дигар, корҳои илмӣ таҷкикотӣ махсус ба анҷом расидаанд.¹³

Вале, мутаассифона, хусусияти ин суффиксҳо дар забони адабии тореволюционӣ ҳеҷ кам омӯхта шудааст. Базе мақолаи фикру мулоҳизаҳои мавҷуда, аз ҷиҳати он ки дар онҳо хусусияти ин суффиксҳо ӯ ба таври умумӣ баҳо дода мешаванд (Масалан, дар корҳои Ж. Назар,¹⁴ Д. П. Смирнова¹⁵ ва Мухаммад Муин¹⁶) ва ӯ фактҳо зиёдтар ба таври тасвирӣ кайд гаштанд (масалан, дар мақолаи Халимов С.17), ханӯз ҳалли пурраи ин масъаларо нишон намедиханд.

¹² Бо вуҷуди он ки дар атрофи ин масъала то ҳол бисёр масъалаҳо, аз ҷумла ба таври статистикӣ муайян кардани доираи истифодаи ин суффиксҳои *-хо* ва *-он* бо навъи гуногуни исмҳо, сабабҳои ба он ӯ на танҳо таҷкик мебошанд.

¹³ Ш. Ниёзӣ. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ, Сталинобод, 1957, сах. 9—13; О. Ҷ. Ҷағлолов. Категорияи ҷамъ ва баъзе масъалаҳои забони хозираи тоҷик, Сталинобод, 1961.

¹⁴ G. Nazard, La langue des plus anciens monuments de la prose persane, Paris, 1963, pp. 195—197.

¹⁵ Д. П. Смирнова. «Язык таърихи Систан», Душанбе, 1960, стр. 20—21.

¹⁶ Мухаммад Муин. Асари зикршуда, сах. 4.

¹⁷ С. Халимов. Ҷамъбандӣ дар забони адабии тоҷикӣ, сах. 59—84.

Аз ин ҷост, ки нишон додани хусусияти суффиксҳои *-хо* ва *-он* дар забони асри IX—X, муайян кардани доираи истифодаи онҳо бо исмҳои гуногун, сабаби зиёд ӯ кам истифодаи онҳоро ба миёни доираи истифодаи суффиксҳои мазкур, муҳтавар бошад ҳам, нишон додани хронологияи инкишофи ин суффиксҳо то замони хозира, ба ақидан мо, дар ҳалли ин масъала ба дараҷае кӯмак хоҳад расонд.¹⁸ Барои аниқтар равшанӣ хусусиятҳои суффиксҳои *-хо* ва *-он* лозим доништа шуд, ки функсияи онҳо алоҳида-алоҳида таҳлил карда шавад.

1. Суффикси *-хо*. Чи тавре ки қабл аз ин гуфта шуд, шакли маълумоти суффикси *-хо*—*iha* буда, ба он танҳо дар матнҳои пахлавӣ дучор омадан мумкин аст. Дар матнҳои меҳи (ёриё дар забони қадим), натавонанд шакли *-iha*, балки ягон воҳиде барои ифодаи шакли мазкур истифода намешаванд. Таҳмин карда мешавад, ки пайдоиши *-iha* ба решани милодавротӣ *ihwa* алоқаманд будааст. Чунинанд фикру мулоҳизаҳои муҳтасар оид ба таърихи пайдоиши суффикси ҷамъсозии *-хо* дар забони форсу тоҷик.

Вале бояд гуфт, ки ин масъала, ба ақидан мо, ба таҷкикотӣ иловагӣ муҳтоҷ аст. Мумкин аст, ки дар натиҷаи харитарафа таҷкик кардани осорҳои қадимаи эронӣ ва ҳеҷ набошад, хиндӯ эронӣ шакли қадимаи суффикси мазкур дар заминаи ҳамин забонҳо муайян карда шавад. Вале аз сабаби он ки аниқ кардани таърихи пайдоиши *-хо* асосан ба зиманӣ ин кор гузошта на шуда, танҳо муайян кардани функсияи вай дар истиқдони даврани нави инкишофи забонҳои форсу тоҷик дар назар дошта мешавад, мо бо овардани фикру мулоҳизаҳои болоӣ дар борани таърихи ба вуҷуд омадани ин суффикс ҳамчун маълумотҳои иловагӣ маҳдуд мешавем.

Суффикси *-хо* (тоҷикӣ имруза) дар истиқдони даврани нави инкишофи забони тоҷик дар шакли *la-ha* истифода шудааст. Вай дар забони асрҳои IX—X, аз ҷумла дар насри Балғамӣ ҳам мисли забони адабии хозираи тоҷик бо исмҳои гуногунмаъно истифода шуда, вазифаи муҳими грамматикӣ, функсияи ҷамъсозиро адо мекунад. Аз ин ҷост, ки барои пурратар муайян кардани хусусиятҳои ин суффикс дар забони ин марҳила лозим доништа шуд, ки истифодаи он бо исмҳои ҷудодона алоҳида-алоҳида кайд карда шавад. Ду ҷиз муаллифро водор намуд, ки ин навъи таҳлилро пеш гирад:

¹⁸ Гуфтаи лозим аст, ки ҳалли пурраи харитарафани масъалаҳои гузошта шуда дар ҷунин як мақолаи ҳаҷман хурд аз имкон берун аст. Бинобар ин дар ин ҷо масъалаҳо бештар ба таври тезис ба хонандагон пешкаш шуда, маълумоти васеи онҳо ба зиманӣ кори онҳоро гузошта мешавад.

1) Ин тарзи тахлил инкониат медахд, ки истеъмоли суф-фикси -хо бо исмҳои гуногунмаъно муқаррар карда шавад.

2) Имкониат фароҳам меояд, ки доираи истеъмоли суф-фикси маъкур бо ин ё он исм муайян гардад. Муқаррар кардани истеъмоли ин суффикс бо исмҳои гу-ногунмаъно, аз як тараф, ва, аз тарафи дигар, муайян наму-дани доираи истеъмоли вай бо исмҳои ҷудогона дар ҷуниб-як шохасари насри давран нави ташаккул ва тақомули за-бони тоҷик (ба мисли «Габрихи Табарӣ»-и Балғамӣ) дар пайдо мекунад, ки хусусияти морфемаи маъкур дар инкишо-фи минбардаи забони тоҷик чуқуртару пурратар аниқ карда шавад. Ба ин тарик, суффикси -хо дар насри Балғамӣ бо гуруҳи исмҳои зерин истифода шудааст:

I. Бо исмҳои ифодакунандаи маънии замон, вақт: Солҳо (319, 257, 101, 1, 3, 189, 274, 1), Вақтҳо (?), Рӯзҳо (237, 228), Фасихо (105).

II. Бо исмҳои ифодакунандаи номи ашёҳои табиӣ: да-рахт, мева, дона, барғ, гиёх: Растанӣҳо (1), Меваҳо (167, 258, 167, 15), Донаҳо (167, 272, 167), барғҳо (281), дарахтҳо (258, 78), гиёхҳо (190), сангҳо (189), кӯҳҳо (88, 166, 212, 332, 18, 18, 18, 223, 214, 9, 9, 87, 83, 443, 500, 212, 78, 272, 22).

III. Бо исмҳои рангу аломат: рангҳо (118), аломатҳо (261, 498, 335, 352).

IV. Бо исмҳои ифодакунандаи номи предметҳои мута-ғлиқ ба дин: оятҳо (286, 286, 261, 487, 487, 487, 3, 1, 3, 335), шафотҳо (217), шукрҳо (247), динҳо (191), бунҷонаҳо (73, 146), оташкадаҳо (309), хилъатҳо (311), гуноҳҳо (212), меҳ-робҳо (487), шариятҳо (261, 185).

V. Бо исмҳои ифодакунандаи номи амалӣ ҳолат ва кир-дор: мункироҳо (190), дурӯғҳо (485, 242), талдирҳо (218, 146, 146), хилатҳо (242, 332), хунарҳо (242), некуҳо (233, 247, 1), сифатҳо (280, 435, 103, 105), харбҳо (313, 213, 251, 329, 440, 271, 144), бахонаҳо (293), айбҳо (189), шартҳо (435, 435, 496), вазъиятҳо (435), азобҳо (169, 137), минатҳо (18), расм-ҳо (214), ҷаврҳо (214), суҳанҳо (489, 1, 104, 191), корҳо (351, 7, 264, 310, 7, 102, 105, 207, 214, 448, 147, 146), шугулҳо (77), навозишҳо (313), зиптиҳо (486).

VI. Бо исмҳои ифодакунандаи илму фан, дағд, хабару ривоят, ҳикмату панд ва ашёҳои хониш: киссаҳо (271, 271, 190), ҳикматҳо (239), дағдҳо (?), ҳадисҳо (197, 54, 208), илмҳо (247, 195, 1), хабарҳо (311), ахборҳо (154), шеърҳо (1), пайғомҳо (351, 234, 234), сафҳо (487), китобҳо (237, 238, 287), ҷурсиҳо (231, 328), қаламҳо (276).

VII. Бо исмҳои ифодакунандаи мақону ҷой: гушаҳо (272, 317), ҳалҳо (144), бозорҳо (475, 166), шаҳристонҳо (208, 208, 201, 212), ғибонҳо (2), ҷойҳо (145), хисорҳо (450), рустоҳо (188), маҳалатҳо (188), кунҷонаҳо (250), шаҳроҳо (262, 259, 259, 311, 294, 54, 258, 213, 234, 234, 232, 232, 204, 204, 214, 201, 150, 234, 261, 458), деҳҳо (262, 146, 332, 254, 258, 204, 88, 81), роҳҳо (88, 250, 448), хонаҳо (107, 167, 166, 234, 5, 198, 170, 150, 81, 198, 167, 198, 198, 186), вилоятҳо (333), бустонҳо (233, 214, 317, 186).

VIII. Бо исмҳои ифодакунандаи маънии аҳду паймон: аҳдҳо (472), ваъдаҳо (308, 308).

IX. Бо исмҳои ифодакунандаи узви бадани инсон ва пред-метҳои ба одам тааллуқ дошта: соқҳо (236, 236), дандонҳо (102) забонҳо (78), тоқикҳо, рақҳо (213), чашмҳо (303, 256), дастҳо (180, 443, 184, 165, 165, 478), пойҳо (80, 460, 231, 165, 165), сарҳо (107, 447, 500, 184, 184), дилҳо (317, 198), рӯйҳо (434, 145, 434, 164), мӯйҳо (234), ангуштҳо (78).

X. Бо исмҳои ифодакунандаи амру фармон: амрҳо (83, 83, 185), фармонҳо (280, 202).

XI. Бо исмҳои ифодакунандаи номи давронҳои ҷанг: са-лоҳҳо (316, 500), кордҳо (317), шамшерҳо (437, 185, 437, 254, 185), зирехҳо (437).

XII. Бо исмҳои ифодакунандаи обхою нави он: обҳо (214, 317, 107), чашмаҳо (57, 434, 435, 435, 434, 5), дарёҳо (83, 83), рудҳо (168), ҷуйҳо (168, 214, 258), банҳо (126, 103).

XIII. Бо исмҳои ифодакунандаи маънии ҷинс: занҳо (438), авратҳо (459).

XIV. Бо исмҳои ифодакунандаи маънии ҷисмҳои системаи офтобӣ: заминҳо (8, 9, 8, 4, 178, 144, 139), осмонҳо (8, 8, 8, 9, 78, 7), фалакҳо (12).

XV. Бо исмҳои ифодакунандаи маънии оидлаю ҳешутабо-ри: инҳо (188), бузургодаҳо (303).

XVI. Бо исмҳои абстрактӣ ифодакунандаи предмету ашё-ҳои гуногун: аҷоибҳо (195, 189), адабҳо (104, 243, 242), ёқон гуногун: аҷоибҳо (195, 189), адабҳо (104, 243, 242), ру-ҳакҳо (144), нархҳо (214), номҳо (102), ҳоҷатҳо (130), ру-ҳакҳо (144), ҷонҳо (309, 150, 429), маъниҳо (306), ҷнаҳо (251, 251, 144), 206, 222, 93, 7, 7, 170, 200), халъҳо (251, 334, 471, 105, 144, 206, 222, 93, 7, 7, 170, 200), гунаҳо (197), китобҳо (160, 252, 234, 488), хислатҳо (105), гунаҳо (197), китобҳо (160, 169), обдонҳо (181), доруҳо (197, 197, 197, 197), хунҳо (5, 4), сафҳо (459, 459, 433, 433, 434, 329, 434), гуруҳҳо (251), базиятҳо (251, 251, 146), ҳосаҳо (250, 200, 200, 311, 317, 254, 276, 175, 170, 450, 170, 167, 200, 167, 144), бузургиҳо (105), ҷубҳо (164, 164, 221, 83), расанҳо (164, 164), широкҳо (170, 462, 170), фойдаҳо (1), неъматҳо (3, 54, 206, 212, 213, 201,

5, 186, 191, 191, 186, 1), ганҷҳо (200, 200), киттиҳо (166, 335, 252, 254, 252, 116, 254), мавзеатҳо (126, 103), куфтуҳо (234, 5, 235), гавҳарҳо (310, 316), ҷароҳатҳо (468), матоҳо (250, 316), деворҳо (260), сутунҳо (260, 260, 229, 240), паллиҳо (210), хиштиҳо (234), фаршҳо (207, 206, 316), ситлилаҳо (78), динорҳо (445), разҳо (438), машҳо (430), ҷомҳо (139), дарҳо (197, 198), қалинҳо (198, 198, 198, 198, 198), тавомҳо (214, 75, 75, 75, 81), ҷоҳо (430, 438, 430, 429, 438, 429), ғаллаҳо (294, 144, 256), устуҳонҳо (260, 170), ғаниматҳо (144), Ҳарамҳо (78), вайронҳо (496, 496), Мағозно (449), Ҳакҳо (102), Мӯъҷизаҳо (290), либосҳо (16), шутурҳо (?), касҳо (256, 77, 487, 398, 351, 186, 184, 188), кушкҳо (232, 232, 186, 186), ҷодуҳо (238), хорҳо (204, 204), манфиатҳо (7), маъзатҳо (7), сабатҳо (204).

2. Суффикси -он (-ён, -гон, -вон). Чи тавре, ки гуфта шуд, суффикси -он, ки дар забони миёна дар ибтидо ҳамчун суффикси ягона барои ҷамъ сохтани ҳам исмҳои ҷондор ва ҳам исмҳои бечон истифода мешуд, таррихан аз шакли ҷамъи изофии қадим—аз шакли **-палл** ба вучуд омадааст.

Дар инкишофи забони тоҷикӣ (форсӣ) дар марҳилаи гузаштан аз давраи миёна ба нав имтиёзи суффикси мазкур дар сохтани исмҳои ҷамъ тадриҷан суғайра шудан гирифтааст. Ин ҳодиса сабаби ҷидди дошта, ба он вобаста аст, ки дар забони миёна баробари суффикси -он суффикси **-дигаре**—суффикси -хо ба вучуд омада, ки он ҳам дар сохтани шакли ҷамъи исмҳо роли муайяне бознидааст.

Дар марҳилаи нави тақомули забони тоҷикӣ (форсӣ) бо вучуди серистеъмоли будани шакли нав, яъне шакли -хо, суффикси -он ҳам хеле серистеъмоли буда, ҳам бо исмҳои ҷондор (зиёдтар) ва ҳам бо исмҳои бечон (фақат бо исмҳои бечони гуруҳи муайян, ки дар поён хоҳем дид) истеъмоли шудааст. Дигар ба истеъмоли суффикси -он дар ибтидои марҳилаи нави тақомули забони тоҷикӣ (форсӣ) суҳан гуфта, дар атрафи он бояд ба яҷанд масъалаҳои дахлдор, ки дар ҳаққи пурраи мақсади асоси кумак мерасонанд, ба сифати маълумоти пешақӣ истода гузарем.

Маълум аст, ки дар дастхатҳои мансуб ба асрҳои IX—X суффикси -он монанди забони адабии Ҳозираи тоҷик дорси

¹⁹ «Ин шакли ҷамъ (яъне шакли -хо) ҷадидтар аз шакли наҳустин (яъне шакли -он) аст ва ҷуз дар матнҳои муттаҳир дида намешавад. Чунон ки дар китоби «**مفہم خبر د**» фақат ҷор бор ва дар китоби «**شکند گہا نیک و بچار**» фақат панҷ бор ба кор бурда шудааст» — ниг.: Мухаммад Муин. Асарҳои зикршуда, сах. 16.

вариантҳои гуногун мебошад. Масалан **-ён, -вон, -гон**. Саволе ба миён меояд, ки вариантҳои мазкур маҳсули қадом давран инкишофи забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад? Ҷавоби ин саволро дар осорҳои боқимондан забони қадим ҷустуҷӯ намудан ҳоҷат надорад, зеро, чи навъе ки маълум аст, дар забони қадим шакли ҷамъи исмҳо тамоман бо дигар роҳи воқеаҳо—бо воситан флексияҳо ғайба мешафт. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки на танҳо вариантҳои зикршуда, балки худ суффикси ҷамъи маҳсули инкишофи минбаъдаи забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошанд.

Вариантҳои **-ён, -вон, -гон-ро**, ба ақиди мо, инчунин дар дастхатҳои аввалини забони миёна дучор намудан мумкин нест. Онҳо тахминан аз охириҳои давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ (форсӣ) ва ибтидои давраи нав тадриҷан дар истеъмоли ҷори шудаанд. Барои муайян шудани ин масъала ба фақатҳо муроҷиат мекунем:

1. Оид ба вариантҳои **-ён**. Ҳамон навъе ки маълум аст, дар забони тоҷикӣ (форсӣ) нав, аз ҷумла дар «Тарихи Табарӣ»-и Балғамӣ, вариантҳои **-ён** дар қалимаҳои истеъмоли мешаванд, ки онҳо бо садоҳои **о** ба анҷом расида бошанд. Дар забони паҳлави ин гуна қалимаҳо бо суффикси **-ак**, ки он аз **-ака**-и қадима ба вучуд омадааст, ба охир мерасиданд. Масалан паҳлави **данап** (**dānap**) форсӣ нав **دانا** (**dāna**) ва **ап дана**+уап. Пас, маълум мешавад, ки дар паҳлави вариантҳои **-ён** истифода нашуда ва он маҳсули давраи нави тақомули забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад. Он ҳам ба инобат гирифта шавад, ки дар оғози марҳилаи нави таракқиёти забони тоҷикӣ қалимаҳои, ки бо **о** анҷом ёфтаанд, асосан бо шакли **-он**, (вале на бо **-ён**) истеъмоли мешудаанд, масъалаи пайдоиши вариантҳои мазкур боз ҳам равшантар мегардад. Бахор навигтааст, ки дар аҳди сомонӣ дар ҷамъ бастании қалимаҳои арабӣ ё форсӣ, ки онҳо бо алиф анҷом ёфта бошанд, онҳоро танҳо бо алифу нун (**-он**) ҷамъ бастанд. Ва агар қудамоте маълум (**бо алифу ё бошад**, ё ва **алифу нун** (-ён) мурод ин аст, ки ба хилофи ақиди мутаохирин қудамоти маълум ба алиф дар мавқеи ҷамъ бастан ба **п** ҷамъ баства намешудааст, балки аломати ҷамъ танҳо **п** будааст ва қондаи хоҳе ҷуз қондаи марсум (расми) дар миён набудаст. Чунончи лугае, монанди **бино, тарсо, носазо, доно, бини**, ки баъд аз онҳо харфи **پ** набудаст, Ҳама вақт дар кутуби дастнахурдаи қадим бо **бино + он, тарсо + он, носазо + он, доно + он, бино + он** ҷамъ баства мешуда ба хилофи қудамоти **گر ای خد ای سر ای بی سرو پای**

ва ғайра, ки дар асли паҳлавино дари ۴, ۵ чӯзби қалима буда, ба **худоён, гадоён, бесаруноён, сароён**²⁰ чамъ мебастанд²¹. Хамин қондан чамъсозии дар Хуросон аз асри чорум то шашуми хиҷри мавмул будааст, ки осори онро дар «Ал-Тафҳим»-и Беруни, «Тафсир»-и Куръон, «Ҷомеъ-ал-Хикматайн»-и Носири Хисрав, «Наврӯзнома»-и мансуб ба Хайём, «Табрихи Систон», «Ҷомеъ-ат-таворих» ва амсоли инҳо ба хуби мушоҳида қардан мумкин аст. Мисолҳо: Ва наздики тарсоон он чунон аст, ки... (Беруни); ...Ва ин пойгоҳи доноону некмардон ва порсоон аст (Тафсир); Ва он донононд, ки... («Ҷомеъ-ал-Хикматайн», сах. 180); Шох доноон ва бузургонро бихонд... («Наврӯзнома», сах. 67); ... ба дасти ... носазоон на-афтад («Табрихи Систон»)²².

Аз қайдҳои боло ба ҳудосае омадан мумкин аст, ки варианти **-ён** маҳсули солҳои баъдина мебошад. Вале ба ҷунини ҳудоса омада дар ин бора ҳукми қатъӣ баровардан хануз барвақт аст, зеро дар як қатор фактҳо, ки ҳоло дастраси мо ҳастанд ва он фактҳо низ маҳсули асрҳои чоруми шашуми хиҷрианд, бо варианти **-ён** омадани қалимаҳои боло (**доно, тарсо** ва монанди инҳо) низ мушоҳида мешавад. Масалан: «Шоҳнома»-и Абумансури. Хазораи Фирдавси, сах. 147): Ва дар лашкари Корун тарсоён буданд... (Табрихи Балғамӣ, сах. 436): Ва дигар мардуми хаман доноён он бошад... (Қай-Сайд Нафисӣ, Техрон, 1312 шамсӣ, сах. 11).

Допр ба он ки қалимаҳои боло дар ду шакл (хам дар шакли **-он** ва ҳам дар варианти **-ён**) дар як давран таърихи истеъмоли шудаанд, ду ҷизро гуфтаи мумкин аст:

а) Шакли **-ан** шакли асосии чамъсоз аст, ки вай аз забони миёна ба забони нав дар хамин шакл (вале, тахминан беварианти) ба таври «мерос» гузаштааст. Аз ин ҷост, ки «дар кутуби дастнахӯрдани қалим» ин гуна қалимаҳо дар шакли асосии суффикси мазкур истеъмоли мешаванд.

б) Вале, мутаассифона, ин гуна «кутуби дастнахӯрда» дар даст хеле кам дорем ва он ҷи дастхатҳое, ки дастраси мо ҳастанд, асосан маҳсули солҳои баъдина мебошанд. Аз ин

²⁰ Муккокс қарда шавад, дар забони адабии ҳозирин тоҷик росту (**н**)—ростуён, судху (**н**)—судхуён, хубру (**н**)—хубруён. Нип.: «Грамматикан забони тоҷикӣ» (китоби дарси барои мактабҳои олии), Душанбе, 1956, сах. 39.

²¹ М. Баҳор. Сабқиносӣ, ҷ. 2, сах. 61.

²² Мухаммад Муни. Ҳамон асар, сах. 30—31.

ҷост, ки дар ин гуна асарҳо ҷунин қалимаҳо, ба монанди **доно, тарсо** ва амсоли инҳо ба воситаи варианти **-ён**, ки тадриҷан пайдо шуда буд²³, чамъ баста шудаанд. Дар ин-кишофи минбаъдан забони тоҷик пас аз асрҳои IX—XII то имрӯз тамоли ба воситаи варианти **-ён** чамъ сохтани қалимаҳои **доно, тарсо, бино** ва монанди инҳо боз ҳам пурзӯр гаштааст. Ин гуна қалимаҳо дар забони адабии ҳозирин тоҷик фяқат ба воситаи варианти **-ён** дар шакли чамъ меоянд. «Исми ҷондор бо садоҳои о ва ё и тамом шуда бошад, суффикси **-ён** меояд: боёён... моҳиён...»²⁴

2. Оид ба варианти **-вон**. Варианти мазкур низ дар забони паҳлавӣ дуҷор настуда, маҳсули давран нави тақомули забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад. Мисолҳои зерин ин иддиро равшан мекуянд. Дар паҳлавӣ:

танҳо:	чамъ:
уайтӣк	уайтӣк + ан
аһтӣк	аһтӣк + ан
вйтӣк	вйтӣк + ан
вәйтӣк	вәйтӣк + ан
пә (ва)	пә (ва) + ан
Зәйтӣк	Зәйтӣк + ан

Дар тоҷикӣ (форсӣ):

танҳо:	чамъ:
ҷоду	ҷоду + вон
оҳу	оҳу + вон
абру	абру + вон
бону	бону + вон
неку	неку + вон
зону	зону + вон

3. Оид ба варианти **-гон**. Ин вариант ҳам маҳсули забони дарист. Вай бо қалимаҳои меояд, ки онҳо бо садоҳои **а** анҷом ёфта бошанд: банда — бандагон. Ҳамон навъе ки мардум аст, суффикси **-а** таърихан аз суффикси **-ака** ба вуҷуд омадааст. Масалан, тоҷикин (форсин) қадим бандака, тоҷикин (форсин) миёна банду тоҷикин (форсин) нав банду да. Ва ин тарик, дар воҳиди мазкур суффикси **-ака** дар тоҷикин (форсин) миёна ба **-ау** ва дар тоҷикин (форсин) нав ба **-а** таъдил ёфтааст. Аз ин ҷо тахмин қардан мумкин аст,

²³ Пайдоиши ин вариант, дар навбати худ, тахминан ба мушкили будани тарзи тағайфузи ду садоҳои кӯшод дар як ҷо вобаста аст. Ин масъала таъқиқи алоҳиддари тағаб мекунад.

²⁴ «Грамматикан забони тоҷикӣ», сах. 39.

ки варианты - **гон**, яъне истеръмоғ шудани ҳамсадон ғ дар ни маврид (дар калиман бандатон) дубора барқарор шудани ҳамон ҳамсадон у-и суффикси -**чу** аст, ки дар забони нав ихтисор шуда, танҳо дар шакли -**а** боқӣ мондааст.

Ҳамин тарик, аз гуфтаҳои боло дида мешавад, ки вариантҳои суффикси -**он** маҳсули давран нави тақомули забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошанд.

Суффикси -**он** (-**ён**, -**гон**, -**вон**) дар оғози давран нави инкишофи забони тоҷикӣ (форсӣ) мисли суффикси -**хо**, ки кабл аз ин дида шуд, бо исмҳои гуногун истеръмоғ шудааст:

1. Бо исмҳои ифодакунанда номи халқу қабила: туркон (139, 144, 245, 248, 139, 139, 139, 139, 144), арабиён (138), чуҳудон (104, 105, 280, 258, 186, 186, 7, 7, 5, 7, 7, 74, 174, 174, 174, 449, 496, 497, 497, 447, 447, 447, 447, 447, 449, 474, 447, 447, 447, 447, 177, 10, 104, 105), юнониён (274, 274, 274), румиён (274, 264, 293, 293, 274, 336, 336, 336, 336), эронинён (243), китбиён (191, 168, 168, 166, 169, 166, 171, 145, 147, 148, 170, 146, 175, 146, 145), кирмоншоҳиён (427, 427), маккаён (50), хирмонинён (497, 497), арманиён (294, 294).

II. Бо исмҳои ифодакунанда номи хайвонҳо, ҳазандҳо, паррандаҳо ва аҷноси оби сугурон (500), аспон (198, 500), морон (164, 164, 164), чаҳорноён (4, 82, 476, 7), мудрфон (4, 232, 231, 57, 194), маркабон (251), говон (220, 221, 221), гус-фандон (222, 223, 308, 154, 154, 154, 154, 154, 154, 154, 153, 152, 152, 152, 153, 153, 153, 153, 152, 152, 152, 152, 152, 152), охувон (289), молдинён (?), ҳукон (227), моҳиён (238, 289, 289, 289).

III. Бо исмҳои ифодакунанда номи хешунаборӣ, ҷинс, онга: падарон (212, 249, 71, 436, 350), фарзандон (102, 214, 214, 217, 272, 276, 276, 272, 226, 272, 276, 281, 88, 85, 191, 145, 145, 145, 145, 145, 447, 147, 147, 2, 2, 441, 1, 5, 170, 101, 101, 101, 208, 208, 80, 105, 105, 105), занон (486, 237, 262, 263, 308, 313, 313, 296, 444, 444, 71, 175, 495, 211, 211, 211, 211, 85, 477, 490, 485, 205, 80), кудакон (276, 308, 308, 334, 168, 195, 185, 184, 184, 450, 170, 170, 490, 205), хешон (276, 439, 439), писараон (219, 225, 71), ходон (319), мардакон (171), дустарон (153, 446, 152, 152, 436, 446), мардон (44, 71, 194, 450, 146, 93), доводон (446, 446), бародарон (71, 446, 145, 145), модарон (71), амон (441, 441), амзодарон (441, 441), бародарзодарон (445, 101, 101), шавҳарон (446), хешовандон (441), ҷадон (350), пайғамбарзодарон (263), маликзо-даргон (303, 254, 248).

IV. Бо исмҳои ифодакунанда номи хонадон: ашқонинён (104, 104), ҳамсоён (460, 460), хосагон (248), ботин: дустон (104, 104), ботининён (7), тарсён (104, 105, 291, 292, 174, 174, 174, 104, 104), будларастон (105, 104), муминон (434, 440, 435, 435, 436, 436, 436, 73, 438, 440, 434, 434, 436, 79, 80), мусулмонон (440, 272, 272, 434, 435, 439, 437, 436, 438, 438, 445, 446, 446, 165, 434), кофирон (483, 483, 271, 220, 220, 220, 239, 234, 235, 485, 436, 168, 73, 437, 437, 436, 200, 198, 445, 153, 151, 201, 447, 173, 173, 461, 459, 435, 335, 211, 77, 165, 201, 428, 104), молхедон (170), диндорон (262).

VI. Бо исмҳои ифодакунанда номи равние, равияю оқидани дин, ба равияе ва ақидани нисбат доштани шахс: ро-физин (7), ботининён (7), тарсён (104, 105, 291, 292, 174, 174, 174, 104, 104), будларастон (105, 104), муминон (434, 440, 435, 435, 436, 436, 436, 73, 438, 440, 434, 434, 436, 79, 80), мусулмонон (440, 272, 272, 434, 435, 439, 437, 436, 438, 438, 445, 446, 446, 165, 434), кофирон (483, 483, 271, 220, 220, 220, 239, 234, 235, 485, 436, 168, 73, 437, 437, 436, 200, 198, 445, 153, 151, 201, 447, 173, 173, 461, 459, 435, 335, 211, 77, 165, 201, 428, 104), молхедон (170), диндорон (262).

VII. Бо исмҳои ифодакунанда номи касбу кор: ба касбе ба нешае нисбат доштан, ба касбе соҳиб будан, ба назифае соҳиб будан: хақимон (7, 77, 229), ҷодувон (164, 167, 147, 164, 164), маликон (274, 232, 220, 258, 261, 250, 251, 308, 299, 295, 200, 201, 146, 213, 4, 489), подшоҳон (275, 274, 1, 4, 4), сарҳатгон (243, 244, 233, 234, 309, 146), ғозинён (248), олимон (263, 255, 289), муначчмон (255, 255, 214, 147, 147, 147), ко-хинон (255, 247), мурбадон (309), мубонон (308), нигоҳбо-нон (295), роҳбонон (90), ҷоқарон (90, 150, 429, 429), муръби-рон (147), ғаввосон (148), кашкон (438, 438, 438), муздурон (152), деҳқонон (139), ҷамозингон (429, 429, 429), посбонон (349), бозургонон (445), дуздон (426), саҳоффон (487), куръ-онхонон (487), нақибон (202, 202), сипоҳон (501).

VIII. Бо исмҳои ифодакунанда номи мартаба: макони шахс: меҳтарон (440, 440, 244, 309, 176, 199, 443, 177, 443, 443, 443, 443, 446, 71, 450, 441, 430, 446, 214, 229, 289, 289, 202, 75, 441, 441, 440, 440, 440), бурдагон (144, 436), бузургон (233, 262, 236), ғулмонон (234, 88), дарвешон (310, 310), худовандон (169, 194, 1, 447, 208), рақибон (249, 90, 429), тавонгарон (441), қанзақон (148, 198, 236, 237, 199, 149).

IX. Бо исмҳои ифодакунанда номи хонадон: ашқонинён (293, 294, 294, 294, 294), сомониён (1).

X. Бо исмҳои ифодакунанда номи хонадон: худоеён (77, 169), бутон (77, 77, 73), халқон (2), девон (2, 1), расу-лон (6, 311), мардумон (211, 272, 272, 475, 475, 144, 329,

485, 218, 204, 280, 305, 332, 191, 73, 191, 490, 490, 490, 202, 202, 202, 6, 70, 2, 79, 77, 87, 80, 258, 260, 249, 249, 257, 453, 191, 189, 189, 189, 184, 185, 185, 187, 187, 188, 439, 439, 165, 175, 73, 116, 116, 197, 73, 116, 116, 197, 197, 177, 177, 147, 147, 147, 147, 100, 201, 199, 184, 184, 184, 177, 443, 9, 81, 195, 81, 81, 152, 152, 5, 450, 201, 172, 172, 175, 175, 175, 93, 93, 146, 145, 145, 447, 440, 439, 428, 428, 427, 500, 501, 427, 428, 175, 88, 88, 88, 88, 136, 497, 497, 447, 488, 202, 202, 202, 202, 488, 489, 489, 490, 310, 309, 309), ситамдидатгон (103), ободон (107, 261, 261, 269, 101, 81, 179), асарон (440, 225, 225, 258, 295, 439, 439, 437, 444, 443, 443, 443, 445, 445, 445, 496, 436, 441, 500, 439, 437, 442), муттаррикон (461, 483, 271, 434, 435, 236, 437, 461, 461, 460, 433, 434, 441, 105), мунофиқон (483, 93, душманон (144, 217, 217, 219, 219, 219, 219, 217, 214, 219, 219, 219, 220, 220, 251, 253), пайғамбарон (217, 226, 278, 220, 250, 487, 196, 74, 1, 201), ҷабборон (218, 225, 200, 201, 222, 202, 205), фиръавнон (218, 146), мусофирон (217), фариштагон (8, 244, 220, 258, 261, 89, 250, 251, 308, 299, 295, 200, 201, 146, 213, 4, 289), оламиён 472, 238, 229, 93), буталмуқинён (274), бандагон (280, 251, 90, 276, 186, 162, 192, 1, 1, 1, 104), хақирон (310), заифон (310, 185, 450), баҳрайнӣён Видон (190), хазиматон (435, 435, 437, 213, 213), ҷуштагон (435, 185, 185, 429, 438, 438, 462, 462, 440, 440), куштагон (436), осёнён (168), пешинён (196), гунаҳкорон (196), оламёндон (200, 200), мутобеён (200, 200), муттақаллимон (179), мондагон (185), саворон (150), париён (3), гузидагон (1), писандидагон (1), дигарон (172, 496), мурдагон (439, мубодалон (501), хазиматӣён (435, 435), панҷгон (350), пидалон (212), зогимон (212), дурӯдгарон (77), уматон (104), пирон (185, 450), ҷавонон (398).

Аз ин рӯйхатҳо дида мешавад, ки суффиксҳои -хо ва -он дар забони марҳуман нав бо исмҳои зиёде омада шакли ҷамъ сохтаанд. Вале дар ин ҷо сабабҳои ба ин ё он гурӯҳи исмҳо зиёд ё кам нестемол шудан ва муштарақ истифода шудани ин морфемаҳо бо қисмати муайяни исмҳо ва муайян кардани шароитҳои истемолҳои воҳидҳои мазкур дар инкишофи минбаъдаи забони тоҷик то имрӯз хотирнишон намешавад, зеро дар ҷунин як мақолаи хурд ҳал намудани ин масъалаҳо аз имкон берун аст.

III. Ҷамъбандии арабӣ. Сабаби дар сохти грамматикӣ забони асрҳои IX—X мавҷуд будани шаклҳои гуногуни ҷамъбандии арабӣ ба ҳодисаҳои муҳимме, ки дар ҳоқи

Модароунишахру Хуросон ва Балх (ки ин мавзъёҳоро дар сарлавҳаҳо макони пайдоиши забони дари, лафзи дари меноманд) қабл аз асри X рӯй дода буд, вобаста аст. Чи тавре ки аз маънаҳои илми тарихӣ бостоншиносӣ маълум аст, Маъду Бухорою Нишопур ханӯз дар асрҳои VII — VIII дар ғарби таъсири ниҳоят зурир дину забони арабӣ монда буданд. Ин таъсир ба дараҷае шурқуват гардидааст, ки забони арабӣ дар Мовароуннахр тадриҷан ҳамчун забони дину давлат барқарор шуд ва бисёр қорҳои давлатӣ бо ин забон иҷро мешуданд. Ба замири ин торафт васеъ шудани доираи таъсири забони арабӣ аз он ҳам маълум аст, ки дар он марҳабҳо як қатор донишмандони эроннаҷод натахно осорҳои забони паҳлавиро ба забони арабӣ тарҷима мекарданд. Балки худ инҳо ҳам бо ин забон асарҳо менавиштанд. Аз ин ҷост, ки назъияти бавҷудомеда ба забони тоҷик бетаясир намондааст. Ба забони тоҷик бисёр қалнма, нибораю ифодаҳои воҳидҳои морфологӣ забони арабӣ дохил шудаанд, ки онҳо на ин ки ҳодисаҳои дохилии тақомули забони тоҷик мешаванд, балки гурӯҳи ҳодисаҳои беруниро ташкил меиҳанд.

Дар ин ҷо мо дар боран таъсири лексика, таркиб, нибораю дигар хусусиятҳои грамматикӣ забони арабӣ ба забони тоҷикӣ наисгад, балки фақат бо нишон додани як қатор хусусиятҳои ҷамъи арабӣ дар забони насли асри X маҳдуд мешавем. Илова бар ин мухтасаран оид ба инкишофи минбаъдаи ин хусусияти грамматикӣ пас аз асри X то имрӯз, яъне то асри XX дар забони тоҷикӣ аҳборот дода, мавқеи ҷамъи арабӣ дар забони мазкур, сабабҳои каммаҳсул гаштани ин тарзи ҷамъсозӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ хотирнишон мешавад.

Таҳлилу талқиқи материҳои гирдоварда нишон медиҳад, ки дар забони насли асри X, аз ҷумла дар забони «Табрихи Табарӣ»-и Балъамӣ, бо тарзи арабӣ ҷамъ сохтани исмҳо мавқеи муайяноро ишғол кунанд. Ҳам, нисбат ба тарзи ҷамъсозии тоҷикӣ камистемол мешавад. Дар забони асар фақат исмҳои арабӣ ба воситаи тарзҳои ҷамъбандии арабӣ дар шакли ҷамъ омадаанд. Дар ҷамъбандии исмҳои арабӣ ду роҳ, ду усули ҷамъбандии пураа ривҷидааст:

1. Роҳ, усули ҷамъбандии дуруст, ки онро «ҷамъи солим» низ номиданд.
2. Роҳ, усули ҷамъбандии нодуруст, ки онро «ҷамъбандии шикаста» низ менуянд.

* * *

Дар забони дастнавис бо роҳи дуруст ҷамъ сохтани исмҳои арабӣ нисбат ба роҳи нодурусти ҷамъсозӣ, ки дар поён

хоҳем дид, камтар мушоҳида мешавад. Моҳияти ин тарзи ҷамъсозӣ дар он аст, ки исми ҷамъи предметҳо ба воситаи суффиксҳои ҷамъсозӣ арабӣ дар шакли ҷамъ меоянд. Дар мисолҳои мо шакли ҷамъи исмҳои арабӣ фақат бо суффикси -от сохта шудааст:

آمده‌يم تا مقالات شما بشنويم (291); از آسمان باران بزند و از زمین نباتات روید (12); بر سرزمین کوههای بلند بلند عظیم نهاد تا زمین را استوار کند و آندم برکت کرد که از او نباتات خیزد که خلق را از او منفعت باشد (7); آن دیهی بود آبادان و میان هر دیهی اندر بیشتر از هزار مرد بود مو تفکاک یعنی مکز بات (86); خدای تعالی را نه بعرض ما جیت بود و نه بهیچ مخلوقات پس عا لهما همه یک سراب آفرید (8); بوی شہوات (176); چند معجزات و عجایبها... (28).

* * *

Дар забони Балғамӣ бо роҳи нодуруст ё худ шикаста сохтани шакли ҷамъи қалимаҳои арабӣ нисбат ба тарзи солим серистеъмоғтар аст. Моҳияти ин тарзи ҷамъбандӣ дар он аст, ки шакли ҷамъи қалимаҳо дар натиҷаи таъбироти дохилии онҳо сохта мешавад. Дар материалҳои тирдовардан мо шаклҳои нодурусти зерин дучор мешаванд:

1. **Шакли аفعال** Шакли мазкур дар асар яке аз шаклҳои серистеъмоғ мебошад. Дар дастнавис исмҳои: **хабар**, **навъ**, **сифат**, **ҳукм** бо тарзи **аفعال** дар шакли ҷамъ омадаанд. Вале бояд қайд кард, ки доираи истеъмоли исмҳои мазкур дар ин шакл як ҳел нест. Масалан, аз 19 мисоли, ки аз исмҳои боло дар ин шакли ҷамъ, яъне дар шакли **аفعال** дар даст дорем, 15-таи он аз исми **хабар** (саҳифаҳои 190, 191, 189, 186, 73, 439, 284, 195, 201, 175, 93) мебошанд. Исми **ҳукм** фақат 2 маротиба (саҳ. 184, 75) дучор шуд. Вале исмҳои **навъ** ва **сифат** бошанд, танҳо як маротибагӣ истеъмоли шудаанду ҳалос (саҳ. 93). Масъалаи каму зиёд дар ин шакли ҷамъ, яъне дар шакли **аفعال** омадани ин ё он исм, дар айни ҳол исмҳои **хабар**, **навъ**, **сифат**, **ҳукм** сабаби ҷидди дошта, ба ақидаи мо, ба услуби асарҳо, характеру мавзӯ ва ҳодисаҳои тасвирийи эҷ алоқаманд аст. Масалан, бонси дар шакли **аفعال** зиёд омадани исми **хабар** эҳтимоли дар он бошад, ки дар асарҳое, ки воқеаҳо асосан ба таври ри-

воят оварда мешаванд, доираи истифодаи исми мазкур, умуман, зиёд аст. «Тарихи Табарӣ»-и Балғамӣ бошад, дар навбати худ, аз ҳамаи асарҳоест, ки дар вай ҳодисаҳои зиёде ҳамчун ривоят аз гузашта оварда мешаванд. Аз ин ҷост, ки дар асари мазкур зиёд истеъмоли шакли ҷамъи шикаста ё худ нодурусти исми **хабар** ҳам таҳминан ба ҳамаи ҳуҷҷаҳои асар алоқаманд аст. Мисолҳо:

من ايشا ترا هلاک کنم و باخبار تفسیر اندر چنین روایت کنند (175); اندر اخبار محمد بن اسحق صاحب المغازی چنین روایت کرده است بیرون از این کتاب که عوج را... (201); تا همه انواع و اصناف پیغامبری اورا جامع شود (93); از هر علمی و شریعتی و احک می و معرفتی بدین جهان که نزدعلم خدای هم چندانست ... (194); هر کس که خبری از احکام ند انستی بیشان! فسوس کردی (75).

2. **Шакли فعل**. Ин шакл ҳам дар асар ҳеле зиёд истифода шудааст. Дар забони асар исмҳои **шеър**, **илм**, **ҳукм**, **фик**, **надим**, **ҳалифа** дар шакли **فعل** омадаанд. Доираи истеъмоли исмҳои номбаршуда дар шакли **فعل** низ як ҳел нест. Аз 37 мисоли дучор кардаи мо 24-тааш аз исми **илм** (саҳ. 8, 439, 336, 76, 205, 475, 190, 188, 198, 200, 198, 237, 262, 5, 228); 7-тааш аз исми **ҳукм** (саҳ. 5, 228, 188, 241, 104, 74); 2-тааш аз исми **ҳалифа** (саҳ. 190, 450) ва фақат яқтагӣ аз исмҳои **шеър**, **фик**, **надим** дар шакли ҷамъи шикастаи типӣ **فعل** истеъмоли шудаанд. Мисолҳо:

а) Доир ба исми **шеър** — шуаро:
 شعر را اندر این باب شعر بسیار است (312).
 6) Доир ба исми **илм** — уламо:
 از علما سه تن بگزید که وزیران او باشند (262).
 این علما مر عام را این دادند (198).
 7) Доир ба исми **ҳукм** — ҳукамо:
 حکما چنین گویند که شکر از سه گو نه باشد 240 حکما یرون گویند که ... (74); بنزد حکما این همه عبادت ها ... (241); روزی بنی اسرائیل بنو گوز آمدند (228).
 این گروه از فقها آیتون گویند (475).

- д) Доир ба исми **надим** — нудамо:
 Ғиصر بزبان رومی ندمای خوشتر گفت (328)
 е) Доир ба исми **халифа** — хулафо:
 ایشان همه خلفای بنی جزیح بودندند (470)
 3. **Шақли** فعل. Шақли мазкур дар забони асар не-
 бат ба шақли فعل камтар дучор мешавад. Вай танҳо
 21 маротиба: аз исмҳои **малик** (18 маротиба — сах. 145, 275,
 29, 293, 294, 237, 302, 58, 294, 274, 273); **китоб** (2 маротиба —
 сах. 195, 263) ва **вахм** (1 маротиба — сах. 272) истифода шу-
 дааст. Мисолҳо:
 а) Доир ба исми **малик** — мулуқ:
 همه ملوک جهان آتشی برست بود (58);
 ملوک یمین و مغرب همه اورا فرمان بردار بو ذر (145)
 این ملوک کراشک بیان میگفتند (275).
 6) Доир ба исми **китоб** — кутуб:
 مرذی بود از بنی اسرائیل کتب بسیار خوانده بود (272).
 в) Доир ба исми **вахш** — вухуш:
 چون خر و گاو و حوش پیشی بیکدیگر جهام میکنند و شرمهیدند
 رند (272).

ملا

4. **Шақлҳои дар мисолҳои мо аз исмҳои тоифа** (8 маротиба — сах. 274, 273, 234, 275); **кабила** (2 маротиба — сах. 302, 399); **соҳил** (1 маротиба — сах. 172); **чавхар** (1 маротиба — сах. 250); **фазл** (1 маротиба — сах. 139); **райҳон** (1 маротиба — сах. 139); **саҳифа** (1 маротиба — сах. 6); **мамлакат** (2 маротиба — сах. 139, 145); **мушрик** (1 маротиба — сах. 432) истифода шудаанд. Мисолҳо:
 а) Доир ба исми **тоифа** — тавоиф:
 ملوک طوائف با او نافرمانی کردند (274); از ملوک طوائف بستند (294); ملوک طوائف او را بهری قربان کرد (275).
 6) Доир ба исми **кабила** — кабоил:
 بو جهل از همه قبایل قریشی ... (399)
 в) Доир ба исми **соҳил** — савоҳил:
 حریا و سواحل و این ثابت بدست مردمان علفان افتاد (218).
 г) Доир ба исми **чавхар** — чавоҳир:
 گفتند این ملک زرو جواهر بسیار دارد (250).

- д) Доир ба исми **фазл** — фазил:
 خود خواندم بکناب فضایل... (250).
 е) Доир ба исми **райҳон** — раҳин:
 از جامها و گلیمهای الوان که انزرها شهرها نبود از سیر عمها و ریاحین... (139).
 ж) Доир ба исми **мамлакат** — мамоллик:
 پادشاهان ایشانرا بعلل و انصاف آراسته و گها سنگان ایشانرا مهاگ عالم بر سراسر مه ایک مهربان... (139).
 з) Доир ба исми **мушарик** — маошир:
 گفتنیا معاشره قریش چه کنید شما با محمد و یاراننش... (423).
 и) Доир ба исми **шайтон** — шаётин:
 شیاطین چاهها بکنندند و آب بر او رند (933).

Ба ин тарик, аз гуфтаҳои боло хулосае мебарояд, ки дар забони наصري асри X, аз ҷумла дар наصري Балғами хар ду роҳи ҷамъсозии арабӣ — ҷамъи солим ва шикаста мушоҳида шуда мавқеи муайяноро ишғол менамоянд. Муқоисан сатҳии ин тарзи ҷамъбандӣ, яъне тарзи ҷамъбандии арабӣ ба тарзи ҷамъбандии тоҷикӣ-форсӣ дар асар, ки дар ин бора қабл аз ин суҳан рафта буд, нишон тоҷикӣ дар шакли ҷамъ бағлами исмихо зиёдтар бо роҳи тоҷикӣ дар шакли ҷамъ бағстани исмихо ба дарачае пурзӯр аст, ки дар даътависе як катор исмҳои арабӣ, ки онҳо бо роҳи арабӣ ҷамъ бағста шудаанд, бо тарзи тоҷикӣ низ дар шакли ҷамъ истифода шудаанд. Ба ин гурӯҳ исмҳои: **хабар**, **хукм**, **навъ**, **ходиса** ва монанди инҳо дохил мешаванд.²⁵

Ин ҷабҳае, ки **гифтем** ва **аз چشم موسی... (195)**: **خداى خبرى پيدا**
²⁵ Ин хусусият, яъне қалимаҳои арабиро аз шакли ҷамъи арабӣ озод намудан ва онҳоро бо шакли тоҷикӣ ҷамъ сохтан дар осорҳои назми классикӣ низ мушоҳида мешавад. Масалан, қалимаи **احرار** ба назми муфрди он **حر** баргарадонида шуда, пас онро бо суффикси тоҷикӣ ҷамъ бағстанд. Мисол:
 аз Рудакӣ:
 Як саф мирону Балғамӣ бинишаста,
 Як сар харрону пири Солеҳи дехкон.
 (Ниг.: Баҳор. Асари мазкур, сах. 252—253).

کرکز از خبرها (179)؛ موسیرا همی پهلووی خویش داشتی تا بزیرگ شد و با خرز شد و بر زبان او حکمتها و علم بسیار رفتی (150)؛ همه نوعها بنوبت کرد (93)؛ یاد کردن این حدیثها هیچ معنی ندارد (187).

Аз ин чо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар наصري Балғамӣ, ки он ба забони соддаи тоҷикии ҳамон давра навишта шудааст, дар ҷамъ сохтани исмҳо ду ҷиҳат мушоҳида мешавад: 1. Ҷамъи арабӣ, ки бо вуҷуди 2—3 қарн боз, яъне то асри X ҳамчун забони дину давлат будани забони арабӣ ханӯз дар асарҳои ба забони омма наздик таълиф ёфта ба тарзи бояду шояд роҳ наёфтааст ва ба нормам муайян надаромадааст. 2. Дар «Тарихи Табарӣ»-и Балғамӣ пура рию накардани қоидаи ҷамъсозии исмҳои арабӣ бо тарзи арабӣ, ба ақидаи мо, шояд бо ҳодисаҳои иҷтимоӣ — сиёси он замон ба дараҷае алоқа дошта бошад. Матлум аст, ки дар натиҷаи муборизаи пуришддати халқи тоҷик дар асри X хонадонҳои тоҷикӣ дар Мовароуннахр пайдо шуданд, ки онҳо анъанаҳои халқи худро эҳтиром мекарданд. Аз ҷумла забони халқи тағҷӣ — забони дари ҳамчун забони давлатӣ эътироф карда шуд. Бисёр осорҳо аз забони арабӣ акнун ба забони дари тарҷима карда мешуданд. «Тарихи Табарӣ» ҳам, ки яке аз намунаи он тарҷимаҳо буда, аз тарафи вазири сомонӣ — Балғамӣ ба қаддам оварда шуда буд ва ин вазир, ки анъанаю маданияти гузаштагони худ — тоҷиконро хурмат мекард, кӯшиш кардааст, ки дар забони тарҷима воҳидҳои арабиро ҳарҷи камтар истевмоли намояд. Ин масъала яке аз масъалаҳои басо муфид барои аз ҷиҳати назариявӣ ҳал шудани мавқеи арабизмҳо, сабаби каму зиёд будани онҳо дар ин ё он асари асрҳои IX—X (ва асрҳои минбаъда ҳам) ба шумор рафта, пура ҳал шудани он таҷкиқоти ҷуқури минбаъдари талаб мекунад.

Ба замми ин Балғамӣ на фақат калимаҳои арабиро бо ду роҳ — ҳам бо роҳи арабӣ ва ҳам бо роҳи тоҷикии ҷамъ бас-та, ба қоидаи ҷамъбандии арабӣ рию накардааст, балки бай инчунин шаклҳои ҷамъи арабиро ҳам бо нишондиханда-

ҳои ҷамъи тоҷики дубора ҷамъ сохтааст²⁶. Доир ба ин мав-рид хусусиятҳои зерин мушоҳида мешаванд:

1) Як гурӯҳ исмҳои арабие, ки дубора ҷамъ сохта шуда-анд, онҳо дар дастнавис нисбатан ба таври арабӣ зиёдтар истевмол мешаванд. Ба ин гурӯҳ исмҳои **хабар** ва **малик** дохил мешаванд. Масалан, атар исми **хабар** дар мисолҳои мо бо тарзи ҷамъи нодурусти арабӣ 15 бор ва исми **малик** 18 маротиба дуҷор шаванд, дар намууди ҷамъулҷамъ исми **хабар** 1 бор ва исми **малик** 4 бор истевмол шудаанду ҳалос: **айшан** **гفتند** **ما این شنیدیم** **با اخبار** **ها انتر** (260)؛ **گروهی بسیار از ملوکان عرب و موتر ایشان از زمین جواز بزمین عراق نیاز گفتند آمدن** (294)؛ **بسیار از ملوکان عجم بر شمرذ** (313).

2) Гурӯҳи дигари исмҳои арабӣ фақат дар шакли ҷамъулҷамъ ба мо дуҷор шудаанд. Ба ин қабил исмҳои: **зарф**, **харф**, **фард**, **ходиса** ва монанди инҳо дохил мешаванд:

هر چه با بیست بخر یک از جا مها و ظرافها (301)؛ **ایشانرا حواذها و عجايبها افتاد** (186)؛ **...هیچ چیز نیایب از خوردنی و طعام میوه دیگر دانها** (139).

Аз ду банди болоӣ ба ҳулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1. Дар истевмоли як қатор исмҳо (аз ҷумла дар истев-моли исмҳои арабӣ **хабар** ва **малик**) тарзи ҷамъсозии ара-бӣ (тарзи шикаста) нисбат ба шакли ҷамъулҷамъи ин ис-ҳо, яъне нисбат ба шакли ҷамъи нодуруст ва нишондихан-даи аломати ҷамъи забони тоҷикӣ (яъне **-ҳо** ва **-он**) сер-истевмолтав аст. Аз ин чо метавон тахмин кард, ки дар шак-ли ҷамъулҷамъ овардани исмҳои мазкур танҳо ик навъ ба қоидаи ҷамъсозии арабӣ рию накардани муаллиф, аз як тараф, ва аз тарафи дигар, кӯшиши нависанда дар борай

²⁶ Дар забони «Гулистон»-и Саъдӣ метӯяд С. Халимов, «калимаҳои ҷамъи арабӣ боз тоҷикӣ ҷамъ баста нашудаанд» ниг.: С. Х а л и м о в, Ҷамъбандии дар забони адабии тоҷикӣ, сах. 74. Вале дар забони назми классикӣ ба ин хусусият, яъне ба дубора ҷамъ сохтани шаклҳои ҷамъи арабӣ дуҷор омадан мумкин аст.

Мисол аз Фарӯҳи:
Мар туро **мӯъҷизотҳои** кавист,
Зери шамшер найзаву зи бар қасаб.

Аз Манучехри:

Бисбон дарнаварду кӯх битзор,
Манозилҳо бикубу роҳ ингисил.
(Ниг.: М. Ба х о р. Асари энкрушуда, ҷ. 1, сах. 252).

Матнки ба вучуд омадаанд. Матлаб аз ин гуфта суффиксҳои **-хо** ва **-он** мебошад.

б) Шумораи дугона, ки дар забони қадим нишондиҳандаи махуси грамматикӣ дошт, дар забони миёна аз он аломатҳои грамматикӣ осоре боки намондааст. Дар нагиҷаи ин дар забони миёна роҳҳои нави ифодаи ин маънии грамматикӣ ба вучуд омадаанд.

4. Дар марҳилаи гузаштан аз давраи миёна ба давраи нав дар сохти ҷамъсозии исмҳои боз ҳам тағйироти муайяне ни миёна ба забони нави тоҷикӣ (форсӣ) гузаштани ҷамъ ва роҳҳои ифодаи дугонагӣ) дар давраи нави таҷаммули забони мазкур таран нави ҷамъсозӣ—ҷамъсозии арабӣ ба вучуд омадааст. Пайдоиши ин нави ҷамъсозӣ ба ҳодисаҳои муҳимме, ки дар асрҳои VII—VIII дар Мовароуннаҳр ба вучуд омада буданд (яъне ба истилоҳи араб) зич алоқаманд аст.

5. Ба ин тарик, дар оғози давраи нави забони тоҷикӣ (форсӣ) усулҳои зерини ҷамъсозии исмҳои мушоҳида мешаванд: а) Усули ҷамъсозии анъанавӣ ва б) Усули ҷамъсозии арабӣ.

6. Дар забони асрҳои IX—X, аз ҷумла дар «Тарихи Табарӣ»-и Балғамӣ, нисбат ба усули ҷамъсозии арабӣ усулҳои рошро кардааст. Аломатҳои асосии ин усул, мисли забони миёна суффиксҳои **-хо** ва **-он** мебошанд.

7. Дар забони давраи нав дар мавқеи истермоли суффиксҳои **-хо** ва **-он** тафовути муайяне мушоҳида мешавад. Ин тафриқа дар ду ҷиз зоҳир мегардад:

а) Дар доираи истермоли суффиксҳои мазкур бо исмҳои ҷудогона. Ҳамон навъе ки маълум аст, нишондиҳандаи дар забони миёна ягона суффикси ҷамъсоз буд. Вале дар инкишофи забони тоҷикӣ (форсӣ) тадриҷан суффикси **-на** низ ба вучуд омад, ки ин дар сохти ҷамъсозии исмҳои як эвюлюцияи бузург ба вучуд овард. Суффикси мазкур (яъне **-хо**) бо вучуди он ки махсуси солҳои охири давраи миёна аст, дар забони тоҷикӣ (форсӣ) ба тэӣ мавқеи ба худ ҳосе пайдо кардааст. Масалан, дар материалҳои, ки мо аз «Тарихи Табарӣ»-и Балғамӣ гирифта овардем, суффикси **-он**, агар бо 179 исми гуногуни истермоли шуда бошад, суффикси **-хо** бо 172 исми истифода шудааст. Аз ин рақамҳо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар байни ин ду нишондиҳанда аз хусуси истермоли шуданишон бо исмҳои гуногун тафовути

қуддие вучуд надорад. Фарқ танҳо дар он аст, ки дар ин марҳила, аз ҷумла дар дастнавис, суффикси **-он** нисбат ба **-хо** бо ин ё он исми зиёдтар истермоли шудааст, ки он аз рӯйхати исмҳои бо суффиксҳои **-хо** ва **-он** дар боҷо овардашуда равшан аст.

б) Дар истермоли суффиксҳои мазкур бо исмҳои гуногунмаъно. Чи тавре ки қабл аз ин ишора шуд, суффикси **-он** дар забони миёна дар аввал суффикси ягона буда, ҳам бо исмҳои ҷондор ва ҳам бо исмҳои бечон истермоли шудааст. Вале хотирнишон кардан лозим аст, ки ин хусусияти суффикси **-он** (яъне универсалӣ будани он) дар таҷаммули минбаъдаи забони тоҷикӣ баробари ба вучуд омадани нишондиҳандаи **-хо** тадриҷан сӯст шудан гирифтааст. Суффикси **-хо** акнун ҳамчун нишондиҳандаи аломатии ҷамъ дар забони тоҷикӣ (форсӣ) мавқеи пайдо кард ва он зиёдтар барои ҷамъ бастанани исмҳои бечон истифода мешудати гашт. Ин тамони дар забони зикршуда торафт қувват гирифт ва он як навъ боиси муайян кардани худуди маъноии ин ду морфема шудааст. Масалан, дар материалҳои мо шакли **-хо** асосан бо исмҳои бечон ва шакли **-он** асосан бо исмҳои ҷондор истифода мешаванд.

8. Ба таври сатҳӣ бошад ҳам, аз назар гузарондани осорҳои минбаъдаи забони тоҷикӣ пас аз асри IX—X то имрӯз ва ваъҷияти имрӯзги забони адабии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки дар ҷамъсозии исмҳои тағйироти муайяне ба вучуд омадааст, ки муҳимтарини онҳо инҳоянд:

а) Ҷамъсозии арабӣ, ки хусусияти ҳоси забони тоҷикӣ набуд, тадриҷан аз истермоли баромадааст²⁹. Дар забони адабии хозираи тоҷик исмҳои ҷамъи арабӣ ҳамчун исмҳои чомеъ ё танҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд. Фақат дар назм баъзан анъанавӣ пешинаро рӯя карда, исмҳои арабиҳо бо роҳи арабӣ ҷамъ мебаранд.

б) Тамони бо исмҳои бечон истермоли шудани **-хо** ва бо исмҳои ҷондор истифода шудани **-он**, ки ханӯз аз асрҳои пешина, яъне аз асрҳои IX—X ҳеле пузур шуда буд, дар инкишофи забони тоҷикӣ боз ҳам пузуртар шудааст. Ба замири ин дар доираи истермоли ин суффиксҳо тафовути қуддие ба вучуд омадааст: Суффикси **-он**, ки дар аввал универсалӣ буд, дар забони адабии хозираи тоҷикӣ мавқеи худро бо мавқеи суффикси **-хо** иваз кардааст.

²⁹ Ин гуфта ҷунин маъно надорад, ки пас аз асри IX—X дар асрҳои минбаъдаи исмҳои арабӣ бо роҳи арабӣ ҷамъ сохта наменшудаанд. Ин нави ҷамъсозӣ дар забони тоҷикӣ то солҳои 30-ӯми асри ҷорӣ мавқеи муайян доштааст.

Ш. Рустамов

ЧУМЛАН ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ХОЗИРАИ ТОЧИК

ОМУХТАНИ ЧУМЛАН ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОЧИК

Дар забоншиносии тоҷик оид ба чумлан пайрави пуркунанда асар ва ё мақолаи махсуси илмие навишта нашудааст. Дар боран ин чумлан пайрав танҳо дар китобҳои дарси маълумот дода шудаасту бас. Дар ҳамаи китобҳои дарси, агар тарзи ифода ва терминҳоро ба инобат нагирем, таърифи чумлан пайрави пуркунанда як хел дода шудааст. Чунинчи, дар «Наҳви забони тоҷикӣ» чумлан пайрави пуркунанда ба тарикки зайл таъриф карда шудааст:

«Чумлан тобъ (Чумлан пайрав — Ш. Р.) ба вазифани пур кардани хабари сарчумла омада метавонад. Чунин чумлан тобъ ба воситан бандаки ки (ба) сарчумла вобаста мешавад. Масалан:

Бозор дид, ки писараш нағз кор мекунад. Чумлан тобъ (пайрав — Ш. Р.) ба суоли чиро дид, ҷавоб дода хабарро пур мекунад¹! Ҷи хеле ки дида мешавад, муаллифон хангоми таърифи чумлан пайрави пуркунанда ба таълимоти забоншиносии советӣ такъя намулдаанд. Дар ин таърифот се хусусияти чумлан пайрави пуркунанда ба ҳисоб гирифта шудааст: 1) чумлан пайрав ба қадом аъзон сарчумла мансуб аст; 2) чумлан пайрав қадом вазифаро иҷро менамояд ва 3) чумлан пайрав ба сарчумла ҷи таъвр тобъ ғирдидааст. Дар ҳақиқат, инҳо хусусият ва нишонаҳои асосии чумлан пайрави пуркунанда буда, пеш аз ҳама зоҳир мешавад ва аксарияти чумлаҳои пайрави пуркунанда ба ин хусусиятҳо молликанд.

¹ А. М. Велницкий ва Х. Чизода. Наҳви забони тоҷикӣ, барои синфҳои VI—VII, қисми дуввум, Нашр. давл. Тоҷикистон, 1936, сах. 26 (бо хуруфи лотинӣ).

Дар китоби маэкур боэ қизи муҳим кайд ёфтааст, ки он ба иборан масдари тадбир ёфтани чумлан пайрави пуркунанда мебошад:

«Чумлаҳои тобеи (пайрави — Ш. Р.) пуркунанда, замонай, мақсадӣ ва сабабиҳо ба ибораҳои исми феълӣ (масдари — Ш. Р.) иваз кардан мумкин аст; ивазкунӣ ба таъри тоён ба ҷо оварда мешавад. а) Бандаки (пайвандаки — Ш. Р.) чумлан тобъ (пайрав — Ш. Р.) бардошта мешавад; б) Ва ҷои хабари феълӣ чумлан тобъ (чумлан пайрав — Ш. Р.) исми феълӣ (масдар — Ш. Р.) оварда мешавад. Масалан:

Чумлан тобеи (пайрави — Ш. Р.) пуркунанда: Пахтаи мисрӣ талаб мекунад, ки вайро назар ба пахтаи амрикоӣ хеле барвақт кишт кунанд.

Мубаддал шудани чумлан тобъ (пайрав — Ш. Р.) ба иборан исми феълӣ (масдари — Ш. Р.):

Пахтаи мисрӣ назар ба пахтаи амрикоӣ хеле барвақт киштанро талаб мекунад²?

Дар китоби маэкур вазифаҳои дигари чумлан пайрави пуркунанда, воситаҳои дигари алоқаи чумлан пайрави пуркунанда бо сарчумла баён карда нашудаанд.

Норасоии асосии китоби маэкур дар боби чумлан мураккаби тобъ бо пайрави пуркунанда ин аст, ки чумлан пайрав бо аъзон пайрави чумлан содда баробар ва як хел дониста шудааст. Аз ин ҷост, ки дар ин китоби дарсӣ дар бораи фарқи ин ду категорияи синтаксисӣ ҷизе гуфта нашудааст ва аз он чунин хулосаи яктарафа мебарояд, ки ҳамаи чумлаҳои пайрави пуркунанда ба иборан масдари табдил меёбанд.

Дар китобҳои дарсии минбардаи грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои миёна ҳамаин таърифу таҳлил бо тарзҳои гуногун тақрор ёфтааст. Дар грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои олӣ ҳам ҳамаин таъриф дида мешавад:

«Чумлан пайрави пуркунанда мазмуни амали сарчумларо пурра ва эзоҳ намуна, ба сарчумла ба воситан пайвандаки ки тобъ мебардад:

Шоимов акнун боварӣ дошт, ки масъала ба таъри матлуб ҳал хоҳад буд (Ф. Мухаммадиев, Мухочирон)³.

Дар китоб яқъанд мисоли дигар оварда шуда, сарчумла ва чумлан пайрави онҳо нишон дода шудааст. Дар китоб-

² Китоби номбурда, сах. 32.

³ Грамматикаи забони тоҷикӣ, Синтаксис. Китоби дарси барои мактабҳои олӣ. Дар зери таҳрири Б. Нисёмухаммадов ва М. Исмаилов. Душанбе, 1963, сах. 148.

кадами академик В. Н. Ниёзмухаммадов тааллуқ дорад, чи-зе нагуфтём, чунки хамаи он чи, ки дар китоби дарсии мактаби оли дарч ёфтааст, бо мисолҳои айнан аз хамаи китоб гирифта шудааст⁶.

Доцент Н. Маъсумӣ вобаста ба таҳлили сохти синтаксисии ҷумлаҳои мурраккаби сертаркибаи забони повести «Марги судхур»-и С. Айни як намуда бе пайвандак омада ба сарчумла танҳо бо интонацияи тобеш шудани ҷумлаи пайрави пурқунандаро кайд кардааст:

«Як ҷиҳати хarakterистикани таркибандии ҷумлаҳои мурраккаб бо «ки» дар забони Айни он аст, ки нависанда аксар вақт дар сурати пайрам омадани пайвандак якеро зикр намекунад, яъне аз ду мавқеи истезмоли «ки» танҷумлаи мурраккаб, аз як тараф, ба воситаи интонация, аз тарафи дигар, ба воситаи «ки» ба ҳам мепайванданд. Дар ин гуна тарзи ифода, одатан, пайвандаки бо сарчумла пайванданандаи ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ва натиҷаи ҷумлаи мурраккаб зикр нашуда менамояд. Масалан:

«Ман медонистам, ҳалтаи меъдан хайвонотро, ки дар он чо хуроки хурдан он хайвон чамъ мешавад, ишқамба ме-номанд» (А. М., 81).

Дар растан Чинифурушӣ хануз даҳ кадам напартофта будам, ки дидам, Қорӣ Ишқамба ба лаби суфчаи дукони як чинифурушӣ нишастааст (А. М., 88)»⁷.

Ба сарчумла бе пайвандак тобеш шудани ҷумлаи пайравии пурқунандаро В. С. Расторгуева низ кайд намудааст: «Дар баъзе мавридҳо бе пайвандак тобеш шудани ҷумлаи пайрави пурқунанда имконпазир аст: мехоҳам () ин китобро хонам»⁸.

В. С. Расторгуева семантика ва тобишҳои маъноии шаклҳои конъюнктивии феълҳои забони тоҷикӣ ва мавқеи тарзи истезмоли онҳоро муайян карда, знеда аз понздаҳ хели тобишҳои маъноии аористро, ки дар ҷумлаи пайрави пурқунанда истезмоли ёфтаанд, аз рӯи семантикани феълҳои сарчумла баён мекунад⁹.

⁶ В. Ниёзмухаммадов, Очеркҳо онд ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик, Сталинобод, 1960, сах. 48—65, 69.

⁷ Н. Маъсумӣ, Очеркҳо онд ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959, сах. 277—278.

⁸ Краткий очерк грамматикни таджикского языка (Таджикско-русский словарь), М., 1954, стр. 569.

⁹ В. С. Расторгуева, О формах конъюнктивна (сослагательного наклонения) в соврем. тадж. лит. языке. Очерки по грамматикни таджикского языка вып. 2, Сталинабад, 1953, стр. 20.

В. С. Расторгуева дар баробари ин кайд менамояд, ки хarakterи замони аорист дар ҷумлаҳои пайрави пурқунанда то як андоза хира мешавад ва вазифан нишон додани замони воқеъ гардидаи амал то як андоза ба зинман феълҳои сарчумла, ки аорист тобеш вай аст, мегузорад. Дар ин рӯ, аорист дар ҷумлаи пайрави пурқунанда пас аз сингаи амрӣ ва ё шаклҳои замони хозираю оянда замони оянда даро ифода мекунад, ваге пас аз феълҳои замони гузашта амалеро ифода мекунад, ки пас аз амали феълӣ асоси воқеъ гардидааст ва ё бо вай дар як замон ба амал омадааст. Шаклҳои дигари сингаи хоҳишманди замони гузашта, хозира ва ояндаро низ ифода менамояд. Дар ҷумлаҳои пайрави пурқунандае, ки хабаршон бо сингаи хабарӣ ифода ёфтааст, тобиши замони онҳо хеле равшан зоҳир мегардад, чунки ин гуна ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ҳеч гуна тобишҳои маъноӣ надоранд ва дар онҳо ҳақиқати воқеи дар яке аз замонҳо ифода меёбад:

1) **Замони хозира:** Баъд аз кадре ором гирифтаи пай бурдам, ки дастам хануз сӯзиш карда истодааст... (С. Айни, *Кудайет*, ҷ. 4, сах. 76). Ҳеч фикр мекунед, ки ман дар чӣ холат хастам... (Ҷ. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 28).

2) **Замони гузашта:** Ман аз ин байти амр пай бурдам, ки ӯ максасди маро фаҳмидааст ва тир ба нишон расидааст (С. Айни, *Еддошгӯ*, ҷ. III—IV, сах. 535).

3) **Замони оянда:** Ман дидам, ки мушон китобхоро нобудд хоханд кард (С. Айни, *Еддошгӯ*, ҷ. III—IV, сах. 519).

4) **Замони хозира-оянда:** Ман медонам, ки озодам, ман медонам, ки дар замони Хукумати Шуроӣ ҳеч кас маро бо зурӣ ба шавҳар дода наметавонад (Ҳ. Қарим, *Оқшӯба*, сах. 68).

Чи хеле ки аз адабиёти боғой равшан мегардад, забоншиносон хусусиятҳои зерини ҷумлаи пайрави пурқунандаро баён кардаанд:

1. Ҷумлаи пайрави пурқунанда барои эвоҳ додан ва пурра намудани амали (хабарӣ) сарчумла истезмоли меёбад.

2. Ҷумлаи пайрави пурқунанда ба сарчумла ба воситаи пайвандаки «ки» тобеш мешавад, В. С. Расторгуева бе пайвандак, омадани онро номбар карда, Н. Маъсумӣ ин холатро маҳз барои тақрор наёфтани пайвандаки «ки» маъноид мекунад.

3. Ҷумлаи пайрави пурқунанда ба иборати масдари таъдиди меёбад, ваге кайд наёфтааст, ки кадом ҷумлаҳои пайрави пурқунандаро ба иборати синонимии пиваз кардан мум-

кин аст. Ин аст, ки баъзе чумглаҳои пайрави пурқунанда бемавқеъ ва нодуруст ба нбора таъбиди дода шудаанд.

4. В. С. Раствоҳева вобаста ба таҳлили сифан шар-ти-хоишмандаи тобишҳои гуногуни маънои гирифтаи чум-дан пайрави пурқунандаро ба қалам додааст.

Обзори мухтаёри адабиёт нишон медиҳад, ки чумглаи пайрави пурқунанда ва хусусиятҳои он то ҳол мавриди баҳси илми ва таҳқиқ қарор нагирифтааст.

ЧУМГЛАИ ПАЙРАВИ ПУРҚУНАНДА ВА ХУСУСИЯТҲОИ ГРАММАТИКИИ ОН

Дар забони адабии тоҷик ҳамаи чумглаҳои пайрав ба ду ғуруҳи қалон тақсим мешаванд: а) чумглаҳои пайраве, ки ба яке аз аъзоҳои сарчумгла тобеш мебошанд ва ҳамон аъзои сарчумларо эзоҳ медиҳанд ва ё пурра мекунанд. б) Чумглаҳои пайраве, ки ба тамоми сарчумгла мансуб буда, ҳамаи сарчумларо эзоҳ медиҳанд ва ё натиҷаи он мебошанд.

Чумглаи пайрави пурқунанда ба ғуруҳи якум мансуб аст, яъне вай барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарчумгла меояд, онро пурра мекунад ва эзоҳ медиҳад. Вобаста ба ҳамин чумглаҳои пайрави пурқунанда ба ду ғуруҳи қалон ҷудо мешаванд: 1) чумглаҳои пайрави пурқунанда, ки барои пурра намуздани хабари сарчумгла меоянд ва 2) чумглаҳои пайрави пурқунанда, ки барои эзоҳи додан ва кушодани мазмуни аъзои пайрави пурқунандаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодаёфтаи сарчумгла истисмол меёбанд.

1. Чумглаҳои пайрави пурқунанда, ки хабари сарчумларо пурра мекунанд

Чумглаи пайрави пурқунанда на ба ҳама гуна сарчум-ла тобеш шуда меояд ва на ҳама гуна хабарҳо пурқунан-да гайаб мекунанд. Чумглаи пайрави пурқунанда ба сар-чумглае тобеш шуда меояд, ки дар он яке аз аъзоҳои сар-чумгла — пурқунанда намерасад ва сарчумгла ҷи аз ҷиха-ти мазмун ва ҷи аз ҷихати мавҷудияти аъзоҳои шиккис ме-бошад. Масалан, дар чумглаи соддан «Ман бо ишорасе сарсу-хани уро тасдиқ намудам» (*Р. Ҷалил, Хамид, сах. 5*) ҳамаи аъзоҳои маълум дар ҷояшон буда, чумгла на аз ҷихати сохт ва на аз ҷихати мазмун ҳеҷ гуна ноқисие налорад, вале ин фикр-ро нисбат ба чумглаи зерин гуфтаи мумкин нест: «Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода хис кард...». Мавҷуд аст, ки дар ин чумгла яке аз аъзоҳо намерасад ва бинобар

ин чумгла ҳам аз ҷихати таркиб ва ҳам аз ҷихати мазмун ноқис ва эзоҳгатаб мебошад. Дар мисоли мазкур хабари чумгла «хис кард» нопурра ва эзоҳгатаб аст, ки онро танҳо аъзои пайрави пурқунанда ва ё чумглаи пайрави пур-қунанда муқаммали менамояд:

Нуралӣ ба назди Боровиков даромада истода хис кард, ки арзашро ба вай гуфта наметавонад (*С. Улғзода, Наво-бод, сах. 226*).

Ба ин типии чумглаи пайрави пурқунанда ҷунин қоида додан мумкин аст: **Чумглаи пайрави пурқунанда бар эзо-ҳи хабарҳое меояд, ки дар таркиби сарчумгла аъзои пайра-ви пурқунанда зикр наёфта бошад.**

Мисол: Захро тасаввур карда наметавонист, ки ҷи тавр бо Алии писари кури Ҷалил дар як хона зиндагӣ хоҳад кард ва дар як боғин сар хоҳад монд (*Х. Қарим, Оқшӯда, сах. 62*). Бобоҷи меҳоҳад, ки номи набедаш Владимир бошад (*С. Улғзода, Навобод, сах. 230*). Акнун фаҳмидам, ки осие-би нинҳо аз қадом ҷуӣ об гирифтааст (*Х. Ирфон, Дар қудайи қосибон, сах. 44*). Хосият хурсанд буд, ки шавҳараш имрӯз бо дуғонаи наздиктарини вай муомила мекунад (*С. Улғзод-да, Навобод, сах. 51*).

Ниҳоят қам бошад ҳам, чумглаи пайрави пурқунанда бар эзоҳи феълге меояд, ки ба вай дар айни ҳол аъзои пай-равии пурқунанда тобеш аст. Азбаски аъзои пайрави пурқу-нанда аксар вақт пеш аз феъл ва баракс, чумглаи пайра-ви пурқунанда пас аз он меояд, дар ин гуна ҳолатҳо чум-глаи пайрави пурқунанда ба плани дуйум мегузарад ва ҳамчун чумглаи пайрави ҳамроҳӣ воқеъ мегардад, ва ин гу-на чумглаи пайрави пурқунанда наояд ҳам, чумгла ноқис ҳисоб намешавад.

Мисол: Қалмоқоим ҳамаи ин ахвоҷро мулоҳиза мекард, аммо ондан худро намедонист, ҷиҳо хоҳад шуд (*С. Айни, Қудилет, ҷ. 3, сах. 72*).

Феълҳо аз рӯи муносибатҳои ба объект ба ду ғуруҳи қалон ҷудо мешаванд: **гузаранда ва монда.** Таъсири хара-кати феълҳои монда ба объект наметузарад ва ба онҳо пурқунандаҳои бевоқифа тобеш шуда намерасад, аммо дар феълҳои гузаранда таъсири харакат ба объект бевоқифа ме-тузарад ва онҳо ҳама вақт дорон пурқунандаи бевоқифа ме-бошанд.

Масалан, феълҳои **дидан, додан, хурдан, бастан, кан-дан, ҷидан, пурсидан, бурдан, овардан, доштан, шунидан, ташвиқ кардан, тайёр кардан, хондан, навиштан, ёд гирифт-тан, коридан, даравидан, нушидан, пошидан, даъват кар-**

дан, илтимос намудан, гирифтаг ва монанди инҳо дар тах-
луҷишон омадани пурқунандаро талаб менамоянд.

Пурқунандае, ки дар пахлуи ин гуна феълҳо меояд,
яъзон пайрав—пурқунанди бевосита мебошанд. Савоге ба
ини меояд: Хамаи феълҳои гузаранда ҷумлаи пайравро
ба худ тобей карда мегарянд? Мисолҳои даси мо ба ин
савол ҷавоби манфӣ меликанд. Аксарияти феълҳои гузаран-
да бо тобей намудани яъзон пайрави пурқунанди бевосита
маҳлуд мешаванд, барои пура намудани инҳо ҷумлаи пай-
рав истеъмог намеёбад. Вале бисёр феълҳои гузарандае
ҳастанд, ки на танҳо пурқунанди бевосита, балки ҷумлаи
пайрави пурқунандаро ҳам тобей менамоянд. Ба ин ғурӯҳ
феълҳои зерин дохил мешаванд: *гӯфтан, дидан, шунидан,
фаҳмидан, пурсидан, навиштан, гузоштан, тақлиф кардан,
фаромӯш кардан* ё ки *фаромӯш накардан* ва монанди инҳо.
Мисол: Ман хозир тӯфта будам ва боз мегӯям, ки деҳко-
нон маро заданд, ҳақорат доданд, ҳосилоти вақфро ба ман
надода, маро пеш карданд (*С. Айни, Қудлиёт, ҷ. 3 саҳ. 180*).
Вай мешунид, ки чи тавр онҳо сари дастурдон нахорӣ ҷамъ
омаданд, пиёла ва кошуққоро садо доданд, тӯфтутӯзори ҷа-
рангосини Мухаббат ва Ғаниҷон, тап задани охишта ва ба-
тамкини Сурайё ба ғуши ӯ мерасид (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳ-
горам, саҳ. 130*). Устобобом пурсид, ки Юнусҷонхочини нус-
ҳазан дар кучо мешинад (*Ҳ. Ирфон, Дар қулаби қосибон,
саҳ. 372*). Дар репортажи «Пеш аз марг»-и худ Юлиус Фучик
менависад, ки коммунист бояд дар ҳама ҷо коммунист бо-
шад ва ҳеҷ гоҳ ақида ва боварии худро сӯст накунад (*Ҷ. Ик-
ромӣ, Ман гунаҳгорам, саҳ. 178*). Бо вучуди ин Сироч-маҳ-
дум тангии аҳволи маро дида тақлиф кард, ки ҷизҳоямро
дар хучраи ӯ монам ва шабе, ки яке аз додаронаш ё худаш
набошад, дар он хучра бихобам ва атар ҳар сеяшон ҳам
бошанд, ба хучраи яке аз шариконаш рафта шаб гузаронам
(*С. Айни, Эддоштҳо, ҷ. III—IV, саҳ. 514*). Ман ҳеҷ гоҳ
фаромӯш намекунам, коллективи мо Дӯстона ва рафикона
маро нигоҳдори ва ғамхорӣ кард (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳго-
рам, саҳ. 173*). Нурали дид, ки Каромат ба вай нигоҳ
карда охишта Шодигулро ниҳта карда монд ва ҷизе ба ӯ
ғушаи кард (*С. Улғзода, Навобод, саҳ. 384*). Ман он
вақт *фаҳмидам*, ки ба чи фалокат афтодам, он замин шуд-
гор набуд, балки дарёи Зарафшонӣ яхбаста будааст
(*С. Айни, Қудлиёт, ҷ. 4, саҳ. 74*).

Ҷумлаи пайрави пурқунанда на танҳо барои пура наму-
дани феълҳои гузаранда, балки барои пура намудани
феълҳои дигар низ меояд.

Мисол: Ман мегарсам, ки хонаи ғиреза ва печкадори
ёнинок, кровати симин, қуртаҳои шохин бухорӣ, рӯймол-
ҳои ғичини ғулбӣ, шингарфи ва сабз, ки ба мӯю ҷашму аб-
руи сиёҳ ва рӯи сурху ғардани сафед мезебанд, пайпоқҳои
абрешинӣ ва ботинкаҳои доқӣ, ки ба ин поҳон ноэуқи нар-
мин муносибанд, диги ғуро ба ӯ гарм карда бошанд?
(*С. Айни, Қудлиёт, ҷ. 3, саҳ. 546*). Аҳмадҷон ҳатто
хурсанд буд, ки бо раис дар кабинети ӯ гуфтутӯу хоҳад кард,
зеро вай ҳар вақте ки Хошим Қорвонро дар сари столи пеш-
таран худаш нишаста медид, дарду ағамаш тоза мешуд
(*С. Улғзода, Навобод, саҳ. 322*). Шумо Маҳлум,
ҳақ доред, ки ҳамин тавр фикр кунед ва дигарон ҳам бояд
ҳамин тавр фикр мекарда бошанд (*С. Айни, Эддоштҳо, ҷ.
III—IV, саҳ. 564*). Вай аз ин пеш ҳам умед надошт, ки
падару модари Шодигул интиҳои духтарашонро писанд
хоҳанд кард (*С. Улғзода, Навобод, саҳ. 209*). Пас, бо
маслиҳати ину он падару модари Опиша қарор доданд, ки дух-
тарашонро ба ягон кишлоқи дур гирифта баранд ва дар он
ҷо ба ягон камбағали ночиз ба занӣ дода, аз вай ҳалосӣ
ёбанд (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, саҳ. 40*).

Дар забони адабии тоҷик ба феълҳои содда тобей шу-
дани ҷумлаи пайрав ҳеле кам воқеъ мегардад. Феълҳои
соддае (ғайритақрибие), ки ҷумлаи пайрави пурқунанда
бар зоҳири онҳо меояд, асосан феълҳои зерин мебошанд.

Гӯфтан:

Меуфтанд, ки вай танбӯр навохта, ғазал мехондааст ва
шёр меуфтааст (*Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ, саҳ. 19*).

Дидан: Ба таги Таги Чинор баромада дид, ки Вера ва Шо-
дигул ба тарафи вай омада истодаанд (*С. Улғзода, Навобод,
саҳ. 195*).

Шунидан: Рӯзе ин халифа Иброҳим мешунавад, ки дар
цирк хирси дастомӯзе ҳасту соҳиби цирк ӯро ба ғуштин ме-
бароварад (*Ҳ. Ирфон, Дар қулаби қосибон, саҳ. 106*).

Фаҳмидан: Бой аз ин пеш надониста тоҳо ба шумоён муо-
лиган саҳттар карда бошанд ҳам, акнун фаҳмидаанд, ки ба
яғни ва хизматгортон чи гуна бояд муомила кард (*С. Айни,
Қудлиёт, ҷ. 3, саҳ. 453*).

Пурсидан: Оқибат рӯзе пиразанро ба сари фарзандонаш
қасам дода пурсидан, ки чаро ба зану фарзандонам ҳабар
намедаҳад, ки маро ба хавлиам баранд (*Ҳ. Ирфон, Дар қу-
лаби қосибон, саҳ. 285*).

Донистан: Донистам, ки роҳро гӯм намекунам, ҷунки он
чинор намоён буд (*С. Улғзода, Навобод, саҳ. 357*).

Тарсидам: Хуло накунад, ман тарсидам, ки дар шумо ягон беоморие рӯй додааст (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 469*).

Ақсарияти зиёди фельдҳои эзохтағабни сарчумла, ки чумдан пайравӣ пурқунанда талаб менамоянд, фельдҳои таркибӣ мебошанд. Фельдҳои таркибӣ бештар бо фельдҳои ёридикханди кардан меоянд, ки онҳо қариб 80 фоизи Ҳамаи фельдҳои таркибӣ эзохтағабро ташкил менамоянд. Ин аст рӯйхати номурраи онҳо:

Мавлӯм кардан, тавсия кардан, таъкид кардан, хабар кардан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, талаб кардан, аҳд кардан, фаромӯш кардан, тақлиф кардан, кушиш кардан, оғох кардан, тақрор кардан, иғво кардан, илова кардан, таъин кардан, манъ кардан, нақл кардан, ҳикоя кардан, фикр кардан, андеша кардан, дарк кардан, пайҳас кардан, ҳис кардан, ҳисоб кардан, гумон кардан, муайян кардан, мулоҳиза кардан, тасаввур кардан, гумон кардан, ҳақ пайдо кардан, розӣ кардан, маҷбур кардан, чуръат кардан, фаромӯш кардан, ҷасорат кардан, одаг кардан, таъҷуб кардан ва ғайра.

Баъзан ба ҷои фельди ёридикханди кардан намудан меояд.

Фельдҳои таркибӣ эзохтағаб инчунин бо фельдҳои ёридикханди зерин меоянд: **шудан, доштан, бурдан, ёфтан.**

Шудан: Бинобар ин Абдуҳалил-маҳдум маҷбур шуд, ки хӯчраро фӯрӯхта харҷи рӯзгор сарф намоянд (*С. Айни, Ёдоштаро қ. III—IV, саҳ. 14*).

Даштан: Ман гумон дорам, ки инҳо ба ҳукуматҳо хабарҳои дурӯғу ростро расонда, кушиш хоҳанд кард, ки ба решани мову шумо теша зананд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 319*).

Бурдан: Ҷ гумон бурд, ки фӯтболбозон ин дафъа фиреб намехӯранд (*Газ. «Комсомоли Тоҷикистон»*).

Ёфтан: Дар дах рӯзи дигар ҷароҳат тамоман тоза шуд, аммо Ханӯз пӯст нарасида буд ва ман имкон ёфтам, ки баъд аз сию як рӯз барҷомонда шуда хобидан ба асо таъбия карда беруну дарун баромада тавонам ва баъд аз дах рӯзи дигар ба асо таъбия карда тангон-пангон ба кӯча баромадам (*С. Айни, Ёдоштаро, қ. III—IV, саҳ. 793*).

Дар тобӯт намудани чумдан пайравӣ пурқунанда роли асоери қисми асоии фельдҳои таркибӣ мебозанд. Онҳо вообаста ба ҳусуниятҳои маъноӣ ва грамматикӣ худ эзохтағаб мебошанд, вагарна на Ҳама гуна фельдҳои таркибӣ эзохтағаб буда, чумдан пайрав мебошанд.

Масалан, фельди таркибӣ **ҳис кард** мувофиқи ҳусуниятҳои ҳисси яқумаш эзохтағаб мебошад, вале фельди таркибӣ **хоб кард** ҳеч гуна эзохтағаб намекунанд.

Микдори фельдҳои дар забони адабии тоҷик ҳаде зиёданд, вале чумдан пайравӣ пурқунанда ба микдори муайяни фельдҳои тобӯт мешавад. Онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

1. Фельдҳои таркибӣ, ки аҳборот, мавлӯмот, нутқ, мусоҳиба, муомила ва муносибати мефаҳмоянд.

Ба ин гурӯҳ фельдҳои зерин дохил мешаванд: гуфтан, ҳикоя кардан, нақл кардан, иқрор шудан, изҳор кардан, эълон кардан, хондан, мавлӯм кардан, имкон додан, бовар қундан, гузоштан, тавсия кардан, таъкид кардан, хабар додан, илтимос кардан, хоҳиш кардан, қарор додан, аҳд кардан, фармудан, фармон додан, нишон додан, роҳ додан, тақлиф кардан, кушиш кардан, навиштан, пурсидан, оғох кардан, тақрор кардан, иғво кардан, илова кардан, бохабар будан, таъин кардан, манъ кардан, расондан, эзоҳ додан, арз кардан, таъриф кардан, зид баромадан, хотиррасон кардан, кафил шудан, таҳдид кардан, маврӯза кардан, розӣ кардан ва ғайраҳо.

Мисол: Шодигул бо шавқи тамои ҳикоя мекард, ки чӣ сон вай аз ин ҷанд рӯз пеш дар театри Опера «Евгений Онегин»-ро тамошо кард (*С. Улугзода, Навобод, саҳ. 272*). Харчанд ки худӣ ман қайҳо гуноҳамро эътироф кардаам, иқдор шудаам, ки ин ҳодиса дар натиҷаи ҳаҷорати ман ба майдон омадааст, лекин ҳубби нафс ба хар ҳол, гоҳ-гоҳ рӯи зада менгаст (*Ҷ. Иқромӣ, Ман гунаҳгорам, саҳ. 171*). Маркази ягонаи меҳнатқатнони Венсуэла изҳор кард, ки вай бо ронандагони машинаҳои тақсии як дил аст ва аҳолиро давлат менамояд, ки талаби ҳаққонии онҳоро дастирӣ қунанд (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 16 VII—65*). Ҷ эълон кардааст, ки молҳои подшоҳӣ ва молҳои амалдорони амир, ки бо амир туректаанд, забот карда шаванд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 385*). Нониби қозикалон ба аробакаш маъқул кард, ки Қали Қурбонро вақили муруфияи худ гардонад... (*С. Айни, Ёдоштаро, қ. III—IV, саҳ. 357*). Ман бовар намекунам, — гуфт байбачча, — ман ҳеч бовар намекунам, ки шумо пул харҷ карда дар хонагон ош пазонда хуред! (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 4, саҳ. 58*). Бинобар ин дар пеши амир ва дарбориён Хайратро нишон намедоданд ва хабар намедоданд, ки чунин истеъдоди ҷавоне ба майдон омадааст (*С. Айни, Ёдоштаро, қ. III—IV, саҳ. 525*). Аз ту хоҳиш мекунам, ки на худатро дар асоси монон ва на маро (*Х. Қарим, Оқшуда, саҳ. 63*). Лекин ман аҳд кардам, ки то боомачиёро тамоман маъв накунам, аз асп нафаротм (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 392*). Худатон,

ки кори хастояд, чаро хатми куръони занонатонро худатон карда пулди онхоро наметиред ва чаро роҳ медихед, ки он пулди ба қони шумо баромада ба қисси бетоноаҳо фаромада равад? Баъда нурсид (*С. Айни, Қулӣет, ҷ. 4, саҳ. 58*). Дар ин ҷо на-инштианд, ки раиси «Навобод» пахтаро ба холи худаш пар-тофта мондааст (*С. Улғзода, Навобод, саҳ. 8*). Пирамард ду нафар устони ин пешаро ном гирифта, дарҳои илова намуд, ки ҳамкоронаш бинобар набудани қор қосибни худро партоф-та, яке самоворчӣ шудааст ва дигаре фойтунчӣ (*Ҳ. Ирфон, Дар қулбаи қосибон, саҳ. 256*). Худаш беҳабар буд, ки ин вақто дар ӯ он бебоки, хозирҷавоби, шӯҳи ва қофиябозихо намондаанд (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, саҳ. 149*).

2. Фельҳое, ки дарқуни, қабулқуни ва муҳқимаро ме-фаҳмонанд.

Фельҳое, ки маънои дарққуни, қабулқуни ва муҳқимавни доранд ва ҷумлаи пайрави пурқунанда бар эзоҳи онҳо ме-ояд, миклоран кам буда, дараҷаи истъмолини онҳо ҳар хел аст.

Фельҳои дидан, шунидан, хис кардан, донистан, ба ёд овардан, ёд кардан, дарқ кардан, пайҳас рафтан, фаҳмидан ба ҳамин гуруҳ мансубанд: Лекин шунидам, ки шумо аз дун-болагирям дар ҳаққи ман бадғумон шудаед, «атопи шуморо ба лиқои шумо бахшидам»,—гӯён суҳбани худро ҳазломе-зона ба охир расондам (*С. Айни, Қулӣет, ҷ. 4, саҳ. 43*). Дар айни ҳамин ҳол хис намудам, ки касе бо шафқату муҳабба-ти модарона ҷароҳатҳои сару рӯи маро бо забони нарму гар-ми худ лесида истодааст (*Ҳ. Ирфон, Дар қулбаи қосибон, саҳ. 282*). Ман дониستم, ки овозан мардум рост будааст (*Ҷ. Иқроми, Духтари оташ, саҳ. 69*). Вай ба ёд овард, ки дар вақти омадани машина ҳама ба ҷустуҷӯи ӯ давиданд (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, саҳ. 173*). Ҳануз баданаш ду-руст гарм нашуда вай дарқ кард, ки ҳам ин кӯрпай мулоим ва гарм, ҳам ин болишти пари қу, ҳам ин бистар ва ҳамаи хонаю ҷизҳои он аз они Анвар аст (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳго-рам, саҳ. 127*).

3. Фельҳое, ки амалиёти фикри ва ҳулосавиро ифода ме-намоянд.

Фельҳои фикр кардан, фаромӯш кардан, гумон кардан, таҳмин кардан, шубҳа кардан, пай бурдан, мулоҳиза кардан, тасаввур намудан, яқин доштан, амин будан, акид-да доштан, хисоб кардан, розӣ шудан, муайян кардан, анде-ша кардан, имкон додан ба ҳамин гуруҳ мансубанд. Мисол: Аммо фикр кардам, ки «шояд дар дафъаи аввал

ёрдро аз қадри дарқорнаш эиётгар бирён карда бошам» (*С. Айни, Ебдоштҳо, ҷ. III—IV, саҳ. 269*). «Қалонҳо гумон мекунанд, ки мо, баҷагон нодон ҳастему ба фаҳми ин қорҳо намеравем» (*Ҳ. Ирфон, Дар қулбаи қосибон, саҳ. 15*). Ди-гар Мухтор шубҳа намекард, ки масъала дар боран духта-ри директор меравад (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, саҳ. 57*). Ман аспро нигоҳ дошта мулоҳиза кардам, миёни ронҳои ҷиззос зада дард мекунад ва ҷойҳое, ки аз газидани шабулш қубла зада озори хориш пайдо карда буданд, ба сабаби бар зини қок ништаста асп давондан супурх гӯшт гардиданд (*С. Айни, Қулӣет, ҷ. 3, саҳ. 408*). Зайнаб ба овозҳое, ки аз он хона меомад, гӯш дода истода, дар ҳаёлаш тасаввур мекард, ки Сураиё чӣ тавр рӯи хонаро ғундошта, осудаҳо-на ва охиёте қадам меравд, чӣ тавр рӯи столро тоза мекунад, зарфҳои ношустаро ҷамъ карда ба даҳлез меба-рад... (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, саҳ. 129*). Овҳо хисоб карда баромаданд, ки дар ин истикомаптохи қалони қорхона, ҳамааш шуда чӣ қадар зан хаст (*Ҳақим Қарим, Оқшӯда, саҳ. 299*). Акун ман муайян карда истодам, ки ту ҷавоне будай, ки тамоман мувофиқи хоҳишҳои дарунии ман хара-кат мекардаӣ... (*С. Айни, Қулӣет, ҷ. 3, саҳ. 552*). Вай фа-ромӯш намекунад, ки боре Фаюрзода ба ӯ гуфта буд:—Ман набошам, яки дигаре мешавад! Бинобар он муддати энёде андеша кардам, ки оё дар поёни мактуб аз они қи будани шеърро нависам ё не (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, саҳ. 108*). Ман ҳам яқин дорам, падарам инхоро аз ин пеш надидааст (*С. Айни, Қулӣет, ҷ. 4, саҳ. 86*). Барои лексияҳои ва гу-заринидани машғулиятҳои амалӣ олимони забоншинос, на-висандагон, тарҷумонҳои пуртатриба ҷағб карда шаванд ва мо аминем, ки онҳо ин қори хайро дастарӣ хоҳанд кард (*Ғас. «Маориф ва маданият», 10 VII—65*). Ман, вақте ки барои изҳори нафрати худ аз муллоён таъбири либос кар-дам, дар худ муқаррар карда будам, ки дигар даҳъяк ҳам нахоҳам гирифт, то ки нишонан муллои тамоман аз ман нест шавад (*С. Айни, Ебдоштҳо, ҷ. III—IV, саҳ. 386*). Қорӣ-Иш-камба аз фарқ шудани Мӯҳсин ба фикру андеша пай бурд, ки ӯ дар шубҳа афтодааст... (*С. Айни, Қулӣет, ҷ. 3, саҳ. 142*).

4. Фельҳое, ки ҳолатҳои гуногунро ифода менамоянд.

Ба ин гуруҳ фельҳои зерин дохил мешаванд: Тарсидан, фаҳмидан, хурсанд шудан, шарм доштан, завқ кардан, хай-рон шудан, дудила шудан, афсус хӯрдан, тоқат доштан, тай-ёр будан, ҷасорат кардан, тааҷҷуб кардан, одаг кардан, пои-

дан, хотирчамъ будан, чуръят кардан, умелвор будан, ко- дир будан ва монанди инҳо.

Мисол: Ман тарсидам, ки қачован ангур ба Кароқул Ҳоҳад рафт, аммо ман мехостам, ки онро ба Бухоро барам (*С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 3, саҳ. 400*). Яқ ҳафта пеш аз ин хурсанд буд, ки бо Азна муносибати озод ва бе қайд бан- де ба миён омадаст (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, саҳ. 15*). Ман шарм доштам, ки дигар шикоят кунам (*С. Айни, Ёд- доштҳо, ҷ. III—IV саҳ. 198*). ... худ завқ кард, ки ман душ- мани ӯро геобрӯ кардам (*С. Айни, Ёддоштҳо, ҷ. III—IV, саҳ. 441*). Ман хайронам, ки мардум суф ва сатинҳои бадош- ти суфтаро нахарид, аз пушти ҳамон карбос ва каламини дағани каррукӣ чаро ин қадар медавида бошанд? — гуфт мудирӣ хочагии қолхоз... (*С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 3, саҳ. 513*). Ман ҳеле афсус меҳурдам, ки ин ҷанҷол имрӯз яктарафа нашуд, то ки нағичаашро фаҳмам (*С. Айни, ҷ. 4 саҳ. 88*). Шокӣр, ки бо ин ду хикоя аз ҳад зиёд тахкир ёфта буд, акнун ҳеч тоқат надошт, ки нафасе дар ин маҷлис би- нишинад (*С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 3, саҳ. 243*). Ҳого Зайнаб метавонист ва муҳайё буд, ки ҳар як қалами ӯро, ҳатто даға- лиҳон ӯро низ чун изҳори ишқу муҳаббат ба худаш талқин кунад (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, саҳ. 144*). Турӯҳи анбӯ- хи тамошобинон атрофи ҷангаратонро ҳалқавор фаро гирифт- та буданд, аммо қасе ҷасорат намекард, ки ба миёна даро- мада ин турӯҳи ваҳширо аз ҳам ҷудо кунад (*С. Айни, Ёд- доштҳо, ҷ. III—IV, саҳ. 450*). Ман таҷҷуб мекардам, ки ҷи- гуна шароран оташ ба дастӣ усто мерасад усто аз ин бесарипта намешавад (*Х. Ирфон, Дар қулбаи қосибон, саҳ. 104*). ӯ хотирчамъ буд, ки онҳо дастҳои нахоҳанд баргашт... (*С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 3, саҳ. 38*). Ҳар нафас интизор буд, ки Боровиков ӯро ҷеғ мезанад (*С. Улуғзода, Навобод, саҳ. 242*).

5. Фейлҳои модалӣ.

Ба феълҳои модалӣ тобевъ шуда, онро пурра намуздан ва эзоҳ додани ҷумлаи пайрави пурқунанда ҳеле зиёд аст. Фейлҳои модалӣи хоштан ва тавоништан ниҳоят серистеъмоли буда, дар ҳамаи шаху шумораҳо воқеъ мегарданд.

Мисол:

— Арзам ҳаст, — гуфт ӯ, — ман намеҳохам, ки бо як ҷи- поятқор зиндагӣ карда гардам, ман аз ҳамин вақт сар кар- да худамро аз Ҳасан ҷудо шудагӣ ҳисоб мекунам (*С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 3, саҳ. 601*). Шумо мехоҳед, ки сирри давлатиро аз ман ба ман нафаҳмонда доништа гиред (*С. Айни, Ёддошт- ҳо, ҷ. III—IV, саҳ. 549*). Шумо метавонед, ки баъд аз понд- даҳ дақиқа баромада ба пеши дари дарвозан миршаҳонӣ

истед ва дар вақти аз ин ҷо гузаштани онҳо салом диҳед ва арзи эҳтиром кунед (*С. Айни, Ёддоштҳо, саҳ. 563*). ... Ҳе- кас намегавонад, ки он нонро нима кунад... (*С. Айни, Қул- лиёт, ҷ. 3, саҳ. 318*).

6. Ҷумлаи пайрави пурқунанда таркибҳои фразеологiero, ки ба вазифаи хабар омаданд, низ эзоҳ медиҳад. Мисол: Аз шумо ҳеч сирро пинҳон намедорам ва ди- дам ҳам пур аст, ки шумо ин сирро ба ҳеч қасе нахо- ҳед гуфт... (*С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 4, саҳ. 85*). Вақте ки дар он ҷо вай ба рақе даромад, онҳо тан доданд, ки ҳақиқатан вай рақси дазгиниро медонистааст (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳ- горам, саҳ. 154*). Дар ин вақт ҷашми Сафарғулом афтод, ки яке аз нафарони кӯҳнаи худаш дар зери девор нишастааст (*С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 3, саҳ. 385*).

7. Ба таркибҳои бешаҳс, ки одатан хабари ҷумлаҳои бе- шаҳс шуда меоянд, тобевъ шуда, онҳоро эзоҳ додани ҷумлаи пайрави пурқунанда низ мушохидида мешавад.

Мисол: Аз ҳамин ҷиҳат ба муаллимони забон гуфтан лозим аст, ки аз меросҳои методӣ ва ақидаҳои педагогии гузаштагон ҷиҳатҳои мусбадро истифода намуда, ҳатоҳои методиро, ки дар гузашта мавҷуд буданд, аз нав тақрор накунанд, аз таҷрибаи бехтарин мактабҳо ва муаллимони забон истифода намоянд (*Методикаи таълими забони тоҷикӣ*).

Ҷонишинҳои ишориро эзоҳ додани ҷумлаи пайрави пурқунанда

Ҷи ҳеле ки дар боло қайд намудем, дар ҷумлаҳои му- раккабе, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад, яке аз аъзоҳои сарҷумла дарҷ намеёбад ва ҷумлаи пайрав вазифаи ҳамон аъзои дарҷнаёфтаре иҷро менамояд. Аммо дар ҷумлаҳои мураккаби тобевъ, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда бар эзоҳи ҷонишинҳои ишорӣ меоянд, дар сарҷумла ҳамин аъзоҳо дарҷ меёбанд, вале яке аз аъзо- ҳои сарҷумла — аъзои пайрави пурқунанда ба воситаи ҷо- нишини ишоратӣ ифода меёбад, ки аз маънои предмети хо- ли буда, танҳо хусусияти ишоратӣ дораду бас. Маъно ва маъ- муни конкретии ҷонишинҳои ишорӣ маҳз дар ҷумлаҳои пай- рив ифода меёбад.

Мисол: Ту хаминро нағз дон ва аз хотират набарор, ки хандидан, завкидан — ин хиёнат кардан нест (Х. Карим, *Оқшуда*, сах. 131).

Сарчумлаи ин чумлаи мураккаби тобев «Ту хаминро нағз дон ва аз хотират набарор» аз ҷиҳати грамматикӣ пурра мебошад, аммо яке аз аъзоҳои он — пайрави пурқунанда, ки бо ҷонишини хамин ифода ёфтааст, маънои конкретӣ надо-рад, танҳо мавҷуд будани чумлаи пайравро ишора мекунад. Чумлаи пайрави пурқунанда «хандидан, завкидан — ин хиёнат кардан нест» онро эзоҳ медиҳад, мазмуни онро ифода мекунад.

Хама гуна ҷонишинҳои дар таркиби сарчумла омадаро бо чумлаи пайрав ҳамвазифа пиндоштан нодуруст аст. Ҷонишинҳои ишорӣ дар таркиби сарчумла меомадатӣ аксар вақт ба ҷои он аъзои чумла меоянд, ки дар чумлаҳои гузашта дарч ёфтаанд. Ҳатто дар таркиби сарчумла метавонад ду ҷонишини ишорӣ ояд, ки яке аз онҳо ба чумлаҳои гузашта тааллуқ дошта, дигаре бо чумлаи пайрави пурқунанда ҳамвазифа мебошад. Мисол: Инро ман аз хамин хис мекардам, ки ӯ дар вақти харид хисобҳо ва нарҳи ҷинзоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти хисобӣ бо хӯдани онҳо тунду тез мешуданд (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 44). Дар ин мисол чумлаи пайрави пурқунанда бар эзоҳи ҷонишини ишорӣ хамин омадааст, ки онро на танҳо чумлаҳои пешина, балки мавқеи истеъмолии он низ далolat мекунад.

Ҷонишинҳои ишорӣ дар таркиби сарчумла ҳам пурқунандаи бевосита ва ҳам пурқунандаи бавосита мешаванд. Пурқунандаҳои бевосита асосан суратъефта буда, пурқунандаҳои бевоситаи суратъефтара мо дар мисолҳои ҷамъкардамон дуҷор накардем. Пурқунандаҳои бавосита бо ҷонишинҳои ишорӣ хамин, ин, хамон, он ифода меёбанд.

Мисол: Ман хаминро медонам, ки ҳақиқатан бемулоҳи-заги кардам, паст фаромадам (Ҷ. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 178). Инро ҳам фаҳмидам, ки ӯ бо ондан хубе умедвори ки қавие доштааст, инчунин ӯ барои нест кардани турғони одамхор (хокимони зolim) хурӯҷи оммавӣ (яъне революция)-ро дозим медонистааст (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. III—IV, сах. 336—337).

Ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратъефта бештар ду ҷонишини ишоратӣ истеъмоли меёбанд: хамин, ин. Таносуби истеъмолии ҷонишини хамин аз ин ҳеле зиёдтар мебошад.

Ҷонишинҳои ишорӣ ба вазифаи пурқунандаи бавосита асосан ба воситаи пешояндҳои зерин меоянд: ба, бар, дар, аз, дар боран, дар болии.

Мисол:

Пешоянди ба: Ҳоло вақти шарҳ додани ҷиғунагии рафти кор нест, ҳоло бояд хамаи диққатҳо ба хамин қашида шавад, ки натиҷаи матлуб додани кори ман ба хамин сохта-корин шумо вобаста аст (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 556). Дигар ба он тоқат кардан мумкин нест, ки бинокрон аз бачагон қарздор шуда монанд (Ғаз. «Маориф ва маданият», 8. VII—65).

Пешоянди бар: Карорро бар ин гузоштем, ки ба Машхад кӯчида рӯи баҳор боғча ичора карда, қабудикорӣ кунем (Х. Ирфон, *Дар қудбаи қосибон*, сах. 357). Бародарони мағрибӣ ва соири дӯстонаш, ки хама аз ахли ҷох ва сарватанд, Саидро бар он муттаҳам мекунанд, ки ӯ хамойли агмосро дӯзидидааст (Ғаз. «Маориф ва маданият», 10 VII—65).

Пешоянди дар боран: Ҷонишини ишорӣ «дар боран он» бо феълҳои тобев шуда меояд, ки онҳо предмет ё ки мавзӯи муҳокима ва мутолиа ро талаб мекунанд, ин вазифаро чумлаи пайрави пурқунанда иҷро менамояд, ки бар эзоҳи ҷонишини ишорӣ омадааст. Дар айни ҳол дар боран он фикр мекард, ки Шодигул меравад ва ӯ бо бачагони хурдсолар танҳо мемонад (С. Улуғзода, *Навобод*, сах. 38).

Пешоянди аз: Саҳтии зарбаро аз хамин киёс кардан мумкин аст, ки дудкаши аз хитги пухта бо гаҷ сохтануда бо зарбаи ба худаш бархурдани бадани муаззин аз миёнаш шикаста парида рафтааст (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 257). Ин ҳолати рӯҳияи ӯ аз хамин маълум мешуд, ки падар вақти гуфтани ин суҳанони афеусхӯрона ангуштонанширо ҳаму рост мекард, матар ӯ дар хар моҳ ба хар сад танга ҷанд танга афтодани он фойдаи сангинро хисоб карда медид (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 4, сах. 140).

Баззан ҷонишини ишорӣ бо пешоянди «аз» дар байни хиссаҳои хабари таркибӣ меояд. Ин ҳолат асосан дар вақте ба амал меояд, ки хабари сарчумла бо таркиби иборат мебошад, иборат буд, иборат аст ва бештар буд, бадтар аст ва амсоли инҳо ифода ёфта бошад.

Хулосаи хабаре, ки «Набранд» бавд аз кӯшшии ҷандруда аз манбаъҳои мӯътабар ба даст дароварда дар шаҳрпакш карда буд, иборат аз ин буд, ки амир бавд аз гирифтани арназан қозикалон ва ривоятӣ уламо дар боран қорӣ аробакаш ба воситаи қушбегӣ ба қонсули ҳукумати Россия мувоҷиҳат карда аз вай маснаҳат пурсидидааст (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 354). — Кӯр шудан барои ман бештар аз он аст, ки хар рӯз шумо ва устохонаи шуморо бинам!

— гуфтаг ман ҳам пешонаи худро турш карда (С. Айни, *Ёддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 186).

Хамаи ҷонишинҳои ишорӣ одаган пеш аз хабари сарчумла омада, ҷумлаи пайравӣ пурқунанда пас аз хабари сарчумла меояд. Аммо мисолҳои низ вохӯрданд, ки дар онҳо ҷонишини ишорӣ бо пешоянди «аз» пас аз хабар омада, ҷумлаи пайравӣ пурқунанда пас аз он омадааст:

Зайнаб хурсанду шод буд аз он, ки вай бо Мухтор дар як қор, дар як қасби маҳфи ҳамдаст ва шарик аст (Ҷ. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 65). Инҳо беҳабар аз он, ки хагишапогирдони Бақочон борҳо аз ҷабри ҷафои вай ва саҳтириаш ба назди кампир омада, дарди дил кардаанд (Ҷ. Икромӣ, *Духтари оташ*, сах. 107).

Пешоянди дар: Як навъ рамзи китобдӯстии ӯ дар хамин ҳам аён мешавад, ки рузи ғавташ бастан калони китобро ба хонамон оварданд (*Газ. Қомсомоли Тоҷикистон*, 26—11—66). Партиаи вазифаи асосии иқтисодии панҷсолаҳо дар он мебинанд, ки дар асосии ҳамагарафа истифода бурдани қомъ-ёбиҳои илм ва техника, тараққиёти индустриявии тамоми истеҳсолоти ҷамъияти, бағалд бардоштани дараҷаи самара ва ҳосилнокии меҳнат тараққиёти бузурги минбаъдаи саноят, суръати бағалду устувори пешрафти ҳоҷати кишлоқро таъмин кунанд ва ба туфайли хамин ба ҳеле бағалд шудани дараҷаи зиндагии халқ, турратар қонъ гардидани талаботи моддӣ ва мадани хамин одамони совети муваффақ швад (*«Тоҷикистони Советӣ»*, 22. 11—66).

Ҷонишинҳои ишорие, ки дар таркиби изофӣ меоянд

Дар мисолҳои боло, ки мо аз назар гузаронидем, ҷонишинҳои ишорӣ чун пурқунандаи бевосита бо тасоиянди «ро» ва пурқунандаи бавосита бо пешояндиҳои гуногун омаданд ва мисли пурқунандаҳо ба саволҳои ҷиро?, ба ҷи? дар бо-раи ҷи? аз ҷи? ва амсоли инҳо ҷавоб мешаванд. Аммо дар забони адабии тоҷик ба тарзи махсус омада, бо бағалди изофӣ ба ҳиссаи номии хабар тобей гардидани ҷонишинҳои ишорӣ низ мушоҳида мешавад. Ҷунончи: Хафтаҳо дар интизори он будам, ки қай муаллим дарсро аз ман мепурсида бошад, то ман бо «донииш»-и худам худнамояи кунам (Ҳ. Ирфон, *Дар қулбаи қосибон*, сах. 82).

Дар ин мисол «Хафтаҳо дар интизори он будам» сарчумла буда, ҷумлаи «қай муаллим дарсро аз ман мепурсида бошад» пайравӣ пурқунанда мебошад, ки ҷонишини ишорие

«он»-ро эзоҳ медиҳад. Ин ҷонишин бар ҳаглофи қондан маъмули пурқунанда бо ҳиссаи номии хабар таркиби изофиро ташкил намулдааст. Вале онро муайянқунандани қалимаи интизор пиндошта ҷумлаи пайравӣ ҷумлаи пайравӣ муайянқунанда маънидод кардан нолуруст аст. Дар ин гуна ҷумлаҳо танҳо воситан грамматикӣ алоқани ҷонишин бо хабар бо алоқани муайянқунандаю муайяншаванда шаклан як ҳел, аммо мазмунан фарқи қулди доранд. Дар ин таркибҳо ҷонишини ишорӣ ҷигунагии предмети намефаҳмонад, балки ба вай ҳамроҳ будан ва муносибати ҳамроҳӣ доштанро ифода мекунад. Аз ин ру, ҷонишини ишорӣ ба саволи муайянқунанда (Ҷи ҳел? Ҷи гуна? ва ё қадом?) не, балки ба саволҳои пурқунанда ҷавоб мешавад.

Ғайр аз ин, ҳиссаи номии хабари сарчумла, ки ҷонишини ишорӣ ба он вобаста шуда меояд, на бо номҳои конкрет, балки бо яҷчанд қалимаҳои маълум ҳамчун тарс, бим, сабаб, шохид, интизор, мисл ва ғайраҳо ифода меёбад, ки онҳо ҳолатҳои гуногунро мефаҳмонанд. Мисол:

Равған доғ шуд, аммо ханӯз аз гушт дарақ набуд ва бими он буд, ки равған даргирад, бинсбар ин Қорӣ-Усмон оташро аз зерӣ дег пас қашид манд (С. Айни, *Ёддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 305). Онҳое, ки дар либоси фохира айшу ишрат доштанд ва холо дар талоши ҳамонли ағмосанд, интизори он доштанд, ки Саид «ин оғои бағлибосро» бори дигар шармсор кунанд (*Газ. «Маориф ва маданият»*, 10. VII—65).

Дар сарзамини мо бо меҳрӯбонӣ ва меҳмоннавозона пешвоз гирифтани меҳмонони олинқадри ағғон ва ҳамсафарони ӯ шохиди он аст, ки мардумони советӣ ҷилду ҷаҳд доранд (.) ҳамкориро бо ҳамсоияи ҷанубии худ мустаҳкам намоянд ва инкишоф диҳанд (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ»*, 8. 11—66). ... ин сабаби он гардид, ки номия ӯ дар як муддати кӯтоҳ ба мисли номи насрнависи ҷавони дигар мугнаффо Пуглод Тоғис дар байни хонандагон маълум ва машҳур шуд (*Журн. «Сабди Шарқ»*, 1965, №12, сах. 144).

Баъзан ҷонишинҳои ишорие, ки бо ҳиссаи номии хабари сарчумла дар таркиби изофӣ меоянд, тасоиянди «ро» мегиранд ва пурқунанда будани худро равшантар зоҳир мекунанд:

Вай тарси онро дошт, ки дар бозгашт Зайнаб ӯро аз бағал метирад (Ҷ. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 90).

Воситан алоқани ҷонишинҳои ишорӣ, ки вазифаи аъзоби пайравӣ пурқунандаи сарчумлаҳо адо менамоянд, ва ҳиссаи номии хабари сарчумла шуда омадани изофат далаели он аст,

ки вазифаҳои грамматикани он басо гуногун ва мухталифанд. Чумлаи пайрави пуркунанда ҷонишини ишориеро низ эзоҳ медиҳад, ки вай дар шакли пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ба маъдар бо изофат алоқаманд шудааст, ки он ба алокаи ҳамроҳӣ баробар аст.

Мисол: Камбағалони беқори деҳа бо шумидани ин, ки Абдурахимбой барои кшонда тоза кардан ғуза тақсими карда меодааст, ба дари хавлини ӯ ҷамъ шуда буданд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 73*).

Хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаи пайрави пуркунанда, ки ҷонишинҳои ишориеро эзоҳ медиҳанд

1. Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки ҷонишинҳои ишориеро эзоҳ медиҳанд, нисбат ба чумлаҳои пайрави пуркунанда, ки хабари сарчумларо пура мекунад, микдоран ҳелетам мебошанд, таносуби истеъмолишон маҳдуд аст.

2. Ҷонишинҳои ишорӣ дар сарчумла бештар хангоми сӯхбат, супориш, фармон ва маслиҳат истифода меёбанд. Гуянда ба вай задан мантқиқӣ дода, диққати шунавандаро маъз ба ҳамон ҷалб намуздан меоҳад.

Мисол: Хаминро медонистам, ки Зайнаб хеле шарм карда буд ва макон ҳам гӯё мувофиқ набуд, дида монданашон мумкин буд (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, саҳ. 59*). Не, писарам, ин гапҳои ба як тараф мончу ба ман хаминро гӯй, кӣ хизмат кардан меоҳӣ ё не? (*Ҳ. Қарим, Оқшуда, саҳ. 185*). Инро аз ёд набароред, ки дар замони хозира таъъбаҳои Хукумати Советӣ дар кишлок қолхоз ва қолхозчиёнанд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 4, саҳ. 342*).

Барои бештар таъкид намуздани ҷонишинҳои ишорӣ қалимаҳои ёридиҳанда — хиссаҳо низ истифода карда мешаванд:

Сухани ман гӯё ки ба поён расид, — гуфт Сияркул дубора ба суҳан даромада, — фақат хаминро илова кардан меоҳам, ки назар ба маълумоти пухтае, ки ман аз деҳани худ гирифтаам, амалдорон ва навақарони амир, ки дар тумани Шофирқом ва Фижлувон ҳастанд, ба амин, арбоб, оксақолон ва давлатмандони он ҷоҳо як шуда ба мукқобили мо, ба мукқобили станцияи Кизилтеппа ҳаракат сар кардаанд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 265*). Вай аз гирифта шудани Истад малул ва ғамгин шуда, ба саҳлав рафт, бо ҳамкоронаши ҳам дуруст гап назар ва ба пуриши зиеди онҳо фақат хаминро гуфт, ки Истад ро барои ба Ситорамоҳихосса бурдан

тайёр карда истодаанд (*Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ, саҳ. 567*). Ба шумо фақат хаминашро меғуям, ки он чиз ба модарам аз модарқалонаш мерос мондааст (*Ҳ. Қарим, Оқшуда, саҳ. 221*).

Ҷи хеле ки аз мисолҳо дида мешавад, хиссаҳои «фақат» барои аз дигар ходисаҳои ҳамчинсааш ҷудо кардани он чӣ, ки дар чумлаи пайрав гуфта шудааст ва барои таъкид намудани он, ки аз ҳамаи онҳо хамин заруртар аст, истеъмолиёфтааст.

Барои таъкиди ҷонишини ишорӣ ва ба туфайли он барои ба чумлаи пайрав ҷалб намуздани диққати шунаванда хиссаҳои «хам» низ истеъмоли меёбад. Вале мавқеи истеъмоли вай қадре дигартар аст: вай на барои ҷудо кардан, балки барои дар қатори дигар ходисаҳо воқеаҳо, вале аз ҳама охир қайд кардани яке аз ходисаҳои муҳимро нишон медиҳад. Мисол: Ман инро ҳам медонам, ки дар хар хавлине, ки бемор бошад ва дар он ҷо чизе, ки хурданд, ба он бемор ҳам аз он чиз, бо зӯрӣ бошад ҳам, меҳуронанд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 479*). Дар охири ин ёддошти худ хаминро ҳам бояд ман қайд кунам, ки шиносони ман ба «Наводир-ул-вақоъ» дар ман танҳо инқилоби фикрро бедор карда намонд, балки ба сарам савдон насернависшавиро ҳам андохт (*С. Айни, Ёддоштҳо, қ. III—IV, саҳ. 425*). Дар ин ҷо бояд хаминро ҳам қайд кунам, ки Раҳими Қанд баъзан чизҳои ба ҳаёлш омадаро ҳам монанди он, ки худ карда бошад ё дида бошад, бо беқарорни тамом ҳикоя мекард ва ширингарини гуфтаҳои ӯ ҳам хамин гуна хикояҳои афсонамонандаш ба шумор мерафтанд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 4, саҳ. 30—31*).

Вобаста ба хусусияти таъкидии ҷонишинҳои ишоратӣ хабарҳои сарчумла бештар бо сифаҳои зерин ифода меёбанд:

1) Бо сянани амри. Ин тарзи ифодаебӣ хабари сарчумла аз ҳамаи тарзҳои дигар зиёдтар воқеахӯрад:

Хаминро доништа монед, тӯқсабо, ки обрӯи ман аз обрӯи шумо зиёд набошад ҳам, кам нест (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 303*). Инро доништа монед, ки касе аз хонаи касе намак хурда бе ризои он соҳиби хона равад, намак кӯр мекунад (*С. Айни, Ёддоштҳо, қ. III—IV, саҳ. 186*). Дигар хаминро фаромӯш накун, ки ман духтари озодаи сарзамини озодам (*Ҳ. Қарим, Оқшуда, саҳ. 131*). Нависед, дар охираш хаминро ҳам қайд кунед, ки Маҳмудҷон, азизам, аз хусуси мо асло ғам нахӯр, хотирҷамъ бош (*Ҳ. Қарим, Оқшуда, саҳ. 296*).

2) Бо феълҳои модалӣ, ки одатан дар ҷумлаҳои бешаҳе меоянд:

Дар омади сухан хаминро кайд кардан даркор аст, ки «Марги судхур» аввалин асарест, ки бо тақлифи муаллифи пеш аз ҷон шуданаш дар Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 4, сах. 7*). Хаминро бояд гуфт, ки дар кайдҳои Анвар як камбудне хаст: камбудне, ки ба хами ин тавр хотира ва кайдхо хос аст (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, сах. 111*). Аммо хаминро набояд фаромуш кард, ки мо деҳқонон нодон, бе савод хастем (*Ҷ. Карим, Оқшуда, сах. 133*).

Баъзан ин гуна хабарҳо бандяҷонишинҳо қабул мекунанд ва сарчумла ҳамчун ҷумлаи муайяншаҳе намудор мешавад. Дар хамин гуна ҷумлаҳо ҳам танҳо шаҳси яқуми (асосан шаҳси яқуми танҳо) мушохида мешавад, аммо микдорашон ниҳоят кам аст. Дар ин ҷо бояд хаминро кайд кунам, ки ман аввалин бор бо Хоҷи—Абдулазизи самарқандӣ дар хамин ҷо шинос шудам, нағман дутор ва овози дилнавози уро дар ин ҷо шунидам (*С. Айни, Эддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 298*).

3) Бо сифаи хабарӣ. Бо хамин шаклҳои сифаи хабарӣ ифода ёфтани хабарӣ сарчумла дида шавад ҳам, хусусияти мусохиба, фармон, талаб ва ҳулоса доштани он равшан хеле карда мешавад. Ин аст, ки бештар шакли хикоятгии сифаи хабарӣ мушохида мешавад, дигар шаклҳои сифаи хабарӣ дар ниҳоят каминст:

Мисол: — Намедонам, ман хаминро медонам, ки аз сармоворҷӣ панҷсад танга карз доштам, он мабдаф бо дурудаи фойдаш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид (*С. Айни, Куллиёт ҷ. 4, сах. 118*). Ман ба шумо хаминро метӯям, ки мо ғалаба мекунем, ба ин шакку шубҳа нест (*Ҷ. Карим, Оқшуда, сах. 297*).

Бо сифаи хоҳишмандӣ омадани ҷумлаи пайрави туркунанда ниҳоят кам дучор мешавад: Ман хаминро гуфтани хастам, ки беҳуда хунрезӣ мекунем (*Ҷ. Карим, Оқшуда, сах. 330*).

Ҷонишинҳои ишорие, ки дар таркиби сарчумла меоянд, аз ҷиҳати муносибаташон ба хабар ва устувору ноустувори ашон ба ду ғурӯҳ тақсим мешаванд:

1) Ҷонишинҳое, ки бештар аҳамияти услубӣ дошта, дар таркиби сарчумла наомада ҳам метавонанд:

а) бо ҷонишини ишорӣ: **Аз ин воқеа ман хаминро ниш бурдам**, ки барои дар Бухоро шухрат ёфтан ва шогирд ҷамъ кардан он қадар муллои хуб будан шарт набуд, балки ин

дараҷа хунарманда ва фиребгартав будан ва худкешӣ кардан, худро мулло нишон додан ё ин ки хучран бисёреро ба даст дароварда ба муллобачагони беҳучро дода, онҳоро бо ин восита ба худ шогирд карда гирифтган шарт будааст (*С. Айни, Эддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 58*).

б) **бе ҷонишинҳои ишорӣ:**

Кам-кам **пай бурдам**, ки ҳақим ва файласуф будани домуллои ман танҳо дар ин аст, ки худро ба ҳақимӣ ва файласуфӣ шухрат додан меҳоҳад (*С. Айни, Эддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 328—329*).

2. Ҷонишинҳое, ки дар таркиби сарчумла омадани онҳо ҳатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабарӣ сарчумла низ ёри мерасонанд. Хабарӣ ҷунин сарчумлаҳо асосан инҳонил: «иборат аст», «иборат буд», «монанд аст, монанд буд», «намомонд», «гузоштган» ва хабарҳое, ки ҷонишини ишорӣ ба қисми номии он бо изофат (-и) тобевъ шудааст:

Ин асос иборат аз он буд, ки хар гуруҳ хар бомро, ки аз аввали рамазон ҳатто аз рамазонҳои сохли гузашта нишгол карда омада бошад, он бом аз они хамон гуруҳ ба шумор мерафт (*С. Айни, Эддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 448*). Баёни воқеа аз ин иборат будааст, ки дар он солҳо бемории тоун дар сарзамини Хоразм паҳн мегардад (*Ҷ. Ирфон, Дар мулбаи қосибон, сах. 116*). Дар оғуши ин табиати зебо сайр карда гаштани ду қас, ки нисбат ба ҳамдигар ниати баде дошоганд ва сӯхбати шармгинонае мекарданд, ҳеч ба он наёмонд, ки ахлоқи советиро вайрон карда бошанд (*Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, сах. 85*). Пас мастиҳатро ба ин гузоштем, ки аввал моқуосозии ин чоро ёфта, се дона моқуи соз бо пули худамон харида гирем... (*Ҷ. Ирфон, Дар мулбаи қосибон, сах. 207*).

Ҷи ҳелге ки мисолҳо нишон медиҳанд, ҷонишинҳои ишорие, ки ба феълҳои гузаранда вобаста шуда меоянд ва ҳамчун пурқунандаи бевосита воқеъ мегарданд, нисбат ба пурқунандаҳои бавоситаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодаёфта озодавр мебошанд, дар сарчумла зикр наёфтанишон мумкин аст. Аммо аксарияти пурқунандаҳои бавосита дар сарчумла наомада наметавонанд, онҳо ба хабарҳо як навъ мустиқлият мебахшанд, барои сурат гирифтани онҳо ёри мерасонанд.

5) Ҷонишинҳои ишорӣ барои таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобевъ ёрии қалон мерасонанд, онҳо имконият медиҳанд, ки ҷумлаҳои пайрав аниқ карда шаванд. Дар заботи адабии ҳозирани тоҷик ҷумлаҳои пайрава хастанд, ки тобиҳои он зиёди маъноӣ доранд, ё худ ба як хабар яқинда ҷумлаи

2) Бо феълҳои модаӣ, ки одатан дар ҷумлаҳои бошаву меоянд:

Дар омади сухан хаминро кайд кардан даркор аст, ки «Марги судхур» аввалин асарест, ки бо тақлиди муаллифи пеш аз ҷои шуданиш дар Иттифоқи нависандагони Советии Тоҷикистон муҳокима шуда буд (*С. Айни, Кулишт, ҷ. 4, сах. 7*). Хаминро бояд гуфт, ки дар кайдҳои Анвар як камбудие хаст: камбудие, ки ба хаман ин тавр хотира ва кайдҳо хос аст (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 111*). Аммо хаминро набояд фаромуш кард, ки мо деҳқонон нодон, бе савод хастем (*Ҷ. Карим, Оқшуда, сах. 133*).

Баъзан ин гуна хабарҳо бандакчонишинҳо қабул мекунанд ва сарчумла ҳамчун ҷумлаи муайянешх намудор мешавад. Дар хамин гуна ҷумлаҳо хам танҳо шахси яқини (асосан шахси яқини танҳо) мушохидида мешавад, аммо микдорашон ниҳоят кам аст. Дар ин ҷо бояд хаминро кайд кунам, ки ман аввалин бор бо Ҳоҷи—Абдулазиз самарқандӣ дар хамин ҷо шинос шудам, нағман дутор ва овози дилнавози уро дар ин ҷо шундидам (*С. Айни, Еддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 298*).

3) Бо сифаи хабарӣ. Бо хаман шаклҳои сифаи хабарӣ ифода ёфтани хабарӣ сарчумла дида шавад хам, хусусияти мусохиба, фармон, талаб ва ҳулоса доштани он равшан хис карда мешавад. Ин аст, ки бештар шакли хикоятгии сифаи хабарӣ мушохидида мешавад, дигар шаклҳои сифаи хабарӣ дар ниҳояти каминст:

Мисол: — Намедонам, ман хаминро медонам, ки аз сазмоворчи панҷсад танга карз доштам, он мабдағ бо дурудаи фойдаш ба панҷсаду панҷоҳ танга расид (*С. Айни, Кулишт ҷ. 4, сах. 118*). Ман ба шумо хаминро мегуям, ки мо талаба мекунем, ба ин шакку шубҳа нест (*Ҷ. Карим, Оқшуда, сах. 297*).

Бо сифаи хоҳишманди омадани ҷумлаи пайрави туркунанда ниҳоят кам дучор мешавад: Ман хаминро гуфтани хастам, ки беҳуда хунрезӣ мекунем (*Ҷ. Карим, Оқшуда, сах. 330*).

Ҷонишинҳои ишорие, ки дар таркиби сарчумла меоянд, аз ҷиҳати муносабаташон ба хабар ва устувору ноустувориашон ба ду ғурӯҳ тақсим мешаванд:

1) Ҷонишинҳои, ки бештар аҳамияти услубӣ дошта, дар таркиби сарчумла наомада хам метавонанд:

а) бо ҷонишини ишорӣ: Аз ин воқеа ман хаминро пин бурдам, ки барои дар Бухоро шухрат ёфтан ва шогирд қабул кардан он қадар муғллон хуб будан шарт набуд, балки ин

дараҷа хунарманд ва фиребгартар будан ва худситои карда, худро муғлло нишон додан ё ин ки хучраи бисёреро ба даст дароварда ба муғллобачагони беҳучро дода, онхоро ба ин восита ба худ шогирд карда гирифтган шарт будааст (*С. Айни, Еддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 58*).

б) бо ҷонишинҳои ишорӣ:
Кам-кам пай бурдам, ки ҳақим ва файласуф будани домуғллои ман танҳо дар ин аст, ки худро ба ҳақимӣ ва файласуфӣ шухрат додан мецоҳад (*С. Айни, Еддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 328—329*).

2. Ҷонишинҳои, ки дар таркиби сарчумла омадани онҳо ҳатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабарӣ сарчумла низ ёри мерасонанд. Хабарӣ ҷунин сарчумлаҳо асосан инҳолл: «иборат аст», «иборат буд», «монанд аст, монанд буд», «намемонд», «гузоштган» ва хабарҳои, ки ҷонишини ишорӣ ба қисми номии он бо изофат (-и) тобей шудааст:

Ин асос иборат аз он буд, ки хар гуруҳ хар бомро, ки аз аввали рамазон, ҳатто аз рамазонҳои сохони гузашта нишог карда омада бошад, он бом аз они хамон гуруҳ ба шумор мерафт (*С. Айни, Еддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 448*). Баёни воқеа аз ин иборат будааст, ки дар он солҳо бемории тоун дар сарзамини Хоразм паҳн мегардад (*Ҷ. Ирфон, Дар мулбаи қосибон, сах. 116*). Дар оғуши ин табиати зебо сайр карда гаштани ду қас, ки нисбат ба ҳамдигар ниати бадеи дошоганд ва сӯхбати шармгинонае мекарданд, ҳеч ба он намемонд, ки ахлоқи советиро вайрон карда бошанд (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 85*). Пас маслиҳатро ба ин гузоштем, ки аввал моқуосзии ин ҷоро ёфта, се дона моқуи соз бо пули худамон харида гирем... (*Ҷ. Ирфон, Дар мулбаи қосибон, сах. 207*).

Ҷи хеле ки мисолҳо нишон медиханд, ҷонишинҳои ишорие, ки ба феълҳои гузаранда вобаста шуда меоянд ва хамчуи пурқунандаи бевосита воқеа мегарданд, нисбат ба пурқунандаҳои бавоситаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодаёфта озодалтар мебошанд, дар сарчумла зикр наёфтганашон мумкин аст. Аммо аксарияти пурқунандаҳои бавосита дар сарчумла наомада намегавонанд, онҳо ба хабарҳо як навъ мустақилият мебахшанд, барои сурат гирифтани онҳо ёри мерасонанд.

5) Ҷонишинҳои ишорӣ барои таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобей ёрии қалон мерасонанд, онҳо имконият медиҳанд, ки ҷумлаҳои пайрав аниқ карда шаванд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои пайраве хастанд, ки тобишҳои зиёди маъноӣ доранд, ё худ ба як хабар яқинд ҷумлаи

пайрав тобей шуда метавонад. Барои ба кадом гуруҳ дохил кардани ин гуна чумлаҳои пайрав ҷонишинҳои ишори ёри мерасонанд.

6) *Мазлум аст, ки сарчумла нисбат ба чумлаи пайрав мустақилтар аст, ағалхусус дар чумлаи мураккаби тобей бо пайрави пурқунанда, ки сарчумла бештар ва қариб ҳамеша дар аввал меояд. Аммо дар чумлаҳои мураккабе, ки дар сарчумлаи онҳо ҷонишинҳои ишори меоянд, ҳамон муштақили нисбӣ ҳам бархам меҳурд, сарчумла бо интонацияе хотима меёбад, ки ноқисӣ, эзохтагабӣ ва ба чумлаи пайрав ниҳоят эҳтиёҷ доштани вай равшан ва барҷаста зоҳир мегардад. Илова ба ин, дар ҷумлаи чумлаҳо мақсади асосӣ аксар дар чумлаи пайрав баён карда мешавад. Аз ин рӯ, алоқа ва муносибати сарчумлаву чумлаи пайрав, ки дар таркиби сарчумлашон ҷонишинҳои ишорӣ эзохтагаб до-ранд, нисбат ба алоқа ва муносибати сарчумлаю чумлаи пайраве, ки дар таркиби сарчумлашон ҷумлаи ҷонишинҳои нестанд, зичтар ва муштаҳкамтар мебошад. Мисол: 1. *Ҳа-минро медонам, ки Сураёе зани олиҷаноб ва меҳрубон асту Анвар муаллими хуб (Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, сах. 117).* 2. *Аз холи мардуми олам бохабар будааст ва медонистааст, ки дар олам ҷи қорҳо шуда истодааст (Ҷ. Иқроми, Духтари оғаш, сах. 560).**

Тобишҳои маъноии чумлаи пайрави пурқунанда

Чумлаи пайрави пурқунанда яке аз он чумлаҳои пайрав мебошад, ки тобишҳои зиёди маъноӣ дорад. Тобишҳои Бисъёри маъноӣ пайдо кардани чумлаи пайрави пурқунанда ба се ҷиз вобаста аст: 1) *Ҳабари чумлаи пайрави пурқунанда бо ҳаман сифаҳои феълӣ ифодаи ёфта метавонад ва ин имконият меидҳад, ки чумлаи пайрав тобишҳои зиёде ифода на-мояд; 2) чумлаи пайрави пурқунанда хабархоро эзоҳ меди-ҳад, ки онҳо маъноҳои басо гуногунро ифода мекунанд ва во-баста ба онҳо чумлаи пайрав бо сифаҳои матлуб омада тобишҳои хеле зиёди маъноӣ мегирад; 3) дар таркиби чум-лаи пайрав қалимаҳои модалӣ ва ҳиссаҳо омада ба вай тобишҳои гуногун мебахшанд.*

Дар чумлаҳои мураккабе, ки ҳабари чумлаи пайрави пурқунанда бо сифаи ҳабарӣ ифодаи ёфтааст, чумлаи пайрав амалеро ифода мекунад, ки вай ҳақиқатан воқеъ гардида-аст ва ё воқеъ хоҳад шуд: *ҳозир ман дидам, ки Ҳама ошро занак сӯхтааст (С. Айни, Қулӣёт, ҷ. 3, сах. 463).*

Ҳабари чумлаи пайрав инчунин бо сифаҳои эҳтимолий, хоҳишмандӣ, шартӣ ва амрӣ низ ифода меёбад. Масалан,

дар мисолҳои зерин ҳабари чумлаи якум бо сифаи эҳтимолий ифодаи ёфта, тобиши маъноии эҳтимолий ва ҳабари чумлаи дуюм бо сифаи хоҳишмандӣ ифодаи ёфта тобиши хоҳишман-диро мефаҳмонад: 1. *Ман гумон мекунам, ки Ҳасанҷон лида-ву доништа ягон кори зарардор накардагист (С. Айни, Қу-лиёт, ҷ. 3, сах. 570).* 2. *Нурали меҳост фаҳмад, ки Шодитул ҳақиқатан шавҳар карданист ё не, аммо ба пурсидан забо-наш наметашт (С. Улуғзода, Навобод, сах. 75).*

Агар ҳабари чумлаи пайрави пурқунанда бо ифодаҳои **лозим аст, дарқор аст, зарур аст** ё **нест, мумкин аст ё нест** ва амсоли инҳо ифодаи ёбад, чумлаи пайрав тобишҳои хо-ҳишмандӣ ва ё амрӣ пайдо мекунанд:

Суханро дароз накунед, чанд бор ба шумо гуфтам, ки **ба хонаи ҳуқуматдорон меҳмон шудани онҳо мумкин нест (С. Айни, Ёддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 563).** Ман гуфтам, ки **ин ҳодисаро пинҳон доштан лозим аст**, хар ҷи қор карда пул ёбему ба ҷояш монем... (Ҷ. Иқроми, Ман гунаҳгорам, сах. 183).

Ҳабарҳои чумлаҳои пайрави пурқунанда аз Ҳама зиёда-тар ва асосан бо ду сифа: **ҳабарӣ** ва **шартӣ** (аорист) ифода меёбад. Аорист шакли феълӣ аст, ки барои ифодаи Ҳама гуна тобишҳои модалӣ қобилият дорад ва бо ин хусусияти худ ба сифаи ҳабарӣ муккобил менамояд.

Олими мазруфи забонишнос В. С. Расторгуева дурӯст-кайд менамояд, ки тобишҳои гуногунҳои модалӣ гирифтани чумлаи пайрави пурқунанда ба ҳабари он, ки бо аорист ифо-даи ёфтааст, вобаста мебошад. Аммо худ аорист дар тан-ҳой ин қадар тобишҳои модалиро ифода карда наметавонад, вай дар чумлаи мураккаби тобей бо пайрави пурқунанда ба тобишҳои зиёди маъноӣ ба тӯфайли маъноии дӯғавии он қалимае ноил мешавад, ки ба вай тобей аст¹⁰. Ин аст, ки таснифоти тобишҳои маъноии чумлаи пайрави пурқунанда, ки дар ин мақола ба тӯфайли таҳлили маъноҳои модалӣ аорист тадқиқ карда шудааст, аз руи маъноии дӯғавии феълӣ ва ё таркибҳои тобейкунанда — ҳабари сарчумлагузаронда шудааст¹¹. Аз ин рӯ, чумлаҳои пайрави пурқунанда тобиш-ҳои зерин пайдо карда метавонанд:

1. **Ҳоҳиш, илтимос, талаб, арз, илтиҷо:**

¹⁰ В. С. Расторгуева. О формах конъюнктива (сослагательного наклонения) в современном таджикском литературном языке. Очерки по грамматике таджикского языка, вып. 2, Душанбе, 1953, стр. 25.

¹¹ Ҳамон ҷо, сах. 20—24.

16. Фаромуш кардан, беҳабар мондан, дила натавонистан, пай бурда натавонистан:

Намедонам, дар он чо чанд фурсат нишаста бошам (Ч. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 181). Дигар, хатто рафиқони дар наздикинӣ ӯ истодагинаш ҳам пай набурданд, ки дар даруни об касе бошад (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 4, сах. 386). Касе надидааст, ки ягон сол ба дасти ӯ ичора монда бошад (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 3, сах. 179).

Барои тобишҳои модалӣ пайдо кардани ҷумлаи пайравӣ пурқунанда дигар воситаҳои забонӣ низ истифода карда мешаванд. Чунинчи, феълҳои модалӣ «бостан» ва «шостан», инчунин ҳиссаҷаҳо, ки дар таркиби ҷумлаи пайравӣ пурқунанда меоянд, ба вай тобишҳои шубҳаву гумон, нообварӣ, орзуву хоҳиш, катъият ва ғайра мебахшанд. Мисол: Фаромуш нақун, ки дар фалон таврих ба анбори новелирторт бояд дастпона, гарданбандҳои рӯйхот биёйд (Ч. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 64). Ман аввал гумон мекардам, ки бояд ӯ аслан аз гузари Ҷозен бошад, ки ба ин сабаб уро «Ҷозенӣ» мелуфта бошанд (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 294). Ҳамин духтар омаду ба худаш гуфтам, ки илоҳӣ охири қорҳо бахайр шавад (Ч. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 134).

Баъзан ин ва ё он тобиши маъноӣ, адалтухус муҳокима, ба воситаи бо ҷумлаи пайрав ва ё ба сарҷумлаи он гузошта-ни савол ба миён меояд:

Меҳостам пурсам, ки барои мол кардани ёбони мо кай мебаромада бошанд? (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 3, сах. 149). Ман намедонам, ки аз ин ҳол мо чи тавр ҳалос мешуда бошем (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 3, сах. 409). Охир кӣ дила буд, ки марди панҷоҳ—шастсолае бо ришу дастор кудаквор тозад, хез занад ва ё дасту пин худро бозӣ доронад (Х. Ирфон, *Дар кулбаи қосибон*, сах. 50). Вай фикр мекард, ки чи навъ аз Нурали никор гирад (С. Улуғзода, *Навобод*, сах. 7).

Тобишҳои модалӣ ҷумлаҳои пайравӣ пурқунанда, ки хабарашон бо ситан шартӣ-хоҳишмандӣ, адалтухус бо зорист ифода ёфтааст, хеле зиёданд. Ғайр аз ин, ҷумлаи пайравӣ пурқунанда тобишҳои зерини маъноӣ дошта метавонад:

1. Тобишҳои мақсад:

Ақсарияти ҷумлаҳои пайравӣ пурқунанда, ки феълҳои талаб кардан, розӣ шудан, нишон додан, такиф кардан, роҳ додан, фармудан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, кушиш кардан, гуфтан, хостан-ро эзоҳ медиҳанд, тобиши мақсади доранд: ӯ ба ман фармуд, ки аз лой ба шакли чароғҳои

сиёҳи қадимӣ ҷилме созам (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 507). Бард аз як поси шаб соҳиби хавли аз пушти хучура, ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд, мароҷег зада илтимос намулд, ки як сари қадам ба баъзи ӯ биравам (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 519). Дар Бухоро як тӯда ҷавонон баромада талаб кардаанд, ки ба ҷои мактабҳои кӯҳна—мактабҳои усули ҷадид кушода шавад, хари-дуфруши хучураҳои мадраса барҳам хӯрда, дарсҳои мадраса ба як тартиби хуб андохта шавад, заминҳои монанди заминҳои Тошканд ва Самарканд ӯлтон шуда, хасбур ва бардор аз миён бардошта шавад, харҷу дахли мамлакат ба ҳисоб гирифта шавад ва монанди инҳо (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 3, сах. 219).

2. Тобиши сабаб:

Ҷумлаҳои пайравӣ пурқунандае, ки бар эзоҳи хабарҳои холи мисли афсӯс хӯрдан, тарсидан, ранҷидан, хайрон шудан, шарм доштан, маҷбур шудан, меоянд, тобиши сабабӣ мегиранд. Хабарӣ ин гуна ҷумлаҳои пайравӣ ҳам бо зорист ва ҳам бо ситан хабарӣ ифода ёфта метавонанд:

Ман дар боран Рустамча ва Азими дехчагӣ маълумотӣ кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хӯрдям, ки Азими дехчагӣ номард гурехта рафтааст (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 43). Мо тарсидем, ки агар босмаҷӣ ба дехан мо ояд, молҳои моро ҳам тороч хоҳад кард (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 3, сах. 380). Ман хайрон шудам, ки тирезаи дутабакаки хона кушода аст (Ч. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 109).

3. Тобиши монандӣ-муққосавӣ:

Ҷумлаҳои пайравӣ пурқунандае, ки таркибҳои монанд аст, монанд буд ва амсоли инхоро эзоҳ медиҳанд, тобиши монандӣ-муққосавӣ доранд:

Сару рӯи дӯб-дундаи зардҷағобаш бо гардани борикӣ мурӯбишакли ӯ бар боғон он танани ғуладингаш ба он монанд буд, ки ҷубқорини қадҷастаеро бар боло ӯғур шинонда монда бошанд (С. Айни, *Еддоштҳо*, қ. III—IV, сах. 89).

4. Тобиши натиҷа:

Ҳамаи ин камбуди ва норасоихо ба он оварда расонданд, ки дар нимсолаи якуми соли хониши 1965—1966 як ҳазору 526 нафар хонандагон програμμαи тълғимиро аз худ накарданд («Маориф ва маданият», 17. II—66).

ВОСИТАҲОИ ГРАММАТИКИИ АЛОКАИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА БО САРЧУМЛА

Чумлаи пайрав ба сарчумла бо роҳ ва воситаҳои зиёду ҷуноғуни грамматикӣ робита пайдо мекунад, ки асоситарини онҳо пайвандакҳо, интонация, ҷиғатҳои феълӣ ва тартиби ҷойгиришавии ҳиссаҳои чумлаи мураккаб мебошад. Мо во-баства ба тобишҳои модалӣи чумлаи пайрави пуркунанда дар бораи ба феълҳои гуногун тобеш шуда омадани аорист, ки хабари чумлаи пайрави пуркунанда мебошад, истода гузаштем. Воситаҳои дигарро хоҳем дид.

1. Пайвандакҳо.

а) Пайвандакҳои «ки».

Дар китобҳои илми ва дарсӣ, чи хеле ки дар муқаддима кайд намудем, ба воситаи пайвандакҳои «ки» ба сарчумла тобеш шудани чумлаи пайрави пуркунанда кайд ёфтааст. Бояд гуфт, ки таносуби истеъмоли ин пайвандак нисбат ба пайвандакҳои дигар ва интонация, ки баръан бе пайвандак меояд, хеле зиёд мебошад.

Пайвандакҳои «ки» на танҳо нутқи мазмунан, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарчумла тобеш менамояд. Ин хусусияти чумлаи пайрави пуркунанда И. К. Овчинникова кайд намудааст:

«Як намуни чумлаи пайрави пуркунанда нутқи айнан нақлшуда мебошад, ки вай ҳам бо пайвандак омада метавонад»¹³. Дар ин ҳолат вобаста ба интонация аломатҳои зерин гузошта мешавад:

1) Нутқи айнан нақлшуда — чумлаи пайрав ба ноҳунак гирифта мешавад: як вақтҳо, даме ки ман аз дунбӯе беҳабар будам, шумо ба ман аввалин бор ин захро дароз кардаду гуфтед, ки «нуш! Барои ояндаи мо нуш!» (Ҷ. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 28). Аловуддини Говҷидар ба ман «рахмхӯрай» карда гуфт, ки «ман шумидам, шумо харсон ба се хазор танга карз хазору дусад танга фоида меодаед...» (С. Айни, *Еддоитҳо*, ҷ. III—IV, сах. 151). Раммогон баъд аз рами андохта дидан барои писари подшоҳро бо худшопон ҳампеша кардан ба як забон гуфтанд, ки «шоҳзода ба Раммоғӣ қобилият доранд» (С. Айни, *Еддоитҳо*, сах. 285). Дар вақтҳое, ки ман бо Қорӣ-Ишқамба шинос шудам, ме-гуфтанд, ки «ӯ панҷсад хазор танга, яъне хафтоду панҷ хазор сӯми тилло дорад» (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 4, сах. 97). Ма-

¹³ И. К. Овчинникова. Учебник персидского языка. МГУ 1956, стр. 341.

тар нагуфтаанд, ки «аз беруни бағо будан, дар даруни он будан беҳтар аст?» (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 3, сах. 324).

2) Пас аз пайвандакҳои «ки» аломат илункта (:) гузошта мешавад. Дар алоқамандшавии чумлаи пайрави пуркунанда ва сарчумлаи ин гуна чумлаҳои мураккаби тобеш роги асосро пайвандак не, балки интонация мебозад. Дар ин ҷо интонация ва пайвандак ба таври махсус зоҳир мешаванд. Пайвандак бо хабари сарчумла яқҷоя талаффуз ёфта, пас аз он чумлаи мураккаб яқбора бӯрида мешавад ва баъд аз фосилҳои муайяне чумлаи пайрав — нутқи айнан нақлшуда бо оҳанги паст оғоз меёбад:

У дар сабаби ба илми мантӣк ва хикмат шавк пайдо карданаш мегуфт, ки: «ман дар хурдсолӣ нам дар саҳро дар боран Абӯғайи Ибни Сино бисёр хикояҳои афсонавӣ ва воқеиро шунидам (С. Айни, *Еддоитҳо*, ҷ. III—IV, сах. 328). Он дам Зайнаб шухикунон аз вай пурсид, ки «Пас, набошад, барои ҷи шумо худатон маро ба хавлини онҳо бӯрида мондед (Ҷ. Икромӣ, *Ман гунаҳгорам*, сах. 117).

Чумлаи пайрави пуркунанда ҳамон вақт ба ноҳунак гирифта мешавад, ки ба сарчумла бо пайвандак тобеш шуда бошад ҳам, нутқи айнан нақлшуда бошад ва ё тарзи баён истиъмоли луғатҳо ва баъзе хусусиятҳои услубии гуянда то андозае дар нутқи мазмунан нақлшуда риоя карда шуда бошад¹⁴.

Чумлаи пайрави пуркунандае, ки ҷонишини сарчумларо эзоҳ медиҳад, ба сарчумла одатан бо пайвандакҳои «ки» тобеш мешавад.

Мисол: «Ибро доништа монед, ки хагифа ин қадар пулро барои шуморо ба худаш зан кардан сарф накардааст (С. Айни, *Куллиёт*, ҷ. 3, сах. 87). Аммо ҳаминро ба шумо меӯям, ки вақте ки ба қолҳоз мебаромадам, сурҳии сари биниам, бозбӯфти бечорагиам як майдон буд хагос (Ҳ. Қарим, *Оқшӯда*, сах. 123).

б) Қалимаҳои пайвандакҳои «гуфта» ва «гуён».

Қалимаҳои «гуфта» ва «гуён» асосан феълҳои ҳол мебошанд, ваде онҳо барои ба ҳам тобеш намулдани сарчумла ва як қатор чумлаҳои пайрав низ истифода меёбанд. Дар ҷунибни вазифа аз хусусиятҳои феълӣ ва ҳолии онҳо қариб ҳеч чиз боқӣ намоёнад, онҳо вазифи пайвандакҳои адо мекунанд. Аз ин ру, мо инҳоро қалимаҳои пайвандакӣ ном бурдем.

Мисол: — Ман, — гуфт Ашур ба дастаи қаланди таъба карда, — баъд аз ба қалъа рафтани бой як қадар осуда ме-

¹⁴ Грамматика русского языка. т. II, Синтаксис, часть вторая. Изд. во АН СССР, М., 1960, стр. 425.

шавем гуфта гумон карда будам, аммо ин Наби-Полвонӣ хонасухта аз худн бой ҳам шалдоғтар баромад (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 98*). Ятим ин тақлифи туркманро қабул кард ва дар дили худ «дер ҳам шавад, максадам аз ин ҷо хосил хоҳад шуд» гуён хурсандӣ кард (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 4, сах. 266*).

Чунин чумлаҳои пайрав ба сарчумла ба воситаи пайвандаки «ки» низ тобей шуда мегардонанд. Пас фарқи ин ду калиман пайвандаки аз пайвандаки «ки» дар чист?

«Гуфта» ва «гуён» бо пайвандаки «ки» ҳам умумияти доранд ва ҳам тафовут. Умумияти онҳо дар он аст, ки 1) ҳам «гуфта»-ю «гуён» ва ҳам «ки» муштарақвазифа мебошанд, онҳо ба сарчумла чумлаҳои пайравн гуногун (пурку-нанда, максад, сабаб ва ғайра)-ро тобей менамоянд; 2) ба феълҳои гуногун, ки муносибат, гуфтугӯ, сӯхбат, амру фармон, фикркунии ва ҳолатҳои гуногунро мефаҳмонанд, чумлаи пайравро тобей менамоянд; 3) онҳо инчунин робитан сарчумлаю нутқи айнан ва ё мазмунан нақлшуда — чумлаи пайравн пуркунандаро барқарор менамоянд.

Фарқиати онҳо:

а) доираи истеъмоли «гуфта» ва «гуён» мисли «ки» ва-сеъ нест, онҳо ба сарчумла асосан нақлхоро тобей менамоянд, ки он ё аз тарафи шахсе изҳор карда шудааст ва ё худн нутқунанда аз фикр гузаронидааст.

Онҳо як рӯз ба ман рост омада: «мо кайҳо озод шудем, шумо кай озод мешавед?» гуфта пурсида буданд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 133*). «Ба ин нодонон гап фаҳмондан душвор аст» гуфта фикр кард Шокир ва сари бо фикрухаёл пурушудаашро пас ғардонда дид, ки ханӯз сар хобида-аст (*Ҳамон ҷо, сах. 224*).

б) чумлаҳои пайравн пуркунанда бо калимаҳои пайвандаки «гуфта», «гуён» бар хилофи чумлаҳои пайравн пуркунанда бо пайвандаки «ки» пеш аз сарчумла меоянд. Мисол: **бо пайвандаки «ки»:**

Аммо шумо гумон кардед, ки ман намедонам (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 84*). Ман ба дили худ гузаронида будам, ки **боз беморни навбатии Сафар гирифт...** (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 450*).

Бо калимаҳои пайвандаки «гуфта» ва «гуён»:

Ту дар асл чурин зархариди ман бошӣ ҳам, «баъд аз он ки аз ман модари фарзанд шуда, ба катори занони ман тӯзашти, моли маро монанди моли худ доништа саришта мекунӣ» гуфта ман гумон карда будам (*С. Айни, Куллиёт, ҷ.*

3, сах. 71). «Имсол хар гуна талбирро ба кор бурдланиш ва пеш аз омадани фалокат чоран дафъи онро пешаки диданам **лозим аст**» гуфта ба дили худ андеша мекард... (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 22*). Албатта, — гуфт Муллошев, — вагарна «хавли маро ковондаанд, хавли филониро нақофта-анд», гуён меранҷанд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 514*).

в) пайвандаки «ки» дар аввали чумлаи пайравн пурку-нанда меояд, пайвандакҳои «гуфта» ва «гуён» бошанд, пас аз чумлаи пайравн пуркунанда меоянд: Баъд, охир худн ту нағз мелони, ки барои расман хонадор шудани мо тӯй кардан **лозим аст** ва барои тӯй пули андак-мундак кифоя намекунад (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 31—32*). Шодиккул бар болои фикри худ саҳт истода буд, Содик ӯро «**ту аз ҷӯнонӣ баромадагӣ, деҳқониро намедонӣ**» гуфта ранҷонда буд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 523*). «Агар ҳол ҳамин бошад, инҳо, бе он ки кореро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва канор мондаро хӯрда тамои мекунанд» гуён изҳори дилтангӣ намулд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 35*).

Файр аз ин, пайвандаки «ки» ба услуби адабӣ — китобӣ, «гуфта» ва «гуён» ба услуби забони гуфтугӯӣ хос мебошанд. Сабаби дар асарҳои бадеӣ чун нутқи айнан нақлшуда омаданашон ҳам дар ҳамин мебошад.

Таносуби истеъмолии худн калимаҳои пайвандакии ҳам-вазифаи «гуфта» ва «гуён» як хел нест. «Гуфта» серистеъмом буда, доираи истеъмолии «гуён» маҳдуд аст.

II. Интонация.

Интонация дар алоқамандшавии чумлаи пайрав бо сарчумлаи воситаи муҳими грамматикӣ ба шумор меравад. Чумлаи мураккабе нест, ки ҳиссаҳои вай ба ҳам бе интонация тобей шаванд. Дар чумлаҳои мураккабе, ки ҳиссаҳои онҳо бо ёрии пайвандакҳо ба ҳам алоқаманд шудаанд, роли асосиро қариб ҳамеша пайвандак бозад ҳам, интонация низ мавжеи муайяне дорад, аммо дар чумлаҳои мураккаби бепайвандак роли асосиро интонация мебозад.

Дар чумлаҳои мураккаби тобей бепайвандак бо чумлаи пайравн пуркунанда асосан ду хел интонация хис карда мешавад:

1) **Интонацияи эзоҳӣ.** Дар ин ҳолат дар охири сарчумла оханги талаффуз каме суст шуда, паузан дахзавиёе ба амал меояд ва сарчумла бо ҳамон оханг ибтидо меёбад:

Вакте ки маро аз туркманон харид ва хост, **ба ман наздикӣ кунед**, аммо ман сар нафуровардам, чормех карда зад... (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 82*). Одам дар кӯҳистони бағланд зиндагони мекунад, аммо барои он ки ба худ

ризку рӯзӣ пайдо кунад, маҷбур аст, **боз ҳам бағалдтар барояд** (*С. Улуғзода, Навобод, сах. 349*).

Дар забони адабии хозираи тоҷик аз ҳамаи феълҳои дари феълҳои модалии «хостан» ба худ ҷумлҳои пайравии пурку-нандаро зиёдтар тобеш менамояд. Ҷумлаҳои пайраве, ки бо интонацияи эзоҳӣ ба сарҷумла тобеш шудаанд, бештар ҳа-мин феълҳои «хостан»-ро эзоҳ медиҳанд.

Мисол: Бо ҳамаи ин дигар намеҳост, аз шиносо шудан бо ин одам ва омуختани ӯ умедамро тамоман канам ва ба-рон ёфтани роҳи умедвори фикр мекардам, оқибат дар ҳаё-дам чоран зеринро маъқул намудам... (*С. Айни, Кулшар, ҷ. 4, сах. 26*). Ман мехостам, ба онҳо воқеаро як ба як гуф-та диҳам, лекин нағавонистам, телба шудаму тапамро гӯм карда мондам, бетоқат шудам ва худро ба ҳар тараф ме-задам (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 183*).

Азбаски феълҳои «хостан» бо интонацияи ҳеҷе сӯст талаф-фуз меёбад ва ҷумлҳои пайрав кариб бо ҳамон оҳанг ибтидо меёбад, аксар вақт дар байни сарҷумла ва ҷумлҳои пайрав ҳеҷ гуна аломати китобати гузошта намешавад, ки он хи-лофи қоидаи грамматикӣ аст.

Мисол: Ман мехостам (*1*) дар шаҳри Бухоро водопровод гузаронам... (*С. Айни, Еддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 211*). Ман мехостам (*1*) акнун дар боран ки будан ва чи будани пушти-бони амир, ки ба воситаи ӯ ва барзан бевосита пуштибони ҳамаи арқони давлати амир аст, ду-се қанима тап занам (*С. Айни, Еддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 373*). Димоғи Нурали чӯф буд, вай мехост (*1*) хандаву бозӣ кунад, тарона хонад ва чунон ки дар вақти баҷагишиш мекард, ба гӯнчиқони дар китазор ништаста кулӯх гурӯнад (*С. Улуғзода, Наво-бод, сах. 76*). Мехостам, ки рӯяшро ба тарафи ман тардо-над, мехостам (*1*) чашмони вай ана ҳамин тавр яку якбора бо чашмони ман вохӯранд ва ҳақиқатро ба ман баён ку-нанд (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 110*).

Ин гуна ҳолат бо дигар феълҳои, ҳарчанд сӯст ва бо ҷум-лаҳои пайрав кариб як хел талаффуз ёбанд ҳам, ниҳоят кам-дучор мешавад:

Онҳо дар вақте маҷбур мешуданд (*1*) аз Корӣ-Ишқамба барин судхӯрон қарз гиранд, ки банк мувофиқи дорони он-ҳо қарз додаст, дигар барзиёд қарз намедиҳанд (*С. Айни, Кулшар, ҷ. 4, сах. 102*).

2. Интонацияи баёнӣ.

Дар интонацияи баёнӣ сарҷумла бо оҳанги қатъӣ ва қад-ре бағалд якбора бурида мешавад ва ҷумлҳои пайрав бо оҳанги қадре пасттар оғоз меёбад. Мисол: Мирзонизомид-

дин, ки пагоҳи барвақт ба хавлини мо омада буд, хангоми рафтани гуфт: «Акнун бинем, то ёр киро хоҳад майлаш ба ки бошад» (*Х. Ирфон, Дар қулбаи қосибон, сах. 130*). Инро ҳуқумат барои он ҷорӣ кардааст, ки нишон диҳад: дар ин ҷо, дар мактаб, ҳамаи шумо якранг ва баробар ҳастед ва ҳеҷ яки шумо аз дигаре бартари ва зиёдасти надоред... (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 47*). Ман дар дили худ гуфтам: Ин ахволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст» (*С. Айни, Еддоштҳо, ҷ. III—IV, сах. 409*).

Ҷумлаҳои пайравии пуркунанда, ки ба сарҷумла бо ин-тонацияи баёнӣ тобеш мешавад, аксар нақшо мебошанд ва онҳо бештар бо феълҳои нутқу амалиёти фикр асосан гуф-тан, фармудан, фикр кардан ифода меёбанд, вале аксар пас аз онҳо аломати дунукта (*1*) гузошта намешавад ва баъ-зан онҳо дар ҳамаи тарзи ифода ҳам нутқи айнан нақшӯ-да ҳисоб намеёбанд:

Баъд шундиам, ки Шарофатҳола ба Сурайё гуфтааст, гӯе ман дар кабинет ҳеле роҳ гаштаам, дар назди тирезан кушод ҷун хуморро қайф карда ништастаам, ким-чиро на-виштаам, ҷизе дар зерӣ лаб хондаам... (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 173—174*). Гуфтанд, бақирдор аз иғво-тарӣ ҳеҷ фитнаву фасоде наметардад (*Х. Ирфон, Дар қул-баи қосибон, сах. 199*).

Дар боран тафовути интонацияи эзоҳӣ аз интонацияи баёнӣ ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки интонацияи эзо-ҳӣ бо пайвандҳои «ки» синоним мебошад ва бо истермоли ёфтани пайвандҳои «ки» интонацияи ҷунин ҷумлаҳо таъйир намеёбад, ҷунки ин пайвандҳо бо феълҳо, ки ҷумлҳои пайра-вӣ пуркунанда онро эзоҳ медиҳад, якҷоя талаффуз меёбад. Аммо интонацияи баёнӣ бо пайвандҳои «ки» синоним шуда наметавонад, оҳангу тарзи талаффузи он омилро ва таъки-дӣ мебошад. Ана ин мисолро мӯқоиса кунед:

Интонацияи эзоҳӣ: а) бепайвандак: ... тӯмон мекард, шавҳараш меояд (*С. Айни, Кулшар, ҷ. 4, сах. 219*). б) бо пайвандак: Мехост, ки аз дастӣ муаллиман пири дағал ши-корт кунад (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 47*).

Интонацияи баёнӣ: Маданияти райони бардоштан за-рур, мефаҳмед, маданияти китлоқро мисли маданияти шаҳр, боло бардоштан лозим аст (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 59*). Дигаре ханди гуфт: «Гурбаи гӯштдӯзиди худ беҳтар медонад, ки гӯшти киро дуздидааст (*Х. Ирфон, Дар қулбаи қосибон, сах. 74*).

Чи хеле ки дар муқаддима ишора шуд, доцент Н. Д. Маъсумӣ ба тарзи истеъмолии пайвандҳои «ки» вобаста ба услиби нависанда С. Айни изхори ақида менамояд, ки «... нависанда аксар вақт дар сурати пай ҳам омадани пайвандҳои якҷара намекунанд, яъне аз ду мавқеи истеъмолии «ки» танҳо якҷара ба қор мебаранд. Ба ин восита қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб, аз як тараф, ба воситаи интонация, аз тарафи дигар, ба воситаи «ки» бо ҳам мепайванданд»¹⁵.

Мисолҳо нишон медиҳанд, ки ин тарзи истифодабарии воситаҳои грамматикӣ алоқамандкунии ҷумлаи пайраву сарҷумлаҳо нависандагонӣ дигар ҳам фаровон истифода намуноанд.

Мисол: Дили Қорӣ-Ишқамба аз тағти ба қафидан расид, ӯ гумон мекард, сари синааш, ки чанд тоҳ боз аз гӯшт фуromaда пушташ ба устухонаш часпида буд, дамида рафта истодааст... (С. Айни, *Қулмёт*, ҷ. 4, саҳ. 176). ... падарам фармуд, аз ҷубаки боғи ароба, ки барои нигоҳ доштани бор (Чаҳор дона) мешинонанд, маҳкам дошта истам (Х. Ирфон, *Дар қулбаи қосибон*, саҳ. 22). Устобобом ба ман фармуд, дар ҷавоби бобо нависам, ки пул аз онӣ худӣ вай мебоштад (Х. Ирфон, *Дар қулбаи қосибон*, саҳ. 345).

ҶОИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА

Дар ҳамаи сарчашмаҳо ва китобҳои дарёӣ кайд карда шудааст, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда пас аз сарҷумла меояд¹⁶.

Дар китоби дарёӣ барои мактабҳои миёна бошад, ҷои ҷумлаҳои пайрав ба таври умумӣ пеш аз сарҷумла, дар байни аъзоёни сарҷумла ва пас аз сарҷумла меояд гуфта шудааст. Дар бораи ҷои ҷумлаи пайрави пурқунанда дар ҷо харфе назадаанд¹⁷. Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобей ба тарзи зерин меояд:

1. Дар ҳақиқат, аксарияти ҷумлаҳои пайрави пурқунанда пас аз сарҷумла меоянд ва ин табиист, чунки ҷумлаҳои пайрави пурқунанда асосан хабари сарҷумлаҳо пура меку-

¹⁵ Н. Маъсумӣ, *Очеркҳо оид ба илқишофи забони адабии тоҷик*, Сталинобод, 1959, саҳ. 277.

¹⁶ В. Ниёзмухаммадов, *Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик*, Сталинобод, 1960, саҳ. 69; Коллектив, *Грамматикаи забони тоҷикӣ*, к. II. Синтаксис, китоби дарёӣ барои мактабҳои олии Душанбе, 1963.

¹⁷ В. Ниёзмухаммадов ва Ш. Ниёзӣ, *Грамматикаи забони тоҷикӣ*, Синтаксис барои мактабҳои миёна, наشري нӯҳум, Душанбе, 1961, саҳ. 75.

над, ки вай бештар дар охири ҷумла меояд, инчунин ҷони-пинҳои ишорие, ки ҷумлаи пайрав эзоҳ медиҳад, ба хабар тобей мебошад ва аксар пеш аз он меояд. Мисол:

Вай дар боғи машинаи борқаш ба Таги Чинор равон шуда аз дур дид, ки Мунира аз бағандӣ фуromaда истодааст (С. Улуғзода, *Навобод*, саҳ. 306). Наҳод вай намефаҳмад, ки ин поряхуриҳои каму беш, ки савдогарҳои пинҳонӣ, муносибат бо шахсони маҷхул ва ҷиноятқор ҳаман ин қорҳо зинагири оро намедиҳад? (Ҷ. Иқроми, *Ман гунаҳгорам*, саҳ. 70). Шумо бояд инро донед, ки хоҳ ҷаноби Қорӣ бошанд, хоҳ ягон шахри дигар, ба деҳан шумо, ки аз шахр дур аст, омада дар ин ҷо заминдор шуда ба деҳқонӣ машғули карда наметавонанд (С. Айни, *Қулмёт*, ҷ. 4, саҳ. 116).

2. Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда пас аз хабар оянд ҳам, метавонанд, ки дар байни аъзоҳои сарҷумла воқеъ гарданд. Ин ҳолат вақте рӯй медиҳад, ки хабарҳои сарҷумла ҷида шуда оянд ҷумлаҳои пайрав онҳоро, ё ки яке аз хабарҳои пеш аз охириро пура кунанд:

Ба каровул гуфт, ки дар идора қор доранд, ваге ҷи қор доштанаширо нагуфт. (Ҷ. Иқроми, *Ман гунаҳгорам*, саҳ. 152).

3. Агар хабарҳои сарҷумла ҷида ва ё тақрор шуда оянд ҳаман хабарҳои ҷумлаи пайрави пурқунанда ғиранд, ба ғайр аз ҷумлаи пайраве, ки хабари ҷида ва ё тақрорӣ охиринро эзоҳ медиҳад, дигарҳо дар байни сарҷумла меоянд:

Ман аз суҳбати қозикалон гумон кардам, ки инҳоро ме-пинояттаст ва хурсанд шудам, ки баъд аз гувоҳӣ додани онҳо шохид бардурӯғ ва харида бурдани инҳоро ба рӯяшон зада гувоҳии онҳоро рад хоҳад кард... (С. Айни, *Қулмёт*, ҷ. 4, саҳ. 90). Ҷ медонист, ки гӯсфандон гурехтаанд, аммо намедонист, ки онҳо ба қадом тараф рафтаанд (С. Айни, *Қулмёт*, ҷ. 4, саҳ. 243). Вай медонист, ки гуноҳи ӯро авф мекунанд, медонист, ки ӯро нисбат ба дигарон тарҷеҳ медиҳанд (Ҷ. Иқроми, *Ман гунаҳгорам*, саҳ. 45). Дидам, ки шумоён ба милтиқҳои аз қанори деҳа ҳоли кардашуда фиреб нахуредон, гумон кардам, ки ин хиллаи моро ҳамин ба-ча ба шумоён хабар додааст (С. Айни, *Қулмёт*, ҷ. 3, саҳ. 420).

4. Ҷумлаҳои пайрави пурқунандае, ки ба сарҷумла ба воситаи қалимаҳои «гуфта» ва «гӯён» тобей мешаванд, ду ҷел воқеъ метарданд:

а) Ҷумлаи пайрави пурқунанда пеш аз сарҷумла меояд: Амлоқдор ҳамин ҷо фуromaдаанд гуфта шундида будам,

он касро ё ин ки ӯрмон-Полвонро дидани будам. (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 149*).

б) чумглин пайравии пуркунанда дар байни аъзоҳои сарчумла меояд:

Танҳо он шарикамон, ки аспро аз касе тағабиди оварда буд, «агар асп ҳалок шавад, тавонашро аз кучо ёфта мелихам» гуфта ғам мехӯрд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 4, сах. 152*). Дар ин ахвол Корӣ-Ишқамба дудаста ба қоши зин маҳкам часпида «вой мурдам!» гуён фаръед мекард ва ӯ нонобро, деҳаи Бугмаҳрунро, Ҳамроҳрафикро дар охири худашро, ки аҳмаки карда ба деҳот баромадааст, бо алғозҳои кабеҳ дашном мелод, «ба умеди зиёд кардани пул аз пулҳои мавҷудаам мурдачудо мешавам» гуфта хасрат мехӯрд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 4, сах. 113—114*).

Чои чумглаҳои пайраве, ки ҷонишинҳоро эзоҳ медиҳанд, низ ҷолиби диққат аст. Ин гуна чумглаҳои пайрав аксар вақт пас аз хабари сарчумла меоянд. Азбаски ҷой ва тарзи ифодаи ҷонишинҳо дар таркиби сарчумла мухталиф аст, баъзан пас аз ҷонишинҳо, дар байни аъзоёни сарчумла омандани чумглин пайравии пуркунанда мушоҳида карда мешавад. Мисол:

— Ва ин, ки дигарон бурда нобуд кунанд, дилат мешавад? — гуфт-бой (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 473*). Гап аз гап кушода шуду Абдуллои зирак пай бурд, ки нути ресмон дароз ва тораши хеле мустаҳкам аст; ба Абдулло маълум шуд, ки масъала аз он, ки модари Мухтор мебуд, хеле но-зук ва муҳим аст (*Ҷ. Икромӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 18*).

Чои масдари дар чумла озод аст, вай на танҳо дар паҳлуи хабар, балки дар аввал ва мобайни аъзоёни чумглин солда омада метавонад. Бинобар ин, агар чумглин пайравии ҷонишинҳоро эзоҳ диҳад, ки ба масдари дар аввал ё мобайни сарчумла омада тобест аст, он гоҳ чумглин пайрав дар байни аъзоҳои сарчумла меояд:

Барои фаҳмидани ин, ки ҷунин сифатҳо ҳамчун зарф ва феълӣ ҳол хеле мувофиқ ифода меёбанд, мисолҳои боло-ро бо ин мисолҳои аз «Мақтаби кӯҳна» ва «Аҳмади девбанд» гирифташуда мукосса кардан кифоя аст (*Н. Масъумӣ, «Оҷерҷҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, 1959, сах. 185*).

Баъзан ҷонишинҳои ишорӣ баъд аз хабар вае чумглин пайрав пас аз ҷонишинҳо меояд. Инверсия одаган бо мақсадиҳои услубӣ, барои ба чумглин пайрав ҷалб намудани диққати шунаванда истифода карда мешавад:

Шодӣ аз рӯ ба рӯи ҳола ба стӯл нишаста, бо вай гап сар кард, дар боран он, ки қорҳои то ба ҳол кардашуда ӯро қаноат намекунанд, дар боран он, ки факат «пиланро иҷро кардам» гуфта нишастан ва қаноат ҳосил кардан нағз нест ва боз дар боран бисёр чизҳо (*Ҷ. Икромӣ, «Шодӣ»*).

б. Чумглаҳои мураққабӣ тобест бо пайравии пуркунанда бе пайванди хеле бисёр қор фармула мешаванд. Аксарияти онҳо ба нутки даҳонӣ хос буда, одаган хангоми сӯҳбат ва гуфтугу истеъмоли меёбанд. Дар ин гуна лаҳзаҳо, агар мақсад ва мазмуни асосӣ дар чумглин пайрав ифода ёфта вай таъкид карда шавад, пеш аз сарчумла меояд:

Мисол: **Чор таноб бурданаш дар хамин хати тарақа навишта шудааст** гуфтам-ку, — гуфт Сафар... (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 162*). **Хонда метавонед** мегуям, нашунидед? — гуфт Сафар шӯрида ба мирзо (*Ҳамон ҷо, сах. 174*).

Дар ин гуна чумглаҳои мураққабӣ тобест одаган хабари сарчумла акс меёбад, ки он пас аз чумглин пайрав меояд, аммо ба қадом шахс тааллуқ доштани феълӣ эзоҳшаванда аз бандакҷонишинҳои маълум шуда меистад: Зани ман касал шуда монд, духтур ба касалихона бар гуфт (*С. Улғузода, Навобод, сах. 341*). Дар мисолҳои поёнӣ чумглин пайравии пуркунанда пеш аз чумглин яқтаркибаи умумишарҳ воқеъ гардидааст:

«То реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 474*). **Имсол ғоратгарони қазок бисёр** шудаанд мегуям, дар ин бообат тайёрии қорвонобоши чӣ гуна аст? (*С. Айни, Куллиёт, ҷ. 3, сах. 76*).

Абдусаттор Мирзоев

ИБОРАХОН ФЕРЪЛИИ ЗАМОНИ БО ПЕШОЯНДИ «АЗ»

Пешоянди аслии «аз» дар забони адабии хозираи тоҷик аз пешояндҳои серистеъмоҷ ва сермаъно мебошад. Дар маъноҳе, ки он дар алокаи бо дигар калимаҳо дар ибора нишон медиҳад, маънои замонист, ки дар асарҳои доир ба забони тоҷикӣ кайд ёфтааст.¹

Пешоянди «аз» худ ба худ маънои замонӣ надорад, бинобар ин вай роли «ташқиқлунандаи маъно» ибораро бозӣ карда наметавонад. Ин вазифаро дар ибораҳои бо пешоянди «аз» исми иҷро менамояд. Барои он ки ибора маънои замонӣ пайдо кунанд, исме, ки дар ин ибораҳо чун ҷузъи тобёр иштирок менамояд, бояд маънои замонӣ дошта бошад.

Ибораҳои бо пешоянди «аз» ва исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замон амалро нишон медиҳанд, ки ибтидои он ба ягон муддати вақти муайяне рост меояд ва ё, ба таври дигар гӯем, аз ҷаҳзи сар шудани ягон муддати вақте оғоз меёбад, ҷунончи; аз субҳ хестан, аз бегоҳӣ сар кардан, аз хамин рӯз ба назар гирифтан, аз соати чор рафтан, аз соли аввал дӯст доштан ва ғ.

Аз рӯи сохташон ин ибораҳо дуқалимагии ва сеқалимагӣ мешаванд.

Бо исмҳои хиссаи рӯзу шаб (субҳ, пагоҳӣ, нимрӯзӣ ва ғ.), номи фасли сол (тобистон, тирамоҳ), даврай синну сол (ҷавони, бистсолагии), номи моҳҳо (февраль, январӣ), номи

¹ Ниг.: Бобочон Ниямухаммадов ва Лутфулло Бузургзода. Морфологияи забони тоҷикӣ, НДТ, 1941; В. С. Растворгуева. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 1 и 2, М., 1952; Низ аз они ӯ: «Краткий очерк грамматикӣ таджикского языка». Дар китоби «Таджикско-русский словарь», М., 1954; Р. Д. Немецова. Предлоги в таджикском языке. Изд-во АН Тадж. ССР, 1954; Низ аз они ӯ: «Краткий очерк грамматикӣ таджикского языка», Дар китоби «Краткий таджикско-русский словарь» и Я. И. Калонгаров. М., 1955; Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. Китоби дарси барои мактабҳои олим, НДТ, 1956 ва дигарҳо.

рӯзҳои ҳафта (душанбе, сешанбе), инчунин бо қалимаҳои «қадим», «бостон», ва м. ниҳо ибора одатан дуқалимагист. Мисолҳо:

Ман ҳам аз хамон бегоҳӣ ба хонан ӯ рафта, кори навам-ро сар кардам (Садриддин Айни, Қулғилет, ҷилди 7, сах. 181)². Шарифчон ваъда дод, ки фардо аз пагоҳии барвақт хар ду ба кӯҳ мебароянд (Раҳим Ҷалил, Хикояҳо, 259)³. Имрӯз барвақттар хоб кунед, аз субҳ хеста тайёрии сафарро мебинем (Маориф ва маданият, 7 фев. 1963). Агар аз хокҳои зар гирифтанд — Ба ғайрат аз баҳорон! кор бинмо (Аминҷон Шукӯҳи, Кӯчаботи ошккон, 24)⁵. Хар ду аз ҷавонӣ дар як чо зиндаги карда меоем (Абдулло Қодирӣ, Қаж-дум аз меҳроб, 110)⁷. Отради мо аз душанбе⁸ ба эҷаскӯр-сия меравад (Маориф ва маданият 8 июни 1963). **Аз февраль** имтиҳонҳои зимистонии сар мешаванд (Маориф ва маданият, 2 фев. 1963). Дид ҳеҷ кас магар аз бостон — Хомини мулҳиштар аз он дар ҷаҳон (Ғаффор Мирзо, 336 паҳлӯ).

Ибораҳои бо исмҳои ченаки воҳиди вақт (аср, сол, моҳ, ҳафта, рӯз, шаб, соат, дақиқа, сония) аз рӯи соҳт гурӯҳи алоҳидаро ташқиқ мекунанд, ҷунки ин исмоҳо ба эзоҳидханда ба ибора дохил шуда наметавонанд: эзоҳидхандаи ӯнсӯри хатми ибора ба шумор меравад. Хамин тавр, ин ибораҳо аз бобати соҳт сеқалимаганд. Ҷунончи:

Инчунин аз моҳи февраль парокандашавӣ сар мешуд (С. А., Қул, ҷ. 7, сах. 207). Гиёҳҳои бегонае, ки аз соли гузашта мондаанд, дар зери замин афтода меҷусанд (С. А., Қул, ҷ. 3, сах. 523). Абдулқосим Лоҳути аз соли 1903 ба шӯргӯи оғоз намулдааст (Тоҷикистони Советӣ, 23 дек. 1962). Шӯ-

² Минбаъд дар кавсайн ихтисори «С. А. Қул, ҷ. 7» оварда мешавад.

³ Минбаъд дар кавсайн ихтисори «Р. Ҷ. Хик.» оварда мешавад.

⁴ Қалимаи «бахор» дар дохили ибора ҳам бо суффикс (-он) ва ҳам

бо суффикс меояд.

⁵ Минбаъд дар кавсайн ихтисори «А. Ш. Кӯч. ош.» оварда мешавад.

⁶ Таркибҳои намууди «аз ҷавонӣ» дар шакли «аз синни ҷавонӣ», «аз овони ҷавонӣ» низ истеъмоҷ мешаванд. Масалан: Рафик Қалинин аз синни ҷавонӣ революционер — болшевик шуда, бар зидди подшоҳ, по-мешкон ва капиталистон мубориза бурдааст (Сотим Улугзода, Субҳи ҷавонии мо, 273). ӯ аз овони баъади ба мутолиаи назму насири классики рағбатӣ қалон пайдо мекунад (Маориф ва маданият, 26 фев. 1963).

⁷ Минбаъд дар кавсайн ихтисори «А. Қ. Қаж. аз мех.» оварда мешавад.

⁸ Ибораҳои намууди «аз душанбе рафтанд» ва «аз февраль сар кардан» дар асл шакли ихтисори ибораҳои сеқалимагии «аз рӯзи душанбе рафтанд», «аз моҳи февраль сар кардан» мебошанд.

Мо аз хамин соат хамон Зебин яккулдари аз дигарон бари-
варда партоед (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 85).

Ибораҳои бо эзоҳдиҳандаҳои шумораи тартибӣ, сифати
ҷонишинии «дигар» ва бо калимаҳои «аввал» (аввалин),
«нахустин» аз хусуси маъно мантиқан нопура менамоянд,
ҳис карда мешавд, ки баъди калимаҳои кайдефта бояд
эзоҳдиҳандаи дигаре, ки боиси мукаммал гардидаи маълум
ибора мегардад, биеъд (муқоиса: аз рӯзи якум сар кардан
аз рӯзи якуми мусобика сар кардан). Эзоҳдиҳандаҳо оди-
тан исмҳои амалӣ процес ва масдар мебошанд. Дар ҷуни-
сурут дар ин ибораҳо замони иҷрои амал нисбат ба амали
дигар муайян карда мешавд. Мисолҳо:

Аз рӯзи аввали бо ман шарикдарс шудан дӯсти назди-
хам шуд (С. А., Кул., ч. 7, сах. 175). Аз рӯзи якуми мусобика
ба ту гуфтам, ки ҳавои даҳан макун (Тоҷикистони Советӣ,
7 июни 1963). Аз рӯзи дигари ошӣ шуданамон ба хондан
якдигар рафтумад кардан гирифтанд (Маориф ва маданият,
ят, 7 май 1963).

Ба хамин гурӯҳ аз рӯи маъно инҷунин ибораҳои ҳамроҳ
мешаванд, ки эзоҳдиҳандашон исмҳои амалӣ процес ва
масдаранд. Ҷунончи:

Бобо Амин аз рӯзи ташкили колхоз ҳамчун колхозчини
тешкадам ва ташаббускор меҳнат карда меояд (Тоҷикисто-
ни Советӣ, 13 июни 1961). Аз рӯзи кафондани чароҳат ну-
роқхӯри сар шуд (С. А., Кул., ч. 7, сах. 536).

Дар байни ин ибораҳо як намууди мураккабе дила мена-
вад, ки дар таркиби худ эзоҳдиҳандаи миклорини типии «фор-
рӯз» дорад. Замони иҷрои амали ин ибораҳо аз ҷиҳати миқ-
дор таъин карда мешавд. Ин шакли ибораҳо маҳдуданд,
дар онҳо ҳамчун ҷузъи асосӣ аксар феъли «гузаштан» исти-
фода мешавад ва ибора ба назар як қолаби «шахшуда» ме-
намояд. Ҷунончи:

Аз рӯзи муурофия понздаҳ рӯз гузашта бошад хам, ин
буҳи гурӯҳи тамошотагабон аз кучаву майдон кам намешуд
(С. А., Кул., ч. 7, сах. 392).

Бо исмҳои мафҳуми умумини вақт низ ибораҳои бо пешони
ди «аз» секалимагӣ буда, аз рӯи сохт гурӯҳи алоҳидари
ташкил мекунанд ва ба назар ҳамчун таркиби устувор ме-
расанд. Дар ин ибораҳо эзоҳдиҳандаҳо асосан ҷонишинҳои
он, хамон, ин, хамин, каломин мебошанд, ки унсурҳои хатман
ба шумор мераванд. Масалан:

Аз он вақт ҳафт соғ гузашт (А. Макаренко, Достони пе-
дагогӣ, 776)⁹. Аз он замона вақти зиёде — Рафту дигар шуд

⁹ Минбаъд дар кавсайн ихтисори «А. М., Дос. пед.» оварда мешавад.

фарзанди инсон (Ғаффор Мирзо, 336, паҳлӯ)¹⁰. Аз хамон
фурдате, ки давлати мо — Равшаниро ба мо ато фармуд —
қалқ бо равшани чу нохуну гӯшт — Сахт пайвасту то абад
не шуд (Мирзо Турсунозда, Асарҳои мунгаҳаб, 280)¹¹. Му-
қобат аз каломин лаҳза сар шуд, — Чи хел охир дил аз
ман бурда будед? (А. Ш., Куч. ош., 40). Гузашт аз байн се
сол аз хамон дам, — Ки ду дилдода бо хам роз гуфтанд
(Дар хамон чо, 59).

Ибораҳои бо исмҳои амалӣ процес ва масдар гурӯҳи
эзоҳдиҳари ташкил мекунанд. Ин намуди нисбат ба ибораҳои
бо исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замон ҷандон серистеъ-
мор нестанд. Ҷузъи тобегъ хатман эзоҳдиҳанда мегардад, ҷун-
он бе эзоҳдиҳандаи муайяне маънои замонии ибора қариб
ифода намеёбад. Ибораҳои бо исмҳои амалӣ процес ва
масдар амалро нишон медиҳанд, ки замони иҷрои он аз
истигдони амали дигаре, ки дар ҷузъи тобегъ ифода ёфтааст,
сар мешавд. Мисолҳо:

Аз аввалин нақли падарам маълум шуд, ки марди оқил
будаст (С. А., Кул., ч. 6, сах. 281). Аз ин суҳбат як моҳ
гузашт (Ҷадоғ Иқромӣ, Духтари оташ, 50)¹². Ифтихорман-
диге, ки аз мактубнависини аввалин дар ман пайдо шуда буд,
ба хичолатмандӣ мубадала гашт (Сотим Улугзода, Субҳи
ҷанонии мо, 234)¹³. Аз сардор шудани Собиров ягон се моҳи
буғун хам нагузаштааст (Р. Ҷ. Э., вой бар ман).

Азбаски на пешоянду на ҷузъи тобегъ (исми амалӣ про-
цес ва ё масдар) ба сари худ маънои замони надоранд,
ибораҳои намуди боғо дар баробари муносибати замони
тобиши маънои объекту сабаб низ зоҳир менамоянд. (Ба ми-
қодон боғо зеҳн монед). Одатан муносибати замонии ин
ибораҳо бештар дар ҷумла ба вуҷуд меояд.

Калимаҳои азал, аввал, калимулайём, хого, фардо, дина,
қозир, имрӯз ва боғ ҷандгон дигар, ки ба исму зарф тааллуқ
дошта, маънои замонӣ доранд, бо пешоянди «аз» таркибҳои
парфиро ташкил мекунанд ва дар ҷумла ба вазифаи холи
имонӣ меоянд. Ин ибораҳо аз рӯи ифодаи маъно ба ибора-
ҳои ҷузъи тобегъшон исми воҳиди вақтанд ва дар боғо
қосе, ки ҷузъи тобегъшон исми воҳиди вақтанд ва дар боғо
қозирди муҳокима шуданд, баробаранд. Мисолҳо:

Ман туро аз аввал хам дӯст медоштам (С. А., Кул., ч. 3,
сах. 552). Дар байни мардум аз азал — Мондааст ин зарбул-

¹⁰ Минбаъд дар кавсайн ихтисори «Г. М., 366 паҳ.» оварда мешавад.

¹¹ Минбаъд дар кавсайн ихтисори «М. Т., Ас. мун.» оварда мешавад.

¹² Минбаъд дар кавсайн ихтисори «Ҷ. И., Дух. ор.» оварда мешавад.

¹³ Минбаъд дар кавсайн ихтисори «С. У., Суб. ч. мо» оварда меша-

масал (М. Т., Ас. муъ., 201). Дар мо аз қадимӯлағим дар байни ҳаҷк шеърсароӣ, мусикӣ ва ракс олат будааст (Ч. Н. Чанд суҳан дар боран санъат). Ана ман аз фардо ба дароғ ағлаф мебароям (Р. Ч. Хик., 142). Агар аз ҳоло аз душвориҳо тарсида, зуд худро гӯм карда харосон шавед, оқибатон чандон хуб намешавад (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 96). Вай аз дина нақшан ҳама корро пешаки қашидааст (А. М., Дабед., 386).

Шуморан тартибӣ низ (аз як то сиву як) бо пешоянди «аз» пайваст мешавад. Во пешоянд омадани як худӣ шуморан тартибӣ чандон характернок нест (аз якӯм, аз ду йӯм). Шумора одатан эзоҳдиҳанда мегирад, ки номи мебошад (аз якӯми январь, аз дуйӯми май)¹⁴. Ин намуна таркибҳо бештар сохти мураккаб доранд (аз якӯми январӣ аз ибтидои муддати вақте, ки ба ягон маврид ва ё даҳхон вақти дигар мансуб аст, ба вучуд меояд. Чунончи:

Писараки ман бавдӣ чор рӯз ҳафтсола мешавад ва аз якӯм ба мактаб меравад (Маориф ва маданият, 24 апр. 1963). **Аз якӯми июнь** парвози самолётҳои серчову тешарвози ИЛ-18 дар роҳи ҳавони Душанбе—Москва сар мешавад (Тоҷикистони Советӣ, 31 май 1960). Вай аз 22 апрели соли 1960 сардӯхтӯри хайвоноти қолҳози «Москва» таъин шуда буд (Тоҷикистони Советӣ, 16 ян. 1962).

Чонишини саволин **кай**, ки маънои замони дорад, низ бо пешоянди «аз» таркиби устуворро ба вучуд меоварад.¹⁵ Хеч, гапи худамон... ман ҳамин тавр... аз кай наомада будам? (Ч. И., Дух. от., 242).

Баъзе сифатҳо низ, ки маънои замон доранд, бо пешоянди «аз» муносибати замонро нишон дода метавонанд. Ин сифатҳо микдоран каманд: **нав**, **кӯҳна** ва **қадим**. Сифатҳои «кӯҳна» ва «қадим» бо пешоянди мазкур аслан субстантивӣ инъи шуда, чун исми замон намоён мешаванд. Дараҷан пайвастии ин сифатҳо бо пешоянди «аз» якхела нест. Таркибҳои «аз қадим» ва «аз кӯҳна» озод буда, аммо таркиби «аз нав» устувор мебошад ва хусусияти лексикӣ дорад.¹⁶ Ин таркибҳо

¹⁴ Таркибҳои намууди «аз дуйӯми май», «аз якӯми январь» дар ашқҳои ихтисори таркибҳои «аз якӯми моҳи январь», «аз дуйӯми май» мебошанд.

¹⁵ Дигар чонишинҳо дар ифодаи муносибати замонӣ бо пешоянди «аз» бевосита пайваст намешаванд.

¹⁶ Таркиби «аз нав» дар ашқ ихтисори таркиби «аз сари нап» дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ дар банди зарфҳои таркибӣ ҳамчун пайвастии дуғавӣ дода шудааст. Нигаред: Грамматикаи забони тоҷикӣ. Филмӣ ва ва морфология. Барои мактабҳои оғӣ. НДТ, 1956 ва дигарҳо.

чиҳати маъно ҳам фарқ мекунад: таркибҳои «аз қадим» ва «аз кӯҳна» дараҷаи қалони замонро, аммо таркиби «аз нав» замони тақрори ҳамон як амалро (бо тобиши маъноӣ тарз) нишон медиҳад. Масалан:

Ин ҷо аз кӯҳна илғоҳи мардуми деҳаҳои агроф буда, онҳо касар бузқашӣ, гӯштин ва дигар бозиро мусобиқаҳои кӯҳро дар ҳаҷин ҷо мегузарониданд (Ф. Н., Вафо, к. 2, сах. 25). Ин дигарро аз қадим макони парияён меноманд (Шарқи Сурх, 1963, № 4, сах. 85). Нигина мурда буда аз нав инда шуд. Вай чашмонашро аз бонӯ пинҳон карда, ба тақрифи назир аз нав таъзим намуд (С. У., Қис. шоир, 38).

Пешоянди «аз» бо тақрори исмҳои «сол» ва «рӯз» таркибҳои устуворро ташкил мекунад (сол аз сол, рӯз аз рӯз)¹⁷. Неора бо ин таркибҳо муддати иҷрон замони амалро ба таври домӣ ва ба тарикӣ муқоиса ифода мекунад. Аз ин рӯ инҳо ҳамчун унсӯри зарфӣ зарфи муқоисавӣ мегирад. Ин зарфҳо одатан таъбири амалӣ ҳолати ҷазиро (ва ё касеро) нишон медиҳанд. Ибораҳои бо таркибҳои қайдшуда бештар дар забони матбуот дучор мешаванд. Мисолоҳо:

Пактақорони Тоҷикистон **сол аз сол** ба қорхонаҳои саҳилати ҳосили фровони «тилгон сафед» **медиханд** (Тоҷикистони Советӣ, 5 сен. 1959). Бештар аз панҷсад сӯм пул чамъ кардан ва ин пул **рӯз аз рӯз зиёд мешуд** (Толис, Тоҷикстон, 11). Ба замин **сол аз сол зиёдтар** хок, пору, **пошида**, санг-қорро ба водии зарҳез табдил медиҳем (Тоҷикистони Советӣ, 2 апр. 1963).

Намууди дигари таркиби устуворе ҳаст, ки аз тақрори исми замони «рӯз», артиқли «е», пешоянди «аз» ва суффикси «хо» сурат гирифтааст (рӯзе аз рӯзҳо)¹⁸. Артиқли «е» бо таркиб маънои номӯайинӣ, пешоянди «аз» маънои ҷудокуҷӣ (ҷузъро аз кул) ва суффикси «хо» маънои кул (умумӣ) медиҳад; ҳиссаи якӯми таркиб (рӯзе) нисбат ба ҳиссаи дуюми он (рӯзҳо) ҷун ҷузъи кул зоҳир мегардад. Дар байни ҷузъҳои ин таркибҳо эзоҳдиҳанда даромада наметавонанд. Ҷузъҳои ин факат бо ҷузъи дуйӯм васт мешавад (рӯзе аз рӯзҳои тобистон). Эзоҳдиҳандаҳо ибораро мураккаб доранд. Умуман ин ибораҳо бештар сохти мураккаб вақти аз маънои онҳо амале мебошад, ки дар як муддати вақти аз дигар вақтҳои дигар ҷудо карда шуда ба вучуд омадааст.

¹⁷ Исмҳои дигари ченаки воҳиди вақт бо пешоянди «аз» таркиби устувор намешаванд. Масалан, «соат аз соат» ва ё «дақиқа аз дақиқа» вақтҳои таркибӣ.

¹⁸ Таркибҳои мазкур аз рӯи ифодаи маъно ба таркибҳои намууди дигар ине аз рӯзҳо наздиканд ва синоними ҳамдигар шуда метавонанд.

Замони иҷрои амал ба тарикки номуайян ифода меёбад. Ми-
солҳо:

Рӯзе аз рӯзо бо он дӯстгам дар лаби хавзи Девонбегини шаҳри Бухоро, ки ягона сайргоҳи он шаҳр буд, саёҳат карда мегаштам (С. А., Мар. суд., 9). **Рӯзе аз рӯзо**и тарму сузони тобистон Ҳочаи Борон ба ин тарафҳо меояд (Р. Ҷ., Хик., 37). **Рӯзе аз рӯзо**и тирамоҳи ҳамон сол ӯ гӯм шуд (Ҳаким Карим, Хикояҳо, 24)¹⁹.

Дар байни иборатҳои феълӣи замонини бо пешоянди «аз» боз ибораҳои дучор мешаванд, ки соҳти мураккаб доранд ва ғуруҳи ҷудогонаро ташкил мекунанд, ҷунунчи: **аз рӯзи душанбе сар карда** (ба мактаб) **рафтан**, **аз пахтачинини якҷум сар карда** (ҷои аввалинро) **нишғол намудан**. Ҷузъи тобен ин намууди ибораҳо (аз рӯзи душанбе сар карда, аз пахтачинини якҷум сар карда) дар сурати алоҳида мулоҳиза наму-дан иборан мустақили феълӣро (ва ё сифати феълӣро) ташкил менамоянд. Масалан, дар иборан «аз рӯзи душанбе сар карда» ҷузъи тобей «рӯзи душанбе», ҷузъи асоси «сар карда» мебошад. Ҷунин ибораҳо бо тамоми таркиби худ ба ҷузъи тобен иборан феълӣ дохил мешаванд. Тарзи алокаи синтаксисии байни ҷузъҳои ин ибораҳои мураккаб ҷолиби диққат аст: ҷузъи тобей ба қалиман асоси ибора ба воситан алокак **пешоянди**и пасоянди тобей мешавад. Дар ибораҳои мажкур таркиби «сар карда», ки дар асл шакли сифати феълӣст ва ба ҷузъи тобей дохил мешавад, маънои луғавии худро сусти намууда, дар даруни ибора ҷун нишондиҳандан грамматикӣ, яъне ҳамчун «пасоянди» замони намоён метардад. Маҳз ба туфайли он нуқтан ибтидои замони амал таъкид карда мешавад. Вагел дарҷаи пайвасти ҷузъҳои ибора ба воситан ин «пасоянд» нисбат ба пешоянди «аз» хеле сусти аст, ҷунки дар сурати афтидани он ибора аз хусуси маъно кариб ҳағлаге намебинад (муқоиса: аз рӯзи душанбе сар карда рафтан — аз рӯзи душанбе рафтан). Умуман «пасоянди» «сар карда» ба ибора як тобиши тозан маъно мебахшад: вай нишон медиҳад, ки амал маҳз аз фалон вақти муайян бод сар шавад (на аз ягон вақти дигар).

Ин ибораҳо одатан дар заминан ҷумла ба вучуд меоянд ва хабар бо будани онҳо кариб ҳамеша натиҷанок аст. Ҷузъи тобен ин ибораҳо дар ҷумла бо интонацияи махсус ҷудо мешавад. Интонацияи маҳз ба туфайли пасоянди «сар карда» падида меояд. Мисолҳо:

¹⁹ Минбаъд дар қавсаи ихтисори «Х. К., Хик.», оварда мешавад.

Ман аз ҳамон вақт сар карда тарсонҷак шудам (С. А., Ёд., к. 1, сах. 68). **Аз ҳамин рӯз сар карда** ман хар рӯз ба мактаб рафтани гирифтаи (С. У., Суб. ҷ. мо, 225). **Оё аз пагоҳ сар карда** ба қор рафта метавонем? (Р. Ҷ., Хик., 39). **Аз пахтачинини якҷум сар карда** қолҳои мо дар ҷамъовариҳои хосили пахта дар район ҷои аввалинро нишғол кард ва онро то охири аз даст надод (Тоҷикистони Советӣ, 7 дек. 1963). **Аз Наврӯз сар карда** дар Бухоро сайргоҳ, илгардиҳо сар шуда меравад (Ҷ. И., Дух. от., 449).

Боз ҳамин гӯна як намууди ибораҳои хаст, ки аз рӯи соҳти маъно аз ибораҳои мураккаби дар боло муоинашуда кариб тафовуте надоранд. Дар ин ибораҳо пасоянди шакли инкории сифати феълӣи «дер намонда»²¹, ки муродифи пасоянди «сар карда» мебошад, истифода мешавад. Ин ду пасоянди «сар карда» мебошад, истифода мекунанд (муқоиса: аз инд ҷои якдигарро озодона гирифта метавонанд). Ибораҳои бо пасоянди «дер намонда» («дер накарда») нисбат ба ибораҳои бо пасоянди «сар карда» дар забони адаби камистеъмом буда, бештар хоси забони гуфтугӯист. Ин ибораҳо аз рӯи маъно ба ибораҳои бо пасоянди «сар карда» баробаранд. Мисолҳо: Корнома нишондиҳатонро аз ҳамин рӯз дер намонда ба муқофот **пешбарӣ** кунед (Ф. Н., Вафо, к. 1 сах. 143). Қисм-қисм танки аз **субҳи рӯзи дигар** дер накарда бод ба ин ҷо расанд (Дар ҳамон ҷо, 162).

Дар байни ибораҳои мураккабсохт боз як намууди дигар, ки бо таркибҳои муқодофӣи «аз байн», «аз миён» (аз миёна) аз сурат гирифтаанд, ҷудо мешавад. Таркиби ин ибораҳо аз ҷиҳати луғавӣ бой нест. Дар онҳо таркибҳои «аз байн» ва «аз миён» (аз миёна) ҷун пешоянди номии таркибӣ зоҳир метарданд. Файр аз ин дар дохили ибора исми ченаки воҳид вақт бо шумораи микдори ва ё қалимаву таркибҳои ифодакунандаи микдор меояд, ки онҳо дар якҷоягӣ таркиби устуворро ташкил намууда, ҳамчун нишондиҳандани микдори замони иҷрои амал намоён мешаванд. Қалиман асосии ибора фақат иҷрои амал намоён мешавад аст. Ин ибораҳо асосан дар аз феълӣи «гузаштан» иборат аст. Ин ибораҳо асосан дар ҷумла падида омада, амалеро нишон медиҳанд, ки дар байни иҷон мулдати вақте ва ё амали дигаре ба вучуд омадааст; замони иҷрои амал аз ҷиҳати микдор таъин карда мешавад. Мисолҳо:

Аз байн як-якҷуми моҳи дигар гузашта буд (Ҷ. И., Дух. от., 319). **Аз сари зимистон** то хол, ки **аз миён** шаш моҳ гу-

²⁰ Қалимаи «Наврӯз» харҷанд исми хос ҳам бошад, ба ғуруҳи исмҳои ифодакунандаи маънои замони мекларояд.

²¹ Пасоянди «дер намонда» вариантҳои «дер накарда» низ дорад.

заштааст, ба зӯр ним санг (чор километр) ҷойро қовондаани (С. А. Ед., к. 1 сах. 97). **Аз миён якҷанд руз гузашт**, ваде дар Рақаш набуд (Комсомоли Тоҷикистон, 23 дек, 1959).

Қалимаи асосии ин ибораҳо низ дар шакли инкорини сифати феълӣ (нагузашта) вомерхурд. Дар ин сурат ибора аз рӯи сохт тағйир меёбад: вай ба гурӯҳи синтаксисӣ (синтагма) монанд гашта дар ҷумла бо интонацияи махусе ҷудо мешавад ва бо ҳамин таркиби худ ҷузъи тобеи ибораро таъкиди менамояд. Дар ин гуна маврид шакли инкорини сифати феълӣ «нагузашта» дар дохили ибора чун пасоянди замони²² зоҳир мегардад. Дар ҷумла ибора дар баробари маънои замони тобиши маъноии хилоф низ пайдо мекунад. Бо ин ибораҳо хабари ҷумла натиҷанок аст. Мисол:

Аз байн се хафта нагузашта боз ба мо озука овардани («Шарқи Сурх», 1963, №5, сах. 60). **Аз мобайн даре нагузашта** қарнаи радио хишир-хишир овоз баровард (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 298).

Дар баъзе мавридҳо вобаста ба шакли ифодаи хабар (агар хабар аксар дар шакли замони гузаштаи сифати хабарӣ бошад) баъзе исмҳои масоха низ бо пешоянди «аз» муносибати замони роифа қарда метавонанд. Эзоҳдихандаи исми масоха (хамчун ҷузъи тобеи ибора) барои равшантар ифодаи ёфтани маънои замони низ ёри мерасонад. Умуман дар ин ибораҳо маънои замони бо маънои масоха омеҳта аст ва хатто дуйӯм аксар боғо мегирад. Ваде дар сурати дар паҳлӯи ҷузъи тобеи омадани зарфи «ханӯз» ва ё холи замони маънои замони ибора равшан ифода мегардад. Мисолҳо:

Шоир Хабиб Юсуфӣ ханӯз аз майдони ҷанг навишта буд, ки ба рафикони ҳамроҳаш шеърҳои Саъдӣ ва Ҷермонтовро хонда медихад ва сатрҳои бузургони суҳан ба ҷанговарон руҳу қувваи нав мебахшад (Тоҷикистони Советӣ, 17 мар, 1963). Лейтенант Осмуҳин ханӯз аз Душанбе сардори эшадон тавин шуда буд (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 121).

Баъзе исмҳои шахс низ бо пешоянди «аз» дар ҷумла бо тавасути маънои дуғавии феълӣ (қалимаи асосии ибора) маънозан муносибати замони нишон дода метавонанд. Чунончи:

²² Алоқан синтаксисии ин пасоянди дар ибора нисбат ба пасояндиҳои «сар қарда» ва «дер намонда» (дер нақарда), ки дар боғи дидеҷашон, устувор аст, бе он ибора сурат наметарад (муносиба: аз байн се хафта нагузашта овардан — аз байн се хафта овардан (?)).

Қоч қас аз модар,²³ аз азал, якуяқбора қордон таваллуд шудааст (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 49).

Ба ибораҳои феълӣи замони бо пешоянди «аз» суффикси «хо» низ ҳамроҳи шуда метавонад (танҳо ба исмҳои ченани хурду қалони воҳиди вақт вағл мешавад). Исмҳои мазкур дар сурате суффикс мегиранд, ки эзоҳдихандашон давран қалони замони ва ё амағу процесси қалонро дар бар гиринад. Суффиксро ибора танҳо дар ҷумла қабул мекунад. Ибора бо суффикси «хо» ибтидои муддати қалони замони ба вучуд омадани амағро бо тобиши маънои номуғавияи нишон медиҳад. Масалан:

Ханӯз аз солҳои дар интернат буданам орзу мекардам, ки оё ман ҳам лояқи пушидани либоси харби мешуда бошам (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 52). Лейтенант Осмуҳин аз соғатҳои рузи аввали ҷанг хулосаи зарурӣ баровард (Дар ҳамон ҷо, 126). **У аз солҳои бачагаш азобу машаққати зиёдеро дидаст** (Тоҷикистони Советӣ, 25 ап. 1963).

Пешоянди «аз» бо қалимаҳои **ибтидо**, **аввал** ва **охир**²⁴, замони ба вучуд омадани амағро бисёр равшан нишон медиҳанд. Ин қалимаҳо аксар эзоҳдиханда мегиранд, бар акси ҳол маънои ибора ноқис менамояд²⁵.

Истеъмоли исмҳои замони дар ин намууди ибораҳо нисбат ба исмҳои бо маънои амағу процесси ва масдари маҳдуд мешавад: масалан, исмҳои ифодакунандаи давран синну соғ, ченаки хурди воҳиди вақт (соғт, дақиқа, сония) номи рузҳои ҳифта ва боз баъзе исмҳои воҳиди вақт истифода намешаванд. Қалимаи «аввал» ва гоҳо «ибтидо» бо пешоянди «аз» бо эзоҳдиханда имконияти ифодаи намуадани муносибати замони низ доранд, чунончи: **аз аввал мунтазир будан, аз ибтидо гуфтан**.

Агарчи Маҳдум аз аввал ба ин хабар мунтазир бошад ҳам, бо вучуди ин саросема шуд (А. Қ., Қаж. аз мех. 85).

²³ Таркиби «аз модар» аз экзимол дур нест, ки ихтисори таркиби «аз» вақти аз модар зонда шудан» бошад ва бештар наҷозан ба маънои «аз вақти зонда шудан» истифода мешавад.

²⁴ Бо таркиби изофини «аз охири» таъкиди ёфтани ибораҳои феълӣи замони дучор наомад. Ва фикри мо, ба соҳтани ибораҳои феълӣи замони бо таркиби «аз охири» маънои дуғавии қалимаи «охир» ва хусусияти пешоянди «аз» роҳ намедиханд, чун ки барои ибораҳои феълӣи замони бо пешоянди «аз» одаган нишон додани ибтидои замони амағи хос мешавад.

Бо таркиби «аз ибтидо» соҳтани ибораҳои феълӣи замони асосан хоси забони адабиест.

²⁵ Таркибиҳои «аз аввали», «аз ибтидо» аз рӯи сохт ва маъно ба пешояндиҳои номии таркиби наздиканд, зеро ки ҳиссан номии онҳо маънои бисёр умумӣ ва абстрактро нишон медиҳанд. Бинобар ин барои ифодаи муносибати замони эзоҳдиханда мегиранд.

Аз ибтидо ба шумо гуфтам, ки ин ҷубу тахта камӣ мекунад (Шарки Сурх, 1963, №5, сах. 32).

Иборан бо таркибҳои «аз аввали», «аз ибтидо» амалро нишон медиҳанд, ки ибтидо он ба ягон мавриди мулдати вақти муайяне ва ё амали дигаре рост меояд. Мисолҳо:

Дар канори рӯди Чилвон аз он резорхо, санзорхо ни шуразорхо, ки аз аввали хикоямон тасвир карда омадем, акнун асаре намонда буд (С. А., Кул., ч. 3, сах. 435). Аз ибтидои кор ахвол ҳамин бошад, дертар чӣ мешавад (Ф. 11, Вафо, к. 1, сах. 125).

Ин иборахо бо пасояндҳои «боз» ва «сар карда», ки ба сар шудани амал аз замони муайяне тобиши маъноӣ катъиятӣ таркиди мебахшанд, низ омада метавонанд. Пасоянди «боз» илова бар ин давомнокии замони амалро низ кайд менамояд²⁶ Мисолҳо:

Аз аввали зимистон боз бемор хобида аст (Р. Ҷ., Хик., 97).
Аз аввали соли қорӣ сар карда дар Паралвай ташкилотӣ «Хунтаи Ватандӯст» ба таври ғайрилегалӣ кор бурдан гирифт (Комсомоли Тоҷикистон, 1959, №154).

Пешоянди «аз» бо исмҳои «аввал», «охир» ва ҷонишини «хама» таркиби устуворро ташкил мекунад. Ин таркибҳои амалро нишон медиҳанд, ки пеш аз ва ё пас аз замони амали дигари монанде воқеъ гардидааст. Ҷунончи:

Мо аз хама аввал аз ҷош бо ғалбёр тахминан баркашида, 15 ман (120 пул) ҷуворимаққа ба Юлдошбой барои карзи гурӯҳ кафани падар додем (С. А., Ед., к. 1, сах. 232).
Аз хама охир Гулсум ва Некадавро аз оғил баровард (С. А., Кул., ч. 3, сах. 107).

Акнун ба таҳлили ибораҳои феълӣ замоне мегузарем, ки ба воситаи шаклҳои таркибии номии пешоянди «аз» таъкил ёфтаанд.

Муносибатҳои гуногуни синтаксисӣ на фақат ба воситаи пешояндҳои асли, инчунин ба воситаи пешояндҳои таркибии номии изофӣ низ ба таври фаровон ифода меёбанд. Дар забони тоҷикӣ пешояндҳои таркибии номии изофӣ аз пешояндҳои асли, баъзе ҳиссаҳои нуҷки муस्ताкилмалъно (асосан исм,

фарф, феъл) ва бандаки изофӣ сурат мегирад²⁷. Ба ҳамин монанд аз як гурӯҳ исмҳои бо маънои бисёр умумӣ ва абстракт ва зарфи «боз» бо тавассути пешоянди асли «аз» пешояндҳои таркибии номии изофӣ ташкил мешаванд, ҷунончи: аз вақти, аз хангоми, аз замони, аз даври, аз айёми, аз ҳини, аз кафон, аз пушти ва м. ин.

Дар ин ҷо фақат пешояндҳои таркибии номии изофиро, ки ба воситаи пешоянди асли «аз» ташкил шуда, муносибати замони доранд, аз назар мегузаронем. Азбаски маънои луғавии ҳиссаи номии ин пешояндҳо яқинанга нест, онҳо ба гурӯҳи муродифи ҷудо менамоём. Иборахо вобаста ба гурӯҳҳои синонимии пешояндҳои маъноҳои гуногуни замони зоҳир мекунанд. Ин тобишҳои маъноҳои замони пеш аз ҳама ба семантикаи ҷузъи номии пешояндҳои алоқаманд аст.

А. Пешояндҳои таркибии номии изофӣ «аз вақти», «аз замони», «аз даври» (аз даври), «аз боз», «аз айёми», «аз аз дами» нисбат ба шаклҳои таркибии номии пешоянди «дар» (дар вақти, дар замони ва м. ин.) бисёр камистеъмолид. Ҳаман исмҳое, ки ҷузъи номии пешояндҳои таркибии номии бодоро ташкил мекунанд, исми замонанд. Маънои номини ибора бо пешояндҳои маъноӣ, нисбат ба он ки дар ибора танҳо як ҳудди пешоянди асли «аз» омадааст, бисёр равшан ифода мегардад: онҳо ба дигар тобишҳои маъноӣ роҳ наметананд (муқоиса: **Аз вақти раиси Шарифов** дар қолғоз чанд бор тую тамошо шуд? — **Аз раиси Шарифов** дар қолғоз чанд бор тую тамошо шуд?²⁸

Яке аз сабабҳои асосии камистеъмоли будани ибораҳои феълӣ замони бо пешояндҳои кайдгардида, ба фикри мо, ба мафҳуми ҳусни сухан алоқаманд будани ин иборахо мебошад. Ибораҳои бо ин пешояндҳо (хусусан дар сурати шакли мураккаб доштан) ба ҷумла гарони меоранд ва муносибати замони ҳам ҷандон равшан ифода намеёбад. Ҷунон ҷумлаҳои содае, ки дар дохили худ ҳамин гуна ибораҳои бо пешояндҳои боло доранд, бештар дар шакли ҷумлаи мураккаб дода мешаванд. Ҷун ки ба воситаи ҷумлаи мураккаби тоҷибӣ бо ҷумлаи пайравии замон муносибати замони рав-

²⁶ Дар ин бора муфассалтар нигаред: Р. Д. Немецова. Предлоги в таджикском языке. Изв. во АН Тадж. ССР, 1954; В. С. Растрогуева. Краткий очерк грамматически таджикского языка. Дар китоби «Таджикско-русский словарь». М., 1956; Грамматикан забони тоҷикӣ. Китоби дарёи барои мактабҳои оид, НДТ, 1956; Н. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони ғалии хозираи тоҷик, НДТ, 1959.

²⁷ Тоҷикистони Советӣ», 24 май 1963.

²⁸ Алоқани синтаксисии пасояндҳои маъноӣ дар ин иборахо бисе сурт аст. Бо афтодани онҳо маънои ибора кариб ҳаляе наметананд (муқоиса: аз сари зимистон боз бемор хобидам — аз сари зимистон бемор хобидам).

шантар ифода шуда, инчунин ҷумла аз бобати хусни суҳан низ бартари пайдо мекунад (муқосса: аз вақте ки ӯ ҳаракати Чингиз Хунрезро ба тарафи Мовароуннаҳр шундид, дар пан мудофиан Ватан афтод— **Аз вақти ҳаракати Чингиз Хунрезро ба тарафи Мовароуннаҳр шундиданаш дар пан мудофиан Ватан афтод**²⁹. Аз бозе ки ба катори нависандагонин совети даромадам, ман ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда, ба хонандагон, хусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям— **Аз бози ба катори нависандагонин совети даромаданам ман ният доштам**, ки...)³⁰.

Ибораҳое, ки бо пешояндҳои «аз вақти», «аз замони», «аз даври» (аз давран), «аз бози», «аз айёми», «аз дами» сохта мешаванд, ҳар чанд муқоддими ҳамдигар бошанд ҳам, вале тафовути муайяни тобиши маъноӣ доранд. Ин фарқиёт пеш аз ҳама ба маънои луғавии ҳиссаи номини пешоянд²⁹ вобаста аст. Из тарафи дигар, донран пайвасти ин пешояндҳо бо ҳамин гуруҳҳои луғавии исмҳои замону амалу процесс якхела нест (бо вучуди он ки онҳо дар бисёр мавридҳо ҷои якдигарро гирифта метавонанд). Масалан, пешоянди «аз дами» метавонад бо исмҳои замони «субҳу» «шом» озодона васл шаванд (аз дами субҳ, аз дами шом), аммо пешояндҳои дигар бо ин исмҳо пайваст намешаванд (чунончи, аз бози шом, аз давран шом, аз замони шом гуфтан ба забони тоҷикӣ хос нест). Ба ин боз ҳамон маънои луғавии ҳиссаи номини пешоянд роҳ намендиҳад. Муқоссаи дигар: пешоянди «аз вақти» нисбатан бисёртар абстракция шудааст, бинобар ин ҳудуди пайвасти вай бо исмҳои замон ва амалу процесс калон мебошад; вай бо тамоми намуҳои луғавии исмҳои амалу процесси хурду калон метавонад васл шаванд. Аммо ин ҳуссиятро дигар пешояндҳои муқоддими боло ғайри надоранд. Масалан, бо исмҳои амалу процесс пешояндҳои муқоддими «аз вақти» ҳамроҳ намешаванд (аз давран хуроқ, аз замони хуроқ, аз айёми хуроқ, аз бози хуроқ намеуянд, вале «аз вақти хуроқ» гуфтан шубҳаеро ба вучуд намеоварад).

Исмҳои ченаки хурду калонини воҳиди вақт (аср, сол, моҳ, ҳафта, шабонарӯз—сутка, рӯз, шаб, соат, дақиқа, сония), номини рӯзҳои ҳафта (шанбе, якшанбе), номини моҳҳо (январь)

²⁹ Садриддин Айний. Темурмалик, сах. 12.

³⁰ С. Айний. Ёддоштҳо, к. 1, сах. 3.

ин баъзе исмҳои ҳиссаи рӯзу шаб бо ин пешояндҳо пайваст намешаванд³¹.

Донрани гуруҳи луғавии калимайи тобей (исм) нисбат ба калимайи асосӣ (фeyл) дар ибораҳои бо пешояндҳои дар боло оварда маҳдуд аст: дар ин ҷо асосан баъзе намуҳои исмҳои ифодакунандаи мафҳуми замон ва исмҳои амалу процесс (ва ё бо ин мафҳум адокаманд), инчунин масдари (масдари қариб бе эзоҳдиҳанда намеояд) дохил мешаванд. Мисли ин ибораҳо амале мебошад, ки ибтидои он ба муқаддими вақти муайяне ва ё ба ягон мавриди амали дигар рост омидааст; замони ба вучуд омадани амал мумкин аст ба ягон лаҳзаи муқаддими вақти муайян ё ин ки амали дигар мувофиқ ояд. Вобаста ба маънои луғавии ҳиссаи номини пешоянд ва ҷузъи тобей ибора замони воқеъ шудани амал метавонад, муқаддими калон ва ё хурд бошад³².

Ин намуҳои ибораҳо аз рӯи сохт дукалиматӣ (бо исмҳои амалу процесс ва замон) ва аз ду калима энед мешаванд (бешитар бо масдари):

Дидам аз давран қадим обшор — Дар бағалу домани кӯ-
ки Хисор (М. Т., Ас. мун., 351). Пагоҳи аз дами субҳ нақо-
раҳо зилу бом — Хоҳам, Аҳмадҷон-ака, савти наво шунди-
дан (Ғафур Ғулом, Ман аз Шарк меоям, 57). **Аз айёми ка-**
дам ни нуқта машхур: — Ба дарёе ҳазл кардан нест мумкин
(А. Ш., Кӯч. ош., 54). Анвар аз давран бачагиаш гулу гулзор-
ро бисёр дуст медошт (А. Қ., Қаж. аз мех., 51). **Аз замони**
шундиданам ин хикояро шасту чанд сол гузаштааст (С. А.,
Ғ., к. 1, сах. 64). **Аз бози ба Харьков омадан дар ҷустуҷуи**
ҳимин гуна омад буд (Р. Ҷ., Од. ҷов., 37). **Аз вақти хуроқ**
ду соат гузашта бошад ҳам, касе шикоятти гуруснагии наме-
дари (Р. Ҷ., Хик., 76).

Ибора бо феъли «гузаштан» сохти мураккаб дорад; вай инчунин бар ин эзоҳдиҳандаи микдори метриад, ки аз шумора-
ну (ва ё калимайи нишондиҳандаи микдор) исми ченаки воҳи-
ди вақт иборат буда, вақти иҷрои амал аз ҷиҳати микдор

³¹ Имконияти пайваст шудани ин пешояндҳо бо гуруҳи муайяни исмҳо ба ҷузъи номини пешоянд вобаста аст. Ибораҳои бо шаклҳои номини пешояндҳои аслии «аз» ва «дар» аз рӯи маъно ва сохт фарқ меку-
нанд, масалан, доираи истиғмоли ва имконияти бо исмҳои пайваст шудани
пешоянди «аз вақти» нисбат ба пешоянди «дар вақти» маҳдуд мебошад.
Ҳудуди истифодаи калимайи асосӣ низ аз бообати семантика дар
пешоянди «аз вақти» васеъ нест.

³² Масалан, пешояндҳои «аз давран» ва «аз замони» ба тӯфайли
имтиказии ҷузъи номини худ асосан бо исмҳои амалу процесси калон
ё исмҳои мафҳуми калонини замон дошта) пайваст мешаванд. Бино-
бар ин замони амал давран калонини вақтро дар бар мегирад.

нисбат ба он таври карда мешавад. (Ба мисолҳои 5 ва 7 боли зеҳн монед).

Ибора бо суффикси «хо» давран калони рӯй додани амалро бо тобиши номуайяни ва умуми нишон медиҳад. Суффиксро чӯзби номи пешоянд метирад. Мисолҳо:

Ин китоб аз замони қадим нишона мебошад (С. У. Ибни Сино, 9). Ҷазираи Тайвань аз вақтҳои қадим қисман узвий давлати Хитой ба шумор меравад (Тоҷикистони Советӣ 5 ян. 1954)³³

Б. Пешояндҳои таркибии изофии «аз паси», «аз кафон», «аз пушти», «аз дунболи» ва «аз пай», ки гурӯҳи дуйӯми муридиро ташкил мекунанд, дар асл аз пешояндҳои ифодакунандаи муносибати масоха ба шумор мераванд, — ин аъмарию лугавии чӯзҳои номи онҳо падида меояд. Муносибати замони онҳо вобаста ба семантикаи калимаҳои тобӣ ва асоси ибора (бештар дар чӯмла) ифода карда метавонанд³⁴.

Ҳамаи ин пешояндҳо муродиф бошанд ҳам, вале бо баъзе хусусиятҳои худ фарқ мекунанд. Масалан, пешоянди «аз паси» аз рӯи доираи истъмоли худ, аз рӯи пайваст шудани бо гурӯҳҳои лугавии исмҳо ва аз бобати маъно муродифи пурраи пешояндҳои таркибии бензофан замони «пас аз», «баъд аз» ва пешоянди изофии замони «баъди» шумурдан мумкин аст. Аммо соири пешояндҳои боло ин хусусиятро надоранд, онҳо фақат аз як ҷиҳати пайваст шуданашон бо исми ҳою ҷонишинҳои шахӣ ба пешояндҳои замони қайдшуда наздик мешаванд.

Дар ҳақиқат, доираи истъмоли ва ҳудуди пайваст шудани пешоянди «аз паси» бо гурӯҳҳои лугавии калимаҳо нисбат ба пешояндҳои синонимии гурӯҳи худ қадон аст: вай бо исмҳои амалӣ процесс, ки маънои гуногуни лугавӣ дорад, ба таври васеъ пайваст мешавад.

Яке аз хусусиятҳои умумии ин пешояндҳо дар ин аст, ки ҳамаашон бо ҷонишинҳои шахсӣ исмҳои шахс озодаи васл мешаванд. Бандқочоқиниши низ чӯзби тоби ибораро ташкил карда метавонад. Умуман иборҳои бо ҷонишини

³³ Пешояндҳои «аз ҳини», «аз хангоми», «аз боъи», «аз айёми» суффикс намегиранд, зеро ҳиссаи номнашон номқониат намедаҳад.

³⁴ Бар хилофи пешояндҳои таркибии изофии «аз вақти», «аз замони», «аз даврани», «аз боъи», ва ғ., ки аз пешояндҳои соф замони ба шумор рафта, дар соҳтани иборҳои бо маънои ғайризамони шитроқ намекунанд, пешояндҳои маъмур духӯранд: онҳо дар чӯмла нисбат ба семантикаи чӯзҳои ибора муносибати масоҳавӣ (бештар) ва замонию ба таври муносибати менамоянд: аз паси девор ҷеғ задон (Масоҳа), аз паси онҳо даромадан (замон).

шаҳсӣ, исмии шахс ва бандқочоқиниши дар забони ҳозираи тоҷик бисёр маъмуланд. Калимаи асосии ин ибораҳо аксар феълҳои ҳаракат (хусусан феълҳои рафтан, омадан, баромадан, даромадан) мебошанд. Маънои ин ибораҳо амале мебошад, ки замони иҷрои он нисбат ба шахсе, ки ҳамина гуна амали монандро ба ҷо меоварад, муайян карда мешавад. Дар ин иборҳо тобиши маънои пайдарҳамии замон низ мушоҳида метавонад. Аз рӯи сохташон ин типӣ иборҳо секали-мағанд. Мисолҳо:

Фирӯза аз паси рафтагон дарвозаро баста, баргашт (Ҷ. И., Луҳ. от., 503). Аз паси онҳо Абдуллои парешонхон ҳам мебарояд (С. У., Ибни Сино, 3). Вақте ки нобино рафтан хоста, аз хона баромад, ман ҳам аз дунболиаш баромадам (С. А., Кул., ҷ. 7, сах. 248). Меҳмон ҳам нестона накарда аз пушти домӯғло ба меҳмонхона даромад (А. К., Каж. аз мех., 25). Ман аз ҷои нишастагиам хеста, аз кафони гурӯҳи мардум ба рӯи суфайи пеши меҳмонхонаи қозӣ баромадам (С. А., Ёд., к. 1, сах. 128). Лаҷоми аспро ба тарафи илорай қолҳоз гардонду рафт. Аз кафони ӯ Улфатов ҳам шитобид (Ф. Н., Вафо, к. 2, сах. 198). Онҳо ҳам аз пай шумо хеста, ба тамошо рафтанд (С. А., Кул., ҷ. 6, сах. 281).

Иборҳои бо пешоянди «аз пай» бо ифодаи тобиши маънои худ аз гурӯҳи иборҳои муродифии худ фарқ мекунад: дар онҳо фосилаи замони ба вучуд омадани амал ниҳоят хурд аст, ғъне амал пас аз амали шахси дигаре зуд ба вучуд меояд. (Мисолро мулоҳиза намоед: Ту рафтан гир, ман аз пай ту меоям, С. А., Кул., ҷ. 6, сах. 231).

Дар матн ҷонишинҳои «вай» ва «он» исмҳои ғайришаҳси бечонро низ иваз мекунанд. Дар ин маврид чӯзби тоберию ҷонишини ғайришаҳсӣ ташкил мекунад, аммо маънои ибора дигар намешавад. Чунончи:

Якбора офтоби сузон мебарояд, ки дар хона бо қостоми нишаста намешавад, аз паси вай абри сиёҳ омада, ҳаво дам райдо мекунад (С. А., Кул., ҷ. 7, сах. 640). Сафар дарҳол ба сӯроҳи дар охири девор буда болои ҳам ду граната ҳаво доду аз паси он худаш ба дарун зер карда даромад (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 345).

Пешояндҳои дар боло оварда бо исмҳои замон (хусусан бо исмҳои ченаки воҳиди вақт) бевосити васл шуда намебароянд; инчунин, ғайр аз пешоянди «аз паси», ки дар боло қайд шуд, бо исмҳои амалӣ процесс низ пайваст намешаванд. Чунон ки гуфтем, пешоянди «аз паси» бо исмҳои амалӣ процесс низ ба таври васеъ алоқа мекунад. (Яке аз ҷиҳатҳои дигари фарқкунандаи он аз пешояндҳои муродифии

тӯруҳи боло низ дар ҳамин аст). Маънои ин ибораҳо амалро мебошад, ки бевосита пас аз амали дигар ба вучуд омадан аст, яъне амали дуйӯм, ки дар калимаи асосии ибора ифода мебад, амали якуми ҷузъи тобеъро иваз менамояд. Ин намуна ибораҳо аз руи сохт одатан дукалиманд. Вале, агар исми амалӣ процесс бисъёр абстракт бошад, он гоҳ барои равшантар ифода ёфтани маънои ибора калимаи сениӯм — эзоҳдиганда зарур аст. Мисолҳо:

Аз паси садон миттик гарду ғубори дашт ҳам ба хамро **ҷавлон кард** (С. А., Кул., ҷ. 3, сах. 268). **Аз паси он рушони** аз хамон тараф як длаъли миси сандалити калон барин, ки дар оташаш тафсонда сурх карда бошанд, як чиз **намудор шуд** (С. А., Кул., ҷ. 6, сах. 370). **Аз паси таркиши граната «ураи»** ҷанговарон баганди шуд (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 183). Бо пешоянди «аз паси» исми конкрет низ ҷузъи тобеъи ибора шуда метавонад: **Аз паси карасини гӯрида зада шуд**. Мехмонхона сӯхтан гирифт (С. А., Кул., ҷ. 3, сах. 420).

Дар адабиёти бадеӣ баъзе исмҳои маъно, маҳал, масоҳат, замон, конкрет ва ғайра бо пешояндиҳои кайдгарида алоқа намудад, маҷозан муносибати замонино ифода мекунанд. Масалан:

Аз паси нури машъад ду каси девмонанд хам ба хонна **даромад** (С. А., Кул., ҷ. 3, сах. 313). Мерасад боди бахори тоза аз оби кайал — **Аз паси Фарғона**³⁵ боғи тоҷикон гул мекунад (М. Т., Ас. мун., 76). Бе ту кай медод бахти ҷовиёнд моро сағом? — Бе ту меомад магар субҳи сафот аз пушти шом (Дар хамон ҷо, 31). **Аз чашмони камнури модар** ашк шашкатори гардида ва аз паси ашк³⁶ роҳи гулу каме **кушода шуд** (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 40).

Гоҳо исми ченаки воҳиди вақт дар якҷоягӣ бо шуморан микдори (ва ё калимаву таркибҳои ифодакунандаи микдор) бо пешоянди «аз паси» васл шуда, замони рӯй додани амалро аз ҷиҳати микдор таъин менамоянд. Чунончи:

Он коммунизм, он бахори ҳаёт, — **К-аз паси бист соғ** манзур аст, — Баҳри мо чун баҳор наздик аст... (Ф. М., 366 сах., 83).

Таркиби «яке аз паси (пан) дигар», ки аз ҷонишини «яке», пешоянди «аз паси» (аз пан) ва сифатҷонишини «дигар» ташкил ёфтааст, устувор буда, чун як калимаи ҷудодона ба вазифаи ҷузъи тобеи ибора меояд. Ибора бо ин тар-

киб замони амалҳои монанди пан хамро бо тобиши маънои тараз нишон медиҳад. Масалан:

Хамин ки фаҳмиданд ман дар хонаам хастам, танам пушида шуда, шикамам хам кариб сер шуда истодааст, мулозимон, шогирдпешагон, шобгардон **яке аз пан дигар омадан** мегиранд, хонаро пахш мекунанд (С. А., Кул., ҷ. 6, сах. 299). Снаряду минаҳо дар ру ба ру ҷанговарон **яке аз паси дигар таркида**, ҷангу хоки мавқеи душманро ба осмон мевардоштанд (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 127).

Пешоянди таркибии изофии «аз таги» (аз тахи, аз зери) дар асл масоҳавист³⁷, вале дар мавридҳои муайян дар ҷумла ба баъзе исмҳои замон ва амалӣ процесс найваст шуда, бо тавассути маънои лугавии калимаи асосии ибора муносибати замонино ифода карда метавонад. Дар нишон додани маъноии замони ибора пеш аз хама семантикаи ҷузъи тобеъ аҳамияти калон дорад. Пешоянди «аз таги» асосан бо исмҳои васл мешавад, ки мӯдатги калони замон ва ё амалӣ процесси калонро нишон медиҳанд. Умуман фельд исмҳои, ки дар ин ибораҳо истифода мешаванд, микдоран каманд. **Аз фельхо** асосан фельдҳои бо маънои «халос шудан», «озод шудан» меоянд. Ин ибораҳо аз хусуси сохт асосан дукалиманди буда, амалро нишон медиҳанд, ки баъди амалӣ процесси дигар ва ё давран замоне ба вучуд омадааст. Мисолҳо:

У аз таги бемори як бачаи хушкӣ беранг шуда **баромад** (С. А., Ед., к. 1, сах. 235). ... Одатан дар хама ҷо ҷорво хамин хел аз таги эмистон камтар харобу **лоғар мебарояд** (Ф. Н., Вафо, к. 2, сах. 204).

Пешоянди таркибии изофии «аз боғон» низ дар асл аз пешояндиҳои масоҳавист³⁸, вале дар ҷумла бо гуруҳи исму фельдҳои муайяне (пеш аз хама исму фельдҳои, ки бо мафҳуми хӯрок алоқа доранд) муносибати замони падида мекунанд. Маънои ин ибораҳо амалест, ки бевосита амал ва ё процесси дигарро иваз менамояд. Чунончи:

Аз боғон вай (дору — А. М.) оби ҷуш **нушида** истоданро фармуд (С. А., Кул., ҷ. 7, сах. 534). Дар ҷойҳои мо **аз боғон**

³⁵ Таркиби «аз паси Фарғона» дар асл шакли ихтисори таркиби «пан гул кардани Фарғона» мебошад. Маҳз аз ин рӯ ба ибора дохил шуда, муносибати замонино нишон дода метавонад.

³⁶ Калимаи «ашк» ба маънои «ғиръ» омадааст.

³⁷ Ниг.: В. С. Расторгуева. Краткий очерк грамматической талджикского языка. Дар китоби «Талджикско-русский словарь», М., 1954; Р. Д. Немцова. Предлоги в талджикском языке. Изд-во АН Талж. ССР, 1954; Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва Морфология. Китоби дарси барои мактабҳои олии, НДТ, 1956.

³⁸ Ниг.: Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва Морфология. Китоби дарси барои мактабҳои олии, НДТ, 1956.

пагов одатан оби хунук менушанд (Шарки Сурх, 1963, №5, сах. 33).

Пешояндҳои таркибии номини изофин «аз сари», «аз нисфи», «аз нимани» («аз нимми»), «аз миёнаи», («аз миёни») аз рӯи маъно гуруҳи алоҳидан ибораҳо ро ташқил мекунанд.³⁹ Пайвасти исмҳои замону амал бо ин пешояндҳои маҳдуд аст. Масалан, исмҳои давран синну сол, ченаки хурди воҳиди вақт, номи рӯзҳои ҳафта ва боз баъзе исмҳои дигарӣ воҳиди вақт бо пешояндҳои боло алока намекунд. Ибораҳои бо пешояндҳои таркибии номини изофин «аз сари», «аз нисфи» (ва муродифҳои он) амалро ифода мекунд, ки оғози он ба ягон мавриди муддати вақти муайяне ва амали дигаре рост меояд. Масалан:

Дарвозан шаҳр аз сари⁴⁰ хуфтаи баста шуда, то бомдод даромад — баромад ба шаҳр бозмеистод (С. А., Кул., ч. 6, сах. 297). Шамог аз сари шом сар шуда буд (С. А., Ед., к. 1, сах. 70). Хайр, ман аз саҳарӣ чида истода бошам, шумо аз нисфи рӯз сар кардед (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 125). Ҷ ба кофтани шинак аз ними шаб сар кард (Дар Ҳамон ҷо, 231). Қатигани команда аз миёнаи бозӣ аз майдон баромад (Тоҷикитони Совети, 6 июли 1963).

Дар дохили ин ибораҳо, қалтмаи «боз» ва таркиби «сар карда», ки чун пасоянд намеён мешаванд, низ меоянд. Масалан: аз сари зимистон боз бемор хобидан, аз миёнаи баҳор сар карда хунук шудан. Вале алокаи синтаксисии ин пасояндҳо дар ин ибораҳо бисёр суст мебошад. Бинобар ин бо зоиш шудани онҳо маънои ибора қариб зарар намебинад. (Муқоиса: аз сари зимистон боз бемор хобидан — аз сари зимистон бемор хобидан; аз миёнаи баҳор сар карда хунук шудан — аз миёнаи баҳор хунук шудан). Пасояндҳои «боз» ва «сар карда» ба сар шудани амали ибора аз замони муайяне тобиши маънои таъқидӣ ва қатъият мебахшанд. Пасоянди «боз» илова бар ин давомнокии замони амалро низ нишон медиҳад. Масалан:

³⁹ Ин пешояндҳои таркибии номини изофи дар ҷумлаи ҳам муносибати замони ва ҳам муносибати масоҳавиро нишон медиҳанд. Дар ин бора нит.: Р. Д. Неменова. Предлоги в таджикском языке. Изд-во АН Тадж. ССР, 1954; В. С. Растановичева. Краткий очерк грамматической таджикского языка. Дар китоби «Таджикско-русский словарь». М., 1964; Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва Морфология. Китоби дарси барои мактабҳои оғӣ, НДТ, 1956.

⁴⁰ Ибораҳои бо пешоянди «аз сари» муродифи ибораҳои бо таркибии «аз аввали» ва «аз нӯги» мебошанд, ки дар боло муҳокимаи шуданд (муқоиса: аз сари зимистон рафтани — аз аввали зимистон рафтани; аз сари кор аҳвол Ҳамин бошад — аз нӯги кор аҳвол Ҳамин бошад).

Ҷ аз сари зимистон боз бемор хобиданашро... Ҳикояи кард (С. А., Кул., ч. 6, сах. 293). Аз миёнаи баҳор сар карда хаво хунук шудан гирифт (Маориф ва маданият, 22 ок. 1963).

Дар баъзе асарҳо бо таркиби «аз қалдан», ки бо баъзе исмҳои замон ҳамчун пешоянди таркибии номини изофи зохир мегардад ва аз ин ҷиҳат муродифи пешоянди таркибии номини «аз сари» мебошад, иборани феълӣ замони низ дучор мешавад. Масалан: **Аз қалдан рӯз хестама ду ҷойник ҷойро** қоли кардаму бинам, чашми рӯз ба зӯр, қушода шудааст (Р. Ҷ., Ҳик., 235). Азбаски ин намуди ибораҳо хоси шева аст, доираи истеъмолашон бисёр танг мебошад.

Таркиҳои замони «аз сари нав» ва «аз як сар», ки ба воситаи пешоянди «аз» сурат гирифтаанд, устувор мебошанд; дар байни ҷузъҳои алокаи озоди синтаксисӣ дида намешавад. Академик В. В. Виноградов Ҳамин гуна таркибҳои **хоро зарфҳои идиоматикӣ** меномад⁴¹. Аз ин рӯ ин таркибҳо ҳамчун воҳиди луғавӣ як ҷузъи томи (ҷузъи тобен) ибораро ташқил мекунд. Хусусияти луғавии ин таркибҳо ба назар гирифта, онҳо дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ ба қатори зарфҳои таркибии даровардаанд⁴².

Маънои ибора бо таркиби «аз сари нав»⁴³ тақрори Ҳамон як амал, аммо бо таркиби «аз як сар» тартиби ба вучуд омадани амалҳои монанд мебошанд. Масалан:

Бо Ҳамин ин, вақте ки ба куча баромаданд, мунозираҳо аз сари нав сар мекарданд (С. А., Кул., ч. 7, сах. 60). Ин наворо аз сари нав навозед (Луғати тоҷикӣ-русӣ, 342). Солик шабона ҷароғчаи пилтабӯро афрӯхта, ба оғил даромад ва аз як сар ба молҳои худ хуроқ андохт (С. А., Кул., ч. 3, сах. 466). Бучуғро аз як сар ба навбат дар миёнаи даврани бозӣ мепартофтанд (С. А., Кул., ч. 7, сах. 111).

Пешоянди «аз» ба ғайри намулҳои ибораҳо, ки дар боло дидамашон, дар яқҷояги бо пешояндҳои исми «то» ва «ба» бо гуруҳи муайяни исмҳо пайваст шуда, ибораҳо месозад, ки аз бобати сохту маъно мураккабанд, ҷунонҷи: аз саҳар то бегоҳ кор кардан, аз сафед шудани рӯз то ба фӯру рафтани...

⁴¹ Нит.: В. В. Виноградов. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). М.—Л., Учитель, 1947, стр. 463.

⁴² Нит.: Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва Морфология. Китоби дарси барои мактабҳои оғӣ, НДТ, 1956.

⁴³ Таркиби «аз сари нав» шаклҳои ихтисосӣ «аз нап» ва «аз сар» низ менамояд, ки бештар хоси забони гуфтугуянд. Масалан: Ҳамин сӯрудро аз нав сароянд (Маориф ва маданият, 4 май 1963). Майлаш, аз сар қоли мекунем (Ҷ. И., Дух. от., 60).

тани офтоб ниғаристан, аз якуми январь ба якуми февраль гузаронидан. Ин ибораҳо аз рӯи сохту маъно намуни алоҳи-даро ташкил мекунанд. Дар сохтани ин типн ибораҳои мураккаб пешояндҳои мазкур чуфт-чуфт истифода мешаванд аз... то, аз... то ба, аз... ба (ба мисолҳои боло зехи монед).

Аз ин ру ояхо **пешояндҳои чуфт** номидан мумкин аст. Қалимаҳои чузби тобёр бо ҳар кадоми аз ин пешояндҳои зоҳирдан гуё таркиби чудогоноро ба зӯҷуд меоваранд, вале онҳо дар яқоятӣ як таркиби аз ҷиҳати сохт, маъно ва интонация ягона мебошанд: **аз сахар то бегоҳ, аз сафед шудани рӯз то ба фуру рафтани офтоб, аз якуми январь ба якуми февраль**. Донран истеъмоғ ва имконияти пайвасти пешояндҳои чуфти «аз... то», «аз... то ба» ва «аз... ба» бо исмҳои феълҳои якхела нест. Ибораҳо бо ҳар кадоми аз ин пешояндҳои чуфт бо зобниш муайяни маънои низ зоҳир мекунанд. Бинобар ин ба таври чудогона аз назар гузаронидани ибораҳо бо ҳар яке аз ин пешояндҳои чуфт маълум доништа шуд.

1. Пешоянди чуфти «аз... то» аз пешояндҳои духӯра буда, пеш аз ҳама ба таври мувозӣ муносибатҳои замонию ма-соҳавиро овоздона ифода менамояд. Дар ин ҷо фақат дар боран ибораҳои таваққуф менамоям, ки муносибати замони доранд. Ибораҳои бо пешоянди чуфти «аз... то», чунон ки гуфтем, аз рӯи сохт мураккаб мебошанд, чун ки дар сохтани онҳо одатан ду исми мустиқилмаъно иштирок мекунад, ки ҳар кадом ба як пешоянд алоқа дорад ва дар яқоятӣ конструксияи мураккабро ба вуҷуд меоваранд. Ин ибораҳо мувофиқи сохташон низ мазмуни мураккабро ифода менамоянд. Дар сохтани онҳо бештар исмҳои замони бо маъноҳои гуногуни луғавӣ ва исмҳои амалӣ процесс (ва ё бо мафҳуми амалӣ процесс алоқаманд) ба таври фаровон иштирок мекунанд. Маънои ин ибораҳо амали давомноке мебошад, ки фосилан байни ду даҳзан муайяни вақт ва ё амали дигарро дар бар мегирад, чунончи: **аз пагоҳӣ то бегоҳӣ бофтан, аз тирамоҳ то баҳор давом кардан, аз 20 февраль то 22 март барно шудан** ва ғайра. Ҳумун ин ибораҳо ибтидову интиҳои замони амалро нишон медиҳанд: исми бо пешоянди «аз» ибтидои замони амал, аммо исми бо пешоянди «то» интиҳои замони амалро таъкид мекунад. Ибора бо исмиҳои хиссан рӯзӣ шаб, давраи синну сол, номи фасли сол, сеҳақимати, аммо бо исмҳои замони мафҳуми умумии вақт, ченаки воқиди вақт, исмҳои амалӣ процесс ва масдари аз се қалима зиёд аст. Мисолҳо:

Донишманди ҳақиқи бодӣ **аз сахар то шом** аз сарп ки тоб **барнаҳезад** (С. У., Ибни Сино, 24). Ин ҳол аз тирамоҳ

то баҳор давом карда, аз пушти фуруш дусад танга (се сӯм) дармад шуд (С. А., Қул., ҷ. 1, сах. 24). Амакин Шариф аз **ҷавони то пирӣ** ана дар ҳакин кишлоқ зиндигӣ мекард (Тоҷикистони Советӣ, 7 апр. 1963). Сайр дар моҳи хут — аз **20 февраль то 22 март барно** мешуд (С. А., Қул., ҷ. 6, сах. 243). Ин занон ва духтарон дар ин қорхона **аз сафед шудани рӯз то торик шудани шаб** кор мекарданд (Дар Ҳамон ҷо, 400). Дар мадрасаҳои Бухоро дар дарсҳои расмии дарсхонагӣ ҳар ҳафта аз шанбе то сешанбе⁴⁴ рӯзҳои дамгири ба шумор ме-**рафтанд** (Дар Ҳамон ҷо, 207). **Аз он вақт то ин дам**, ки шаш—ҳафт моҳ гузашта буд, дигар ӯ ин ҷо **наомада** буд (С. А., Қул., ҷ. 7, сах. 426).

Исмҳои амалӣ процесс дар доҳили ибора аксар бо ар-тиқли «як», қонишинҳои ишоратии **ин, ҳакин** (пеш аз исми якуми бо пешоянди «аз») ва сифатқонишини «дигару» сифати феълӣ «оянда» (ки ба воситаи бандаки изофӣ бо исми дуйум мепайванданд) меоянд, масалан: **аз як ҷомашӯӣ то ҷомашӯӣ дигар, аз ин воҳурӣ то воҳурӣ оянда** ва ғ. Бо ин эзоҳдиҳандаҳо маънои замони ибора равшантар ифода мегардад:

Бинобар **аз як ҷомашӯӣ то ҷомашӯӣ дигар**, ки аз меназ камаш понздаҳ рӯз мегузарад, **бо як бор** бастанӣ саллаш **гаштан** мегирад (С. А., Қул., ҷ. 7, сах. 256). **Аз ин воҳурӣ то воҳурӣ оянда**, дар ин байн, мо метавонем як масъалаи дигарро ҳам санҷем (Р. Ҷ., Хик., 57).

Исмҳои ифодакунандаи рутба, унвон, вазифа ва м. инҳо низ бо пешоянди чуфти «аз... то» муносибати замонию ифода карда метавонанд. Бо ин исмо аксар феълҳои ифодакунандаи ҳолату вазият, дигаргунии, инкишоф истеъмоғ мешаванд. Ибора дар қатори ифода намуниҳои фосилаи муддати вақт, ки амалӣ процессро дар бар мегирад, тобиши маънои дарҷа низ дорад. Масалан:

Худи вай **аз содлати то рутбаи генерали сабзиди расидааст** (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 308). ӯ дар назди ҷашии худамон **аз вазифаи бригадири то вазифаи раиси колхоз расид** (Тоҷикистони Советӣ, 8 июни 1963).

⁴⁴ Таркибиҳои намуни «аз 20 февраль то 22 март» ва «аз шанбе то сешанбе» шаклҳои гуногуни ихтисор ва пураа доранд, ки одатан дар мисли ба вуҷуд меоянд, масалан: аз 2 феврали соли гузашта то 5 марти соли ҷорӣ, аз 12 марти соли 1965 то 20 январӣ соли 1966, аз 7-ум то 20-уми май соли 1964 (ё ки аз 7 то 20 май); аз рӯзи шанбе то рӯзи сешанбе, аз рӯзи шанбен ҳафтаи гузашта то рӯзи шанбен ҳафтаи оянда, аз як шанбе то шанбен дигар.

Зарфҳои замон низ чузъи тобей ибораро ташкил карда метавонанд. Дар чунин сураат онҳо субстантивация шуда, ба исмҳои замон наздик мешаванд. Махсусан ин ҳол Ҳаноме ки зарф дар паҳлӯи исми замон чузъи тобей ибораро ба вучуд меоварад, ба хубӣ мушоҳида мешавад. Чунончи:

Бо ҳамин роҳ пеш меравем. Мана аз дирӯз то имрӯз чи қадар масофаро тай кардем (Маориф ва маданият, 28 ав, 1965)... **Аз он замон то имрӯз** расо 40 сол гузаштааст (Т. У., Каш. ас., 58).

Дар байни ибораҳои бо пешоянди чуфти «аз... то» ибораро ҳастанд, ки аз руи маъно гуруҳи ҷудогонаро ташкил мекунанд: чузъи тобей онҳо аз исми ченаки воҳиди вақту шумораи микдори (ва ё калимаи инфодакунандаи маънои микдор) иборат аст. Маънои ин ибораҳо микдори вақте мебошад, ки дар давоми он амал содир шудааст. Чунончи:

Хар қадоми онҳо дар он ҷо аз як шабонарӯз то се рӯз зиндагӣ мекарданд (С. А., Куд., ҷ. 7, сах. 85). Онҳо дар ин мадраса аз се ҳафта то чанд моҳ истикомат карда метавонанд (Дар Ҳамон ҷо, 79).

Пешоянди чуфти «аз... то» шаклҳои таркибии изофӣ низ дорад: аз вақти... то вақти (аз... то вақти ва ё аз вақти... то), аз синни... то синни (аз... то синни ва ё аз синни... то), аз замони... то давран ва монанди инҳо. Хар як пешоянди таркибии асливу номини изофӣ хусусияти ҳосе дорад ва мувофиқи маънои луғавии чузъи номӣ бо гуруҳи муайяни исмҳо вазъ мешаванд. Ин ибораҳо аз рӯи сохт гуруҳи алоҳидаро ташкил мекунанд. Ба воситаи пешояндҳои таркибии номини изофӣ чуфти маънои замонин ибора бисёр равшан ифода меёбад. Мисолҳо:

Қолхозчи бояд аз баҳор то тирамоҳ ва аз тирамоҳ то вақти киштқор дар хар соҳан қор худашро ба хубӣ нишон диҳад (С. А., Куд., ҷ. 3, сах. 544). Навбатдорин асоси «меҳнати тоқатшикане» буд, ки аз соати панҷи пагоҳӣ то вақти занги ҳоб давом мекард (А. М., Дос. пед., 20). Наҳод модаре, ки аз рӯзи ба сағрӯҳона рафтани у то дами тамом кардани институтӣ педагогӣ ба танҳои тоб овардааст, ҳоло тани худро ба пеш роҳи у партояд (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 20). **Аз давран ҷамъияти ибтидоӣ то замони мо** дар ҳаёти мардуми Осиёи Миёна чи қадар дигаргунӣҳосе ба вучуд наомадааст (Комсомоли Тоҷикистон, 2 авт. 1963).

Исмҳои дохили таркибҳои мураккаби бо пешоянди чуфти «аз... то» (ва шаклҳои таркибии номини он) аз ҷиҳати тааллуқи семантикӣ якҷела (аз сахар то шом, аз як дарав то дарави дигар) ва гуногун мешаванд (аз сафед шудани рӯз

то торикӣ, аз он дам то кунун, аз пагоҳонӣ то вақти хурук, аз он рӯз сар карда то охири умр). Дар ин маврид ибораро маъноро нишон медиҳанд: а) агар бо пешоянди «аз» исми замон (ё зарфи замон) ва бо пешоянди «то» исми амалгу процесс (ё масдар) омада бошад, ибора амалро ифода менамояд, ки аз муддати вақти муайяне сар шуда, то ибтидои амали дигаре давом намудааст; б) агар бо пешоянди «аз» исми амалгу процесс (ё масдар) ва бо пешоянди «то» исми замон (ё зарфи замон) вазъ шавад, ибора амалро тавкид мекунанд, ки аз ягон мавриди амали дигаре оғоз ёфта, то муддати вақти муайяне давом кардааст. Мисолҳо:

Назар ба қавли он, Лутфуллои гулпон аз пагоҳонӣ то вақтин хуроки пешин ва аз пешин то шом дам нағрифта қадланд мезадааст (С. А., Ёд., к. 1, сах. 88). **Аз сафед шудани рӯз то бегоҳии торик** аз боғои қори худ намечумбид (Дар Ҳамон ҷо, 80).

Е чузъи тобей ва ё чузъи асосини ибора маънои маҷозӣ дошта метавонанд. Чунончи:

Нишастам аз диги шаб то сахар, ёди ту бинмудам (Б. Х., Гулфурӯш). Духтарак аз қудайи то ҳоло аз оғуши тарми модар сар нашудааст (Маориф ва маданият, 22 ок. 1963). Пешоянди чуфти «аз... то» бо калимаҳои «аввал», «охир», «интиҳо», «сар» гуруҳи ҷудогонани ибораро ташкил мекунанд. Ин калимаҳо бо ин пешоянҳо мувофиқи маънои дуравии худ ва мувофиқи хусусиятҳои онҳо (пешоянҳо) пайваст мешаванд: калимаҳои «аввал», «ибтидо» ва «сар», ки синониманд, ҳамеша бо пешоянди «аз» ва калимаҳои муродифии «охир» ва «интиҳо» муқом бо пешоянди «то» меоянд (аз аввал то охир, аз ибтидо то интиҳо).

Калимаҳои боло бе эзоҳдиҳандае ҳам чузъи тобей ибора шуда метавонанд. Чунончи:

Аз аввал то охир ҳамин ду ном сатр ба сатр такрор меёфт (Ф. Н., Вафо, к. 2, сах. 350).

Аммо чунин ибораро одатан вобаста ба матн ба вучуд меоянд ва замони ба вучуд омадани амалро бисёр ба таври умумӣ нишон медиҳанд. Одатан ин гуна ибораро аз хусуси маъно ноқис ва нотурраанд, бинобар ин калимаҳои «аввал» ва «да» дигарҳо ҳамеша эзоҳдиҳандае, ки унсурҳои зарурин ибора ба шумор меравад, қабул мекунанд.

Калимаҳои **аввалу охир** ва муродифҳои онҳо замони шаравӣ ва ба аначом расидани амалро ҳеле равшан ифода менамоянд. Бо таркибҳои муродифии «аз аввал... то охир» исмҳои замон ва амалгу процесс (ё масдар) пайваст мешаванд. Ин пайвастшавӣ қонуни муайян дорад:

1. Агар дар таркиби ибора бо ҳар як пешоянди ҷуфти исмҳои замон ва амалу процесси гуногун (ва ё масдар) навибаст шуда бошанд, пешоянди «аз» бо калимаҳои **аввал**, **сар**, **ибтидо** омада, аммо пешоянди «то» калимаҳои **охир**у **интихоро** намегирад. Ин аз он сабаб аст, ки амал аз нобитидо ягон муддати вақте ва ё амали дигаре сар шуда, то маърифи сар шудани ягон вақт ва ё амали дигаре давом кардааст, ҷунончи: Акси руяш ҷилваҳо мекард дар пеши назар, — **Ме-навиштам** ман ба ёдаш **аз сари шом то саҳар** (М. Т., Ас. мун., ҷ. 1, сах. 246). **Аз аввали** ба хизмат **омадан то ярадор шуданам** бо он кас мукотиба доштам (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 276).

2. Агар амал дар ҳудуди ҳамон як муддати вақти муайян ва ё амалу процесси дигар ба вучуд омада бошад, яъне таъмоми он вақту амалу дигарро фаро гирад, он гоҳ исми муайян фақат бо пешоянди «то» (албатта бо будани калимаҳои «охир»у «интихоро») ва бо пешоянди «аз» калимаҳои **аввал**, **сар** на ибтидо меоянд.⁴⁵ Масалан:

Онҳо дар вилоятҳои деҳқонон манзил карда, **аз аввал то охири сайр** бо харҷи худ **зиндагии менамуданд** (С. А., Куд, ҷ. 7, сах. 497). **Аз аввал то охири август** мо фақат галлин **мекуфтем** (Маориф ва маданият, 7 май 1963).

Ин ибораҳо низ аз рӯи маъно ба ду ҷудо мешаванд: а) бо исмҳои замон амали давомнокеро нишон медиҳанд, ки дар фосилаи байни ду муддати вақти муайян ба вучуд омадааст; б) бо исмҳои амалу процесс (ва ё масдар) амали давомнокеро ифода менамоянд, ки дар фосилаи байни ду ёл ё як амали дигар воқеъ гаштааст. Мисолҳо:

... То ки ба хурсандии ҷунонписар — **Баам шавад з-аввали шаб то саҳар** (М. Т., Ас. мун., 171). Ин гуна ҳуҷумҳои тарафайн аз ибтидо то интиҳои бози давом карданд (Комсомоли Тоҷикистон, 28 май 1968). Хизматгорон **аз аввали сифед шудани рӯз то фуру рафтани офтоб** тарм нагуфта, **хуҷуҷ нагуфта кор мекарданд** (Ҷ. И., Дух. от., 197).

II. Ибораҳои бо пешоянди ҷуфти «аз... то ба» аз рӯи сохту маъно муродифи ибораҳои бо пешоянди ҷуфти «аз...

⁴⁵ Койдаи дуҷум тарзи найвастагии баръақс низ дорад: агар ҳамаи як исми бо таркиби «аз аввал» оид, бо таркиби «аз охири» оидани ҷунончи меояд, ки ҳамин исми навб менамояд, ҷунончи: **Аз аввали октябр то охири май** ваъзят ҳамин хел давом кард (Ф. Н., Вафо, к. 1, сах. 292). **Аз ибтидои муссобиқа то интиҳои он** спортсменҳои мо **хуҷуҷ** бардам хис мекарданд (Тоҷикистони Советӣ, 7 июли 1963). Аммо ин ҷунончи иборасозан чандон машхур ва халқонароқ нест.

то» менамоянд. Аммо ба ин нигоҳ накарда ин ду пешоянди дар иборасозии фарқ мекунанд: пешоянди ҷуфти «аз... то ба» доираи васеи истеъмоли надорад, аз тарафи дигар, бо исмиҳои амалу процесс низ ниҳоят кам пайваст мешавад, вай дар ифодаи муносибати замони аксар бо исмҳои замон меояд. Илова бар ин ҳиссаи «то ба» ба интиҳои замони амал тобиши маъноӣ таъкиди мебахшад. Мисолҳо:

Вай **аз ҷавонӣ то ба ҳамин синну соли** худ машқоби кардааст (Ҷ. И., Дух. от., 88). Ҳамин ки зимистон шуду хаво хуҷуҷ гашт, онҳо **аз худӣ саҳар то ба бевактӣи шаб** меҳурданд (Дар ҳамон ҷо, 301). **Аз сафед шудани рӯз то ба фуру рафтани офтоб** мо аз аспҳоямон нафуромале (Ҳ. К., Хик., 129).

III. Пешоянди ҷуфти «аз... ба» худ ба худ маъноӣ замони надорад. Вай бисёрмаъноист. Ин ва ё он маъноро дар ибора ва ҷумла вобаста ба семантикаи ҷузъҳои ибора ифода менамояд. Дар сохтани ибораҳои бо муносибати замони чандон сермахсул нест. Исму феълҳои, ки дар ин ибораҳои иштирок мекунанд, миқдоран ниҳоят каманд: инҳо исмҳои **соат**, **рӯз**, **хафта**, **моҳ**, **сол** (бо эзоҳдихандаҳояшон), **авлод**, **насл** ва феълҳои **гузаронидан**, **монидан**, **гузаштан**, **расидан** ва боз чандгон дигар мебошанд. Ибора бо исмҳои ченаки воҳиди вақт маъноӣ замонро равшан нишон медиҳад. Маъноӣ ин ибораҳо амале мебошад, ки замони иҷрои он аз як муддати ба муддати дигар гузаронида шудааст. Масалан:

Президенти Совети Олии Респуббликаи Советии Социалисти Тоҷикистон қарор мекунад: муҳлати даъват намуудани сессияи хаштуми Совети Олии РСС Тоҷикистон **аз 27 декабри соли 1962 ба 21 декабри соли 1962** гузаронида шавад (Тоҷикистони Советӣ, 8 декабри 1962)⁴⁶. Сафари мо **аз рӯзи душанбе ба рӯзи чоршанбе** монанди шуд (Р. Ҷ., Хик., 37).

Бо исмҳои **авлод** ва **насл**, ки тақрор меёбанд, пешоянди ҷуфти «аз... ба» таркиби устуворро таъкид мекунад. Амал ин ибораҳо давраи қалони вақтро дар бар мегирад. Ибора дар баробари муносибати замон тобиши маъноӣ тарз низ дорад. Масалан:

Ин қисса **аз авлод ба авлод**, аз дахон ба дахон то замони мо **расидааст** (Р. Ҷ., Хик., 298). Дастони шурши хуҷуҷандиён аз дахон ба дахон, **аз насл ба насл** мегузарду меҳри модар, он ягона зане, ки ба ин шурши иштирок кард, дар диги фарзандон боки менамояд (Р. Ҷ., Хик., 344).

⁴⁶ Ин намууди ибораҳо одаган бештар ҳоси забони ақарҳои хуҷуҷандиён.

ИБОРАХОИ ИСМИИ ИЗОФИ

Бандаки изофи барои алокамандшавии калимаҳо дар ибора яке аз воситаи сериестермоли синтаксисӣ мебошад. Бай дар охири калимаи асосии ибора ҳамроҳ шуда, калимаи тобешавандаро ба тобешкунанда алокаманд мекунанд. Ибораҳо, ки бо алокаи изофи ғашаккул мебаранд, ба чунин намунаҳо ҷудо мешаванд:

Исм бо исм — **хонаи Аҳмад**; исм бо сифат — **духтари зебо**; исм бо шумора — **соати се**; исм бо ҷонишин — **китоби ӯ**; исм бо зарф — **одами бисёр**; исм бо сифати феъли — **меҳмонҳои дируз омадаги**; исм бо масдлар — **вакти рафтани**.

Мо дар ин мақола фақат дар бораи ибораҳо, ки ҳар ду ҷузъашон исм мебошанд, таваккуф менамоем.

Ибораҳои исми¹ бо изофа ташкилёфта дар забони адабии тоҷик нисбат ба дигар ғурӯҳи ибораҳо сермахсуд аст. Масалан дар вақти 4 саҳифаи асари устод Айниро дида баромадан² 31 иборан исми дучор омад, ки ҳамаи он бо алокаи синтаксисин изофи сохта шудаанд. Ин факт нишон медиҳад, ки бандаки изофи чун нишондиҳандаи муносибати байни калимаҳо дар ибораҳои исми ҳаде сериестермоли мебошад.

Ибораҳои исми изофи бештар дар Ҷақли содда (шоҳи дарахт, хосили тоқ, дарахти сафедор) дучор мешаванд. Ибораҳои содда бо дигар калимаҳо тафсил ёфта, иборан мураккабро ташкил мекунанд: **шоҳи дарахти себ, хосили тоқи заминҳои навқорам**.

Исмҳои бисёре дар ибора бо муносибати муайяни маъноӣ байни ҳам бо алокаи синтаксисин изофи пайваст шуда, ба ғайр аз муносибати муайянкунандаги маъноҳои гуногунро ифода мекунанд, чунинчун: муносибатҳои объективӣ, субъективӣ,

¹ Дар мафҳуми «Ибораҳои исми» ибораҳо, ки ҳар ду ҷузъашон исми мебошанд, дар назар дошта шудааст.

² С. Айни. Куллиёт, ҷ. 1, 1958, сах. 127—130.

тив, соҳибият, мансубият, нисбати ҷузъ ба кулл, аломат ва ғайра. Дар ин ҳолат, муносибати ҳамроҳӣ, замон, макон, таърирот, кей ва ҷинс, сабабу натиҷа, микдор, касбу ҳунар ва ғайраҳо. Мо дар ин мақола бо қадом намуни исми ифода шудаани ҷузъҳои асосӣ ва тобеш, тобишҳои маъноӣ ва аз ҷиҳати таркиб ҷай гуна хусусиятҳои фарқкунанда доштани ибораҳои дар боло номбурдаро аз назар мегузаронем.

Ибораҳо, ки объектро ифода мекунанд.

Дар ибораҳои исми ифодакунандаи муносибати объективӣ калимаи тобешаванда предмет, шахс ва ҳодисаеро номбар мекунанд, ки амал, муносибат ва хиссиёти калимаи асосӣ ба он равона карда шудааст.

Ман бозоршабтарди карда ва бозиди дустон рафта дер омада будам (С. Айни, Ёдд. ҷ. IV, сах. 349); Хамин буттаҳои арча барои ороиши боғ, яъне барои зебони истироҳатгоҳи мардуми шаҳр ба ивази пул омадаанд (Р. Ҷалил, Кабулар, 1963, сах. 37)... дигарбора майдонҳои, ки иҷрои ҷазои сангсори он ҷоҳо таҳмин карда мешуд, аз ғурӯҳҳои таълодустони ханоматалаб пур гардиданд (С. Айни, Ёдд. ҷ. IV, сах. 143).

Ба вазифи калимаи асосӣ дар ин гуна ибораҳо бештар исмҳои амал меоянд ва аз ин сабаб дар аксарияти асарҳо бо исмиҳои амал ифода ёфтани ҷузъи асосии ибораҳои номбурда қайд ёфтаанд. Мисол: наشري газета ва журнал, танкиди Раис, таърифи одамон, ҳаҷви миришаб, ҳабси Қодиров.

Амон, ки хату савод дошт, дар тахрир ва ҷопи варақаҳои қалон дод (Ҷ. Никромӣ, Дух оташ, сах. 572); Субҳӣ китбаеро, ки дар ҳаҷви миришаб қоллективона гуфта шуда буд, хонд (С. Айни, Ёдд. ҷ. III—IV, 1955, сах. 372); Аммо кӯшбегӣ аз ӯ дар бораи иҷрои фармони худ ҷизе напурсид ва ҳол он ки ӯ ба миришаб дируз баъд аз фармон доданиш ба ҳабси Қали Қурбон ва ҳамроҳонаш гуфта буд... (Ҳамон асар, сах. 327).

Маъноӣ амалро фаҳмонидани ин исмиҳо боз аз он маъноӣ метарсад, ки дар байни ҷузъи ин ибораҳо бештар маъноӣ илова гашта, маъноӣ амалро пурқувват мегардонанд. Ҷан тавре, ки мушоҳидаҳо нишон доданд, дар ибораҳои исми муносибати объектиро ифодакунанда масдариҳои номӣ бештар истирмоли мегарданд ва ин хусусият дар забони матбуот бисёртар воҷеҳуранд. Мисол: тороч кардани мардум, шишк додани аскарбаҷаҳо. Ҷ дар натиҷаи ин таваккури дар

ИБОРАХОИ ИСМИИ ИЗОФИ

Бандаки изофи барои алокамандшавии калимаҳо дар ибора яке аз воситаи сериестермоли синтаксисӣ мебошад. Вай дар охири калимаи асосии ибора ҳамроҳ шуда, калимаи тобеъшавандаро ба тобеъкунанда алокаманд мекунанд. Ибораҳо, ки бо алокаи изофи ташаккул меёбанд, ба чунин намунаҳо ҷудо мешаванд:

Исм бо исм — **хонаи Аҳмад**; исм бо сифат — **духтари зебо**; исм бо шумора — **соати се**; исм бо ҷонишин — **китоби ӯ**; исм бо зарф — **одами бисёр**; исм бо сифати феъли — **меҳмонҳои дигуз омадаги**; исм бо масдлар — **вақти рафтаи**.

Мо дар ин мақола фақат дар бораи ибораҳо, ки ҳар ду ҷузъашон исм мебошанд, таваккуф менамоем.

Ибораҳои исмиӣ¹ бо изофа ташкилёфта дар забони адабии тоҷик нисбат ба дигар ғуруҳи ибораҳо сермахсус аст. Масалан дар вақти 4 саҳифаи асарии устод Айниро дивда ба ромадан² 31 иборай исми дучор омад, ки ҳаман он бо алокаи синтаксисин изофӣ сохта шудаанд. Ин факт нишон медиҳад, ки бандаки изофӣ чун нишондиҳандаи муносибати байни калимаҳо дар ибораҳои исми хеле сериестермоли мебошад.

Ибораҳои исмии изофӣ бештар дар ҷақли соҳда (шоҳи дарахт, хосили тоқ, дарахти сафедор) дучор мешаванд. Ибораҳои соҳда бо дигар калимаҳо тафсил ёфта, иборан мураккабро ташкил мекунанд: **шоҳи дарахти себ, хосили тоқи заминҳои навқорам**.

Исмҳои бисёре дар ибора бо муносибати муайяни маъноӣ байни ҳам бо алокаи синтаксисин изофӣ пайваст шуда, ба ғайр аз муносибати муайянкунандаги маъноҳои ғунотунро ифода мекунанд, чунинчун: **муносибатҳои объективӣ, субъективӣ**.

¹ Дар мафҳуми «Ибораҳои исми» ибораҳо, ки ҳар ду ҷузъашон исм мебошанд, дар назар дошта шудааст.

² С. Айни. Куллиёт, ҷ. I, 1958, сах. 127—130.

тив, соҳибият, мансубият, нисбати ҷузъ ба кулл, аломат ва дорандаи он, муносибати ҳамроҳӣ, замон, макон, таърирот, ҳел ва ҷинс, сабабу натиҷа, микдор, касбу ҳунар ва ғайраҳо. Мо дар ин мақола бо калом намууди исмҳои ифода шудаани ҷузъҳои асосӣ ва тобеъ, тобишҳои маъноӣ ва аз ҷиҳати таркиб ҷай гуна хусусиятҳои фарқкунанда доштани ибораҳои дар боло номбурдаро аз назар мегузаронем.

Ибораҳо, ки объектро ифода мекунанд.

Дар ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объекти калимаи тобеъшаванда предмет, шахс ва ҳодисаеро номбар мекунанд, ки амал, муносибат ва хиссиёти калимаи асосӣ ба он равона карда шудааст.

Ман бозоршарбагарди карда ва **бозиди дӯстон рафта** дер омада будам (С. Айни, *Ёдд.* ҷ. IV, сах. 349); Хамин буттаҳои арча барои **орониши боғ**, яъне барои зебоии истироҳатгоҳи мардуми шаҳр ба ивази пул омадаанд (Р. Чаил, *Кабургар*, 1963, сах. 37)... дигарбора майдонҳо, ки **ичрои ҷалон** сангсори он ҷоҳо таҳмин карда мешуд, аз ғуруҳҳои таълошодустони хангоматалаб пур гардианд (С. Айни, *Ёдд.* ҷ. IV, сах. 143).

Ба вазифаи калимаи асосӣ дар ин гуна ибораҳо бештар исмҳои амал меоянд ва аз ин сабаб дар аксарияти асарҳо бо исмҳои амал ифода ёфтани ҷузъи асосии ибораҳои номбурда кайд ёфтаанд. Мисол: **нашри газета ва журнал, танкиди Раис, таърифи одамон, ҳаҷви миршаб, ҳабси Қодиров**.

Амон, ки хату савод дошт, дар таҳрир ва **ҷони варакаҳо** фрии калон дод (Ҷ. Иқромӣ, *Дух оташ*, сах. 572); **Субҳи** китъаеро, ки дар **ҳаҷви миршаб** коллективона гуфта шуда буд, хонд (С. Айни, *Ёдд.* ҷ. III—IV, 1955, сах. 372); Аммо **кушбегӣ** аз ӯ дар бораи иҷрои фармони худ ҷизе напурсид ва ҳол он ки ӯ ба **миршаб** дигуз баъд аз фармон доданиш **ба ҳабси Каги Курбон** ва ҳамроҳонаш гуфта буд... (Ҳамон *иср.* сах. 327).

Маъноӣ амалро фаҳмонидани ин исмҳо боз аз он маъдум мегардад, ки дар байни ҷузъи ин ибораҳо бештар маъдурҳо илова ташта, маъноӣ амалро пурқувват мегардонанд. Ҷан таъре, ки мушоҳидаҳо нишон доданд, дар ибораҳои исмии муносибати объектиро ифодакунанда масдларҳои номӣ бештар исстеъмоли мегарданд ва ин хусусият дар забони маъбул бисёртар вомерхунанд. Мисол: тороч кардани мардум, мошк додани аскарбаҷаҳо. ӯ дар нағичаи ин тафаккур дар

хакки шайх ва хонакоҳ дар шаққу шуҳба меафтод, чулки ӯ дар **тороҷ кардани мардум** аз амир ва ҳокимонаш то шафқу муридонаш ҳеч фарқ намедид (*С. Айни, Ёдд. қ. III—IV, сах. 294*). Дар ин ҷо айнан ҳамон гуфтаи майор шуд, яъне Киримовро ба фронт не, балки барои машқ додани аскарбачаҳо ба штаби харбии сарҳадчиён фиристоданд (*Газ. Тоҷикистони Советӣ, 12. III. 1964*).

Чузъи тобей чуқини ибораҳо исми шахс бошад, ибораи маъноӣ духурағи медахад. Масалан, ибораҳои «хачви миршаб», «хабси Кали Курбои», «тороҷ кардани мардум», «машқ додани аскарбачаҳо» дар алоҳидагӣ ҳам маънои об'ектӣ, ҳам субъектиро ифода карда метавонанд, чуқини «хачви миршаб»-ро ба ду тарз: «миршабро хачв карданд» ё «миршаб хачв кард» ифода намуудан мумкин аст. Аз ин сабаб, ин гуна ибораҳо маҳз дар матн маънидод кардан даркор аст.

Ибораҳои исми ифодакунандаи муносибати об'ектӣ ба дигар калимаҳо ҳеле кам тафсил мебарданд ва, агар тафсил ёбанд, ба ин вазифа бештар сифат, зарф ва ҷонишинҳои ипоратӣ омада метавонанд. Мисол: Ҳакиқатан ҳам дар довоми сафари 18-рӯзаи худи мо шохиди **бисёр воқеаҳо** на дир будем (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 16. IV. 1965*). У шино бо мо базм рафта, дар **боғлашти он базм** базмковӣ ва базм тамошқунии моро дар китъае тасвир карда буд (*С. Айни, Ёдд. қ. III, 1955, сах. 288*).

Ин ибораҳо бо алоқан изофӣ дигар калимаҳо тобей намууда тафсил меёбанд. Дар ин таркиб калимаи сейм—тиф силқунанда ба калимаи пеш аз худ истодаш тобей шуд, баъд ба чузъи асосии ибора вобаста мебардад. Мисол: Ҳакиқатан ин манзаран дилкаш манзурӣ диккатӣ хар роҳу зар гардида, беихтиёр чанд дақиқа ба тамошои дӯкони маъкур машғул месохт (*П. Сулаймонӣ, Мачмуъи осор, 1969, сах. 187*). **Ҳаридори доруҳои домудло** торафт зиёд шуда ӯро тез-тез аз тасбеҳгардонӣ боз медоштанд (*Р. Ҷалил, Ҳикояҳо, 1958, сах. 8*).

Ибораҳо, ки муносибати субъектиро ифода мекунанд.

Дар ин гуна ибораҳо калимаи асосӣ амал, ҳолат ва ҳоҷат дисаеро ифода кунад, калимаи тобей ифодакунандаи амал, ҳолат ва ҳоҷатро нишон медиҳад: **Шигуҳези аробақини-**

хоро роҳравон дар дил орзу мекард (*М. Турсунизоди, Анмиғт., сах. 399*); Дар маҷлис як пайт яккахони шуд, онҳое, ки овози хуш доштанд ва мақоме медонистанд, барои хурӯшидани дӯстон ғазалҳои карданд (*С. Айни, Қулмёт, ҷ. 5, 1963, сах. 16*); Ҳоло вай бинобар пир шуданаш аз корҳо ва мин-

сабо истеъфо дода, пешрави ва сабзиши набераҳояшро дид, хурсанд зиндагӣ карда гаштааст (*Ҷ. Икромӣ ва А. Одинаҷов, Аҷоиботи сафар, 1963, сах. 34*).

Калимаи асосӣ дар ин ибораҳо аз исмҳои маъно, амал, тақлиди овозӣ, чузъи тобей аз исми шахс, маъно ва исмҳои конкрет ифода меёбанд. Агар дар рафтуомади аждаҳо касе ба вай воҳурад, он касро зинда ба зинда фуру мебарад (*С. Айни, Ёдд. қ. 1, 1954, сах. 55*); **Чапақанини колхозчиён** ба хавои мусикӣ хамрох шуд (*С. Айни, Қулмёт, 1963, сах. 120*); Ин дафъа **ғуриш ва чушиши дарё** аз пештарааш пуршухтар ва синахароштар буд... (*С. Айни, Қулмёт, ҷ. 5, 1963, сах. 114*).

Исмҳои, ки ба воситаи суффиксо аз сифатҳои ҳолат ва муносибат сохта шудаанд, дар вазифаи чузъи асосии ибораи исмҳои шахсро тобей мебардонанд.

Ман ҳам ба ҳамин амал карда ба **калонгарихон Корӣ-Нур**удло чизе намегуям, бо ҳамин вай ҳам хурсанд мешавад (*С. Айни, Ёдд. қ. IV, 1955, сах. 280*); ... аз сарзаминҳои тоҷикон, ӯзбекон, кирғизу казокон бо кибру ғурур гузашта ба сун кулҳо метохтанд ва **зории одамнор**, «зӯрӣ»-аширо пиёсанд намекарданд (*Р. Ҷалил, Ҳикояҳо, сах. 147*).

Ҳам чузъи асосӣ ва ҳам чузъи тобей ибораҳои ифодакунандаи муносибати субъектӣ бо дигар калимаҳо тафсил меёбанд. Ҷонишини ипоратӣ бо алоқан хамроҳи хар ду чузъи ибораро шарҳ дода метавонанд. Дигар калимаҳо бошанд, бо изофат тобей шуда иборан мураккабро ташиқ мекунанд. Мисол: **Нафаскашии ин аждаҳо** шабо, хатто баъзан рӯзо ҳам ба гӯши касе, ки гӯш меандохт, ғуруре зада менстодааст (*С. Айни, Қулмёт, ҷ. 5, 1963, сах. 13*). **Ин сахтирии соҳиби мадраса** бошандагони ин ҷоро аз ин озодгардин умумин тағалабагон махрум карда буд (*С. Айни, Ёдд. қ. IV, 1954, сах. 8*).

Ибораҳо, ки муносибати соҳибиятро ифода мекунанд.

Калимаи асосӣ дар ибораҳои исми ифодакунандаи муносибати соҳибият предмет, муассиса ва ё шахсро нишон медиҳад, ки он ба калимаи тобей тааллуқ дорад. Мисол: пилари раис, хонаи Аҳмад, китоби Собир, пойтахти тоҷикон, заводи Тоҷикистон.

Ибораҳои ифодакунандаи муносибати соҳибият вобаста ба маънои калимаҳо тобишҳои гуногуноро ифода мекунанд: 1. Муносибати хешу таборӣ. Калимаи асосӣ ва тобей дар ин ибораҳо шахс ё исми ҷондори ғайри шахсро нишон

хакки шайх ва хонакоҳ дар шаққу шуҳба меафтод, чуқини у дар **тороҷ кардани мардум** аз амир ва ҳокимонаш то шафқу муридонаш ҳеч фарқ намедид (*С. Айни, Ёдд. қ. III—IV, сах. 294*). Дар ин ҷо айнан ҳамон гуфтаи майор шуд, яъне Киримовро ба фронт не, балки барои машиқ додани аскарбачаҳо ба штаби харбии сарҳадчиён фиристоданд (*Газ. Тоҷикистон Советӣ, 12. III. 1964*).

Чузъи тобон чуқини ибораҳо исми шахс бошад, ибора маънои духӯрағи медахад. Масалан, ибораҳои «хачви миршаб», «хабси Кали Курбон», «тороҷ кардани мардум», «машиқ додани аскарбачаҳо» дар алоҳидагӣ ҳам маънои об'ектӣ, ҳам субъектиро ифода карда метавонанд, чуқини «хачви миршаб»-ро ба ду тарз: «миршабро хачв карданд» ё «миршаб хачв кард» ифода намуздан мумкин аст. Аз ин сабаб, ин гуна ибораҳо маҳз дар матн маънидод кардан даркор аст.

Ибораҳои исми ифодакунандаи муносибати об'ектӣ ба дигар калимаҳо ҳеле кам тафсил мебарданд ва, агар тафсил ёбанд, ба ин вазифа бештар сифат, зарф ва ҷонишинҳои ипоратӣ омада метавонанд. Мисол: Хаккистан ҳам дар довоми сафари 18-рӯзаи худӣ мо шохиди **бисёр воқеаҳо** на дид будем (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 16. IV. 1965*). У шино бо мо базм рафта, дар **боғлашти он базм** базмковӣ ва баъд тамошоқунии моро дар **китъае** тасвир карда буд (*С. Айни, Ёдд. қ. III, 1955, сах. 288*).

Ин ибораҳо бо алоқан изофӣ дигар калимаҳо тобон намулда тафсил меёбанд. Дар ин таркиб калимаи сейм—тиф силқунанда ба калимаи пеш аз худ нестодаш тобон шудӣ, баъд ба чузъи асосии ибора вобаста мебарданд. Мисол: Хаккистан ин манзаран дилкаш манзурӣ диккати хар роҳу зар гардида, беихтиёр чанд дақиқа ба тамошои дӯкони мидкур машғул месохт (*П. Сулаймонӣ, Машғули осор, 1960, сах. 187*). **Харидори дорухон** домудло торафт зийд шуда ӯро тез-тез аз тасбеҳтардонӣ боз медоштанд (*Р. Ҷалил, Хикояҳо, 1958, сах. 8*).

Ибораҳо, ки муносибати субъектиро ифода мекунанд.

Дар ин гуна ибораҳо калимаи асосӣ амал, ҳолат ва ҳодисаеро ифода кунад, калимаи тобон ифодакунандаи амал, ҳолат ва ҳодисаро нишон медиҳад: **Шипшухези аробаканин-**

хоро роҳравон дар дил орзу мекард (*М. Турсулнзодӣ, Анмиғт., сах. 399*). Дар маҷлис як пайт яккахонӣ шуд, онҳое, ки овози хуш доштанд ва мақоме медонистанд, барои хурсинди дӯстгон ғазалҳои карданд (*С. Айни, Қулмӣт, ҷ. 5, 1964, сах. 16*). Ҳоло вай бинобар пир шуданаш аз корҳо ва мип-

сабҳо истеъфо дода, пешрави ва сабзиши набераҳояшро дид, хурсанд зиндагӣ карда гаштааст (*Ҷ. Икромӣ ва А. Одинаҷов, Аҷоиботи сафар, 1963, сах. 34*).

Калимаи асосӣ дар ин ибораҳо аз исмҳои маъно, амал, тақлиди овози, чузъи тобон аз исми шахс, маъно ва исмҳои конкрет ифода меёбанд. Агар дар рафтуомади аждаҳо касе ба вай воҳӯрад, он касро зинда ба зинда фуру мебарад (*С. Айни, Ёдд. қ. 1, 1954, сах. 55*). **Чалақанин колхозчиён** ба хавои муסיқӣ хамроҳ шуд (*С. Айни, Қулмӣт, 1963, сах. 120*). Ин дафъа **ғуриш ва чушиши дарё** аз пештарааш пуршухтар ва синахароштар буд... (*С. Айни, Қулмӣт, ҷ. 5, 1963, сах. 114*).

Исмҳои, ки ба восити суффиксо аз сифатҳои ҳолат ва муносибат сохта шудаанд, дар вазифаи чузъи асосии ибора исмҳои шахсро тобон мебардонанд.

Ман ҳам ба ҳамин амал карда ба **калонгарихон Қорӣ-Нур** рӯдо чизе намегуям, бо ҳамин вай ҳам хурсанд мешавад (*С. Айни, Ёдд. қ. IV, 1955, сах. 280*). ... аз сарзаминҳои тоҷикон, ӯзбекон, кирғизу казокон бо кибру ғурур гузашта ба сун кӯлҳо метохтанд ва **зорин одамнор**, «зурӣ»-ашонро писанд намекарданд (*Р. Ҷалил, Хикояҳо, сах. 147*).

Ҳам чузъи асосӣ ва ҳам чузъи тобон ибораҳои ифодакунандаи муносибати субъектӣ бо дигар калимаҳо тафсил меёбанд. Ҷонишини ипоратӣ бо алоқан хамроҳӣ хар ду чузъи ибораро шарҳ дода метавонанд. Дигар калимаҳо бошанд, бо изофат тобон иборан мураккабро ташкил мекунанд. Мисол: **Нафаскашини ин аждаҳо** шабҳо, хатто баъзан рӯзҳо ҳам ба гӯши касе, ки гӯш меандохт, ғуруро зада менестодалет (*С. Айни, Қулмӣт, ҷ. 5, 1963, сах. 13*). **Ин сахтпири**и соҳибӣ мадраса бошандагонии ин ҷоро аз ин озодгардин умумини тағабатон махрум карда буд (*С. Айни, Ёдд. қ. IV, 1954, сах. 8*).

Ибораҳо, ки муносибати соҳибиятро ифода мекунанд.

Калимаи асосӣ дар ибораҳои исми ифодакунандаи муносибати соҳибият предмет, муассиса ва ё шахсро нишон медиҳад, ки он ба калимаи тобон тааллуқ дорад. Мисол: **пирри** раис, хонаи Аҳмад, китоби Собир, пойтахти тоҷикон, **иводи** Тоҷикистон.

Ибораҳои ифодакунандаи муносибати соҳибият вобаста ба маънои калимаҳо тобишҳои гуногуноро ифода мекунанд: 1. Муносибати хешу таборӣ. Калимаи асосӣ ва тобон дар ин ибораҳо шахс ё исми ҷондори ғайри шахсро нишон

медихад, аммо калиман тобей бештар аз исмҳои хос ифода мебад. Мисол: **Духтари Шукр дар зебоҷамолӣ дар ҳамон давру пеш монанд надоштааст...** (*С. Айни, Ғодд. к. III—IV, 1955, сах. 62*); **Қаҳрамонони ин ҳикояи воқеа Ёнисомеҳа — духтари Қобилхӯчаро хеле ҷавон ба шавҳар дода буданд** (*Р. Ҷалил, Хикояҳо, 1958, сах. 333*); **Барраҳон Ғусфандони зиндамондари барои зиёд кардани наслашон накуштаанд...** (*С. Айни, Ғодд. к. I—II, 1954, сах. 280*); **Магар падари ту ҳам монанди падари Ғулломҷон бой шудан меҳохад?**... (*С. Айни, Ғодд. к. III—IV, сах. 306*). **Ҳам чузъи асосӣ ва ҳам тобен ибораҳои ифодакунандаи тобиши ҳешу таборӣ бо исмҳои хос низ ташиқил ёфта метавонанд.**

Ибораҳое, ки ҳар ду чузъашон исми хос бошанд, дар забони адабии имрӯза бештар дар назм вомерӯранд, ки он ҳам бисёр кам аст. Мисол: **Боким Раҳим, Ҳочии Солтик, Ҷалоли Икромӣ.**

Исмағ баланд ҳасту муносиб, вағе ба ҷисм—
Аз Боким Раҳим каме гӯшт қара тир.
(*А. Деҳотӣ, Ҳаёт қадим мезонад, 1961, сах. 34*);

Ҳочии Солтик ба қор истода бо як по бапо
Баҳри равнақ мекунанд ду пой дар як муза чо
(*Жури, «Хориҷиқат», № 5, 1961*);

Ба сад дароно мо дар зиёфатгаш бошем,
Дуои дӯст шунав, ё **Ҷалоли Икромӣ!**
(*А. Деҳотӣ, Ҳаёт қадим мезонад, 1961, сах. 33*).

Бо ҳамин тараи алоқа ибораҳои «Лайли Шарафбону», «Аврораи Собирова» (ба марънои образи Лайли дар пиррон Шарафбону) сохта шуданд, ки ин намууди ибораҳо дар ҷа боии адабии нав мебошад. Мисол: **Лайли Шарафбону зебои бо назокаат аст** (*Газ. «Маориф ва маданият», 7. X. 65*); **Та зетаҳо дар он вақт навишта буданд: ... Аврораи Собирони басо латифу зариф аст** (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 30. III, 1965*).

2. Соҳибият бо тобиши қоллективӣ ва ҷамъиятӣ. Қалли маи асосӣ бо исмҳои шахс ва предметҳо ифода ёбад, қалли маи тобей гурӯҳе ё ҷамъиятеро нишон медиҳад, ҷуноби Сардии тоҷик, республикаи Ўзбекистон, олимони тоҷик, заминчи қолхоз, стадиони завод ва ғайраҳо.

Кишвари тоҷик дорад кӯҳҳои сарбаланд,

Обҳои шӯх дорад, ҷашмаҳои дилгинанд.

(*М. Турсунзода, Асарҳои мунтахаб. сах. 273*);

Ҷунин гулдастеге бинҳодаи шод,

Ки мебинад варо Сардии тоҷик.

(*Ф. Ансорӣ, Гулдастеге дустӣ, 1956, сах. 17*).

Мақтаби тоторҳо ҳам, ҳамекаш баста шуда, мактабдорҳо аз шахр бадарға карда мешаванд (*Ҷ. Икромӣ, Духтари оғаш, сах. 453*).

3. Соҳибияти шахсӣ. Қалиман асосӣ предмет, қалиман тобей шахсро нишон медиҳад: **соғли Собир, қаланди деҳқон, куртан Мағлуба, хонан қоргар. Хавлини Бобӣ пур аз аҳолии деҳа буд** (*Х. Қарим, Хикояҳо, сах. 45*); **Сгакани шофёрро гирифта давида фуромадем** (*А. Деҳотӣ, Ҳаёт қадим мезонад, сах. 127*). **Туппӣ ё тупфли баҷалонро дида монанд ғазиди гирфта, гирдогирди хавли хуб медавид** (*Р. Ҷалил, Кабулар, 1963, сах. 7*).

Дар ибораҳои «шаҳри Ленин», «қолхозии Ҷданов», «Фабрикаи Гулистон» байни чузъҳо зохиран муносибати соҳибият дида шавад ҳам, қалиман тобей нисбат ба қалиман асосӣ маънои соҳибиятро ифода накарда, ба номи касе ё ҷизе ниҳода шудани мақон, муассиса, ташиқилогро мефаҳмонад.

Ибораҳое, ки мансубиятро мефаҳмонанд. Чузъи тобей ин ибораҳо ҳамеша аз исмҳои ҷондор ифода ёбад, қалиман асосӣ яке аз узвҳои чузъи тобейро нишон медиҳад. Мисол: **Чехраи Гуландом, дастии қоргар, пой мурғ, шиками Қори Нишқамба.**

Дар тоёни зина шаш нафар аскарон, ки сарашон қариб то ба зонгу Ленин мерасид, рост истода, бо тамоми диққат суҳанони уро мешунданд (*Т. Усмон, Қашфи асрор, сах. 58*); **Насими баҳор зулғуҳон Гуландомро ба ҳар сӯ парешон ме-софт, овози шаршаран об бо савти мурғон аз дур шундида мешуд** (*П. Сулаймонӣ, Маҷмуаи осор, сах. 202*); ... **пӯсти аспро бароварда ба ҷил танга фуруҳтем, даҳ кас аз бозор қор ҷакса анҷир харида хӯрдём** (*Р. Ҷалил, Хикояҳо, сах. 285*).

Қалиман асосӣ дар ибораҳои ифодакунандаи муносибати мансубият бо исмҳои абстракт ҳам ифода метардад. Дар ин ибораҳо ҳар ду чузъ бештар дар шакли танҳо меоянд. Мисол: **нутк ва фармонҳои Ленин, ақли кас, харфи Зардиак, сӯхани Макрушев. Ақли кас бовар намекунад, рафик майор,** (*Ф. Муҳаммадиев, Тирӣ хокхӯрда, 1961, сах. 9*).

Як хусусияти фарқкунандан ибораҳои калимаҳои асосӣ ашон исми абстракт буда аз дигар ибораҳои ифодакунандан соҳибият дар он аст, ки чӯзъи тобеашон ба ғайр аз маъ-нини аслиаш (соҳибият) муносибати субъектиро низ мефаҳмонад ва, баръақс, баъзе ибораҳо, ки муносибатиҳои гуногунро ифода мекунанд, зоҳиран маънои соҳибиятро медиҳанд, чунинчи: **Ҷамула андуҳи фарзандон**. Ин ибораро дар дохили ҷумла дида бароем, муносибати соҳибиятро нишон наоданаш равшан хис карда мешавад. **Ҷаму андуҳи фарзандон**, ки агар онҳо холо дар кайди ҳаёт мебуданд, ҳар яке соҳибон хонаву дар ва зану баҷа мешуданд, мӯйҳои холяро сафед карданд (*Х. Қарим, Ҳикояҳо, сах. 48*).

Ибораҳо, ки нисбати чӯзъро ба кулл ифода мекунанд.

Калимаи асосӣ чӯзъи предмет, калимаи тобеъ кулли онро (ба шакли томаш) нишон медиҳад. Калимаи асосӣ ва тобеи ин ибораро ҳамеша аз исмҳои конкрет, ки предмету шахсро ифода мекунанд, ташкил мебарданд, чунинчи: **панҷаҳон дас-тон, нуғи шох, панҷараи қат, тешпаи симчӯб, шох санҷид, фарши бино, ғори шахта, микрофони магнитофон, даҳани ғор, мигли водопровод, байрақчаи ракета, пошони муза**.

Аммо Рустамча ба ин нияти ӯ роҳ наметод, **панҷаҳон дас-тон** ӯ ба банди дастони деҳқатги чунон саҳт часпида буд, ки... (*С. Айни, Едд. қ. IV, сах. 307*). **Ғори шахта** торафт ин сӯз шуда, шифташ бағаландтар мешуд (*П. Толис, Тобистон, 1960, сах. 76*).

Исмҳои абстракт вобаста ба маънои лугавиашон дар ибораро муносибати чӯзъро ба кулл ифодакунанда истермомеъфа наметавонанд.

Шумораҳо (бештар шумораҳои касри) субстантивизатсия шуда ба вазифаи калимаи асосии ибора оянд, чӯзъи предметро нишон медиҳанд: **Ману ту, хатто модарони ману ту, санд, яки он рӯзи сиёҳи зани тоҷикро**, ки пеш аз инкилоб дошт, ме-дидем, наметонем, чи мекардем (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 29. VI. 1963, аз Ч. Икромӣ*).

Ибораҳои ифодакунандаи муносибати аломат ва дорандан он.

Калимаи асосӣ дар ин гуна ибораро аломати предметро нишон диҳад, калимаи тобеъшаванда предмет ё шахсро номбар мекунанд, ки аломати чӯзъи асосӣ ба он таъддиш до-дорад.

Калимаи асосии ибораро ифодакунандаи аломат ва до-рандан он асосан бо сифатҳои аслии ба вазифаи исми омида

ифода ёбад, чӯзъи дуйӯм аз исмҳои конкрет, шахс ва маънии ифода мебардад, чунинчи: сурҳии рӯ, зебогии ҳаёт, неку ба-ди одамон, сихати бадан.

Ба ҳамин тарика, аз неку бади одамон тамоман нафрат кардам (*С. Айни, Едд. қ. IV, сах. 301*); Ҳар кадоми онҳо дар сихати бадан, дар қувваи дасту бозу ва дар матонати дигу прода мумтози замони худ буданд (*С. Айни, Қуллёт, 4, б. сах. 173*).

Вобаста ба маънои чӯзъҳои ибора аломати предмет до-ими ва лаҳзагӣ шуда метавонад. Масалан, дар ибораро «сафедии барф», «равшани офтоб», «торихии шаб», «гармии офтоб», «нозукнии дил» чӯзъи асосӣ аломати доимии пред-метро ифода мекунанд.

Дар ин гуна ибораро чӯзъи тобеъ манбар ва сарчашмаи аломат мебошад.

Дар ибораро «харобаи гунбаз», «сахтии зарба», «зӯ-рии кор» чӯзъи асосӣ (хароба, сахтӣ, зӯрӣ) аломатҳои лаҳ-загӣ предметро нишон медиҳад.

Ибораро, ки муносибати шахсро ба ташкилот, вазифа ва мушгулият ифода мекунанд.

Калимаи асосӣ шахро нишон медиҳад, калимаи тобеъ номи ташкилот ва мушгулиятро ифода мекунанд: **коркунони почта, раси илора, директори мактаб, инженерӣ роҳи оҳан, коргари депо**.

Зеро ҳар устокоре, ки ба коркунӣ устохонаи худ музди мешакини корро гузаронида тавонад, дар амал кори он пе-шварро ба манфиати худ то мурдани ӯ таъмин кардаги ме-шуд (*С. Айни, Еддошгоҳ, қ. III, сах. 184*); Ман як раси қолхоро мешиносам, ки ду шабона рӯз хоб накарда буд... (*С. Улуғзода, Навобод, 1953, сах. 297*); Дар атрофи моши-ин нав Шавкат ва мудирӣ гараж чунбӯҷул карда, аз ким-чи хусус баҳс мекарданд (*Ф. Муҳаммадиев, Тирӣ хокшӯрда, сах. 34*).

Ибораро, ки амал ва муносибати яқчовро ифода мекунанд.

Калимаи асосӣ дар ин ибораро бештар бо исмҳои аб-стракт ва амал, калимаи тобеъ бо исмҳои конкрет ифода мебад. Як хусусияти фарқкунандаи ин ибора аз ибораро ингари неми дар он аст, ки чӯзъҳои тобеашон ҷида шуда меоянд, масалан: **дӯстӣ ва рафоқати Абдуллоҳоча ва Пар-вардигорхоча, шартномаи СССР ва Польша**.

Президиуми Совети Олии СССР шартномаи дӯсти Ҳамкории ва ёрии Ҳамдигарии Иттифоки Республикаҳои Советии Социалистӣ ва Республикаҳои Ҳалқии Поляшаро яқдилтона тасдиқ намуд (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 17. IV. 1965*). Амал ва муносибати Ҳамроҳӣ (яқҷон) дар ин ибораҳо нишон медиҳанд, ки ҷузъи ҷидаи тобей барои ба вуқӯъ омадани амал ва муносибати Ҳамроҳӣ, ки қалимаи асосӣ ифода мекунад, баробар иштирок менамояд.

Барзан дар байни ҷузъҳои ибора пешоянди номин «байни» омада, барои кушода додани маънои таркиби ӯро меҷарсонанд. Мисол: Бад аз ҳашт рузи *моҷарои байни Заҳро ва модараш*, яке аз отрядҳо, ки дар он Боби Ҳам буд, ба кишлоки С. даромада омад (*Ҳ. Қарим, Оқшуда, 1965, саҳ. 64*).

Ҷузъи тобей ин гуна ибора, ки аксар ҷида шуда меояд, тоҳо байни худ ба воситаи пешоянди бо алоқа пайдо намудда, ба қалимаи асосӣ тобей меҷардад, чунончи: ... мулоқоти *Дайли бо Маҷнун* дар боғ, қорзорҳои Навфал бо қабилан Дайли, аз тарафи Маҷнун озод карда шудани оху, мулоқоти *Маҷнун бо модараш*, ... дар достони Чоми дида наменшавд (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 11. XII. 1964*).

Ибораҳо, ки амал ва муносибати яқҷоро мефаҳмонанд, аз ҷиҳати тобиши маъно ба ибораҳои муносибати субъектӣ ҳаммаъноанд.

Дар гуруҳи дуюми ибораҳои исми изофӣ ҷузъҳои ибораро муносибати эзоҳиро ба маънои васеъаш ифода мекунанд. Ин гуруҳи ибораҳо вобаста ба ҷузъҳои ибора тобишҳои бисёрӣ маъноиро ифода карда метавонанд, ки мо дар поён онҳоро аз назар мегузаронем.

Ибораҳо, ки муносибати замониро ифода мекунанд.

Қалимаи асосӣ исми замон буда, қалимаи тобей бо исми хон замон, амал ва маъно ифода меёбад ва ҷузъи асосин ибораро конкрет мегардонанд. Мисол: рузи истироҳат, рузи чумба, шаби баҳор, шабҳои зимистон, вақти хоҳ.

... рузи чумбаро Ҳам ба Ҳамин гуна сайру ташт мегузарониданд... (*С. Айни, Едд. қ. III—IV, саҳ. 110*); *Шаби ба Ҳор* бошад Ҳам, осмон ҷодирӣ аборин ғирифта буд (*Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо, саҳ. 7*); Қорқунони ин қорхона то нимаҳои шаб қор карда, вақти хоҳ дар байни асбобу аъзоли қорашон меҳобиданд... (*С. Айни, Едд., қ. III—IV, саҳ. 124*).

Ҷузъи тобей ибораҳои ифодакунандаи замон исмҳои амал бошад, қалимаи асосӣ бештар бо исмҳои замони даҳзан кӯтоҳро ифодакунанда, мисли «Ҳангом», «Фурсат», «вақт» ифода меёбад. Мисол: Магар ӯ аз *фурсати ҷойнишини* худ фоида бурда суҳанони дар ин мавзӯи нав гуфтанинашро дар зеҳни худ тарғиб меояд (*С. Айни, Едд. қ. IV, саҳ. 167*); *Ҳангоми суҳбат* Алексей Мищенко ба мо китоберо нишон дод (*Газ. «Комсомоли Тоҷикистон», 7. V. 1965*).

Ҳам ҷузъи асосӣ ва Ҳам ҷузъи тобей ибораҳои боло миклори ниҳоят қамӣ вақтро мефаҳмонанд. Аз ин ру, аз ҷиҳати маъно ба ибораҳои «давраи феодализм», «эпоҳаи капитализм», ки давраи дуру дарози таърихро нишон медиҳанд, як шумурдан норавост.

Агар ҷузъи асосии ин ибораҳо суффиси ҷамъбандӣ тирад, ибораҳо ду хел маъно: тахминӣ ва миклори бисёрро ифода мекунад.

1) Маънои тахминӣ: ... *шабҳои тобистон*, ки дар Ҳавои қушора хоҳ қардан лозим меомад, модарҳо дар як тарафи тахвора хоҳ мекарданду падарҳо дар тарафи дигараш (*А. Деҳоти, Ҳаёт қадим мезананд, саҳ. 77*). Бо Зухайр Раҳимов ном аз Ҳамкорони мо, то нисфҳои шаб дар он атроф гардиш мекардем (*П. Сулаймони, Маҷмӯаи осор, 1959, саҳ. 9*). Дар моҳҳои июль ё август аз дирекцияи хоҳиш менамоянд, ки ба Ҳар дуяшон дар як вақт отпуск диҳад (*Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо, саҳ. 74*).

Дигар хун шуд ба уммедаи висолат содҳои сол
Бие ҷонон, ба маҳзи лутф сӯям ихтиёри қун.

(*М. Турсунзода, Асарҳои мухталиб, саҳ. 178*).

2) Агар қалимаи асосӣ бо исмҳои замон ва амал, қалимаи тобей бо исмҳои ифодакунандаи ҳодиса ва замон ташкил ёбанд, ибора дар як вақти муайян рӯй додани ҳодисаро нишон медиҳад. Масалан: *гашти руз*, *вақти бориш*, *баромад-баромали офтоб*. Агар пагоҳони дар вақти *баромад-баромали офтоб* ё ин ки бегоҳони Ҳангоми *фурурафтани* хуршеди ҷаҳонтоб ба боғон он тал мебаромагел, манзариеро медедид... (*С. Айни, Қулӣет, ҷ. 5, саҳ. 9*).

Ибораҳо, ки муносибати маконро мефаҳмонанд.

Дар ибораҳои ифодакунандаи муносибати макон қалимаи асосӣ шахс ва ё предметро номбар қунанд, қалимаи тобей мавқеъ ё ҷои ишғолкардан ҷузъи асосиро нишон медиҳад. Қалимаи тобей бо исмҳои макон ифода меёбад, ки онҳо номҳои умумишудай предметҳо (шаҳр, кишлок, кӯҳсор), номи манзилгоҳ, дарё ва мамлакатҳо (Самарқанд, Уротепша,

Гармчашма, Хиндустон, Афғонистон) мебошанд: тағмоҳи ошхона, хунҳон кушишхона, тоҷикони кӯҳистон, занони Хуҷанд, мактаби кишлоқ, обҳои кӯҳсорон.

Ин ибораҳо ба ғайр аз муносибати маконро ифода намудан ба баромади предмет низ ишора мекунанд (обҳои кӯҳсорон, тоҷикони кӯҳистон).

Қалимаи асосии ин гуна ибораҳо бо исмҳои шахс, макон, конкрет ва амал (бо тобиши касбу хунар—«сандуксозони Самарқанд», «сартарошони лаби хавзи Девонбегӣ», (Айни) ифода меёбанд.

Исмҳои хос, ки номи ҷой ва макон мебошанд, боиси ифода ёфтани муносибати макон мешаванд. Мисол: Дар паҳлуи рост, понздаҳ—бист метр дуртар аз ҷои исти ҳуд **Ваҳши Сурхобро** мелидем, ки орому мағрурона ҷорӣ буд (*Ф. Ниёзи, Дируз...*, 1964, сах. 42); Станцияи электрикии обии **Сарбанди Ваҳш**, ки дар Осиёи Миёна калонтарин аср. станцияи электрикии обии «Марказӣ», «Оксу», ва ғайра ба кор андохта шудаанд (*Газ. «Тоҷикистони Советӣ», 21. V 1965*).

Қалимаҳои абстрактмаъно ба вазифаи ҷузъи асосӣ тобеи ин гуна ибораҳо омада наметавонанд. Байни ҷузъи ибораҳои муносибати маконро ифодакунанда барои конкрет шудани ҷои қалимаи асосӣ ҷузъи тобеъ бештар ба шакли таркиб, яъне бо пешояндҳои номӣ меояд. Мисол:

Вай аз хаэли беихтиёр кардаи худ хушхол шуда халдида **гарду ғубори рӯи портфелашро** пуф карда ба гап даромад (*Ф. Муҳаммадиев, Тири хокхӯрда, сах. 4*); **Мушаки барии ҷали рӯаш** ба тарзи баэур аёншаванда мепарид (*Ф. Мӯҳаммадиев, Тири хокхӯрда, сах. 50*); Дигар онҳо ба поён ба рамаи ғусфандон, ки аз ин ҷо ҳоло чун қўлмаки байни марго **ре менамуд...** бисёр нигоҳ мекарданд (*Р. Ҷалил, Хикояҳо сах. 264*).

Дар ин ибораҳо ду алоқа: изофӣ ва вобастагӣ дидла мешавад. Вале пешояндҳои номии «рӯй», «пеш», «бар» дар ташкили ибора ҳеч гуна рол набозиданд, фақат, ҷи ҳеле ки дар боло зикр шуд, барои конкрет шудани ҷои қалимаи асосӣ хизмат мекунанд. Қалимаҳои «рӯй», «пеш», «бар» ҷи тавре ки Р. Л. Неменова қайд кардааст, маънои аслии дӯдаи вии худро, гарчанде ки дар вазифаи грамматикӣ пешоянд омада бошанд ҳам, қисман нигоҳ доштаанд³. Аз ин сабаб:

дар баъзе асарҳо ба маънои аслии худ омада ибора ташкили намудани ин гуна қалимаҳо қайд шудаанд.

Ҷузъи тобеи ибораҳои муносибати маконро ифодакунанда бо ҷонишини ишоратии «ин» ва шумораи «як» тафсил ёфта метавонанд. Мисол: Аз кӯрға, ҷома ва бадани онҳо **бӯи хун** омада мекост, **гӯе** ки бошандатони ин **ғор** дар хун **оббозӣ** карда буданд (*Ҳ. Қарим, Хикояҳо, сах. 10*); Баэмоҳи ҷамоати **ҷавонони як гузар** ё ки деҳан атрофи шаҳр дар миёнаи худ қадаре пул ҷамъ карда, барпо менамуданд (*С. Айни, Ёдд. қ. III—IV, сах. 105*); Лекин аз он ҷо, ки шумо **ғўмои намакхӯрдан** ҷаноби оғи ва **миршаби як туман** мебошед, ман **ғўмон** мекунам, ки ба шумо **ғўфтан** безарар аст (*С. Айни, Ҳамон асар, сах. 419*).

Ибораҳо, ки муносибати сўиро ифода мекунанд.

Қалимаи асосии ин гуна ибораҳо предметҳои номбар менамоянд, ки он ба ягон сўй равона шудани ҷизеро нишон медиҳад. Қалимаи тобеъ ҷой ва тарафиро, ки амалди ҷузъи асосии ибора ба он равона шудааст, нишон медиҳад. Ин ибораҳо вобаста ба тобиши маъношон ба турӯҳи ибораҳои ифодакунандаи макон ҳеле наздиканд. Қалимаи асосии ин ибораҳо бештар бо исмҳои, ки аз асосҳои феълӣ сохта шудаанд, ифода меёбанд, ҷунончи: баромади аба, рағғўмади Душанбе, фуғромади аба, қироқашҳои роҳ, сайғуташғи шағр.

Дар рағғўмади Самарқанд... барои худ як дўғатча сохтааст... (*С. Айни, Ёдд. қ. I, сах. 258*); Барои ман... **фуғромади аба** аз хама дўшвортар омад (*А. Деҳотӣ, Ҳаёт қадим мезанад, сах. 139*); **Қироқашҳои ин роҳ** ду қисм буда, ба харҷорҳо ва аробақашҳо тақсим меёфтанд (*С. Айни, Ёдд. қ. III—IV, сах. 337*).

Ибораҳо, ки ҷузъи асосишон аз асосҳои феълӣ субстантивизация шудаанд, дар асоси ибораҳои феълӣ ҳаракатро нишондиҳанда сохта шудаанд ва ба онҳо синонимӣ мебошанд.

Қалимаи асосии ибораҳои зикршуда бо исмҳои саёҳат, сафар, ки аз ҷиҳати маъно ба феълҳои ҳаракат монанданд, ифода ёфта метавонанд. Ҷузъи тобеъ дар ин маврид бештар чида шуда меояд ва дар байни ҷузъҳои ибора пешоянди номӣ **байн** меояд. Мисол:

... дар хар сафари Самарқанд ин дўғатчиашро васеъ кардан гирифтааст (*С. Айни, Ёдд. қ. I—II, сах. 258*);

³ Ниг.: Р. Л. Неменова. Предлоги в таджикском языке, ИИАН Тадж. ССР, 1954, стр. 19.

⁴ Ниг.: Л. С. Пейсиков. Вопросы синтаксиса персидского языка, ИИАН ИМО, М., стр. 51—52.

Ба ғайр аз ин, калимаи асосии ибораҳои муносибати масоҳаро ифодакунанда бо исмҳои, ки самт ё сӯйро нишон медиҳанду маънан ба феъл ҳеҷ гуна алоқа надоранд, ташкил меёбанд⁵. Мисол: роҳи биёбон, роҳи хона, дари даромад, қад-қади ҷӯйбор, роҳи қон, қад-қади соҳил.

... либос ва озукаро ба хурчин андохта аспро савор шудла **роҳи ҷулро** пеш гирифт (*С. Айни, Еддоштҳо*, қ. I—II, сах. 301); **Дари даромади** ин хурча аз тарафи дарун ба роҳрав-чаи танге кушода мешуд (*С. Айни, Еддоштҳо*, қ. IV, сах. 6); **Дар роҳи қон** мошини ба ҷарӣ сарнагун рафтааст (*Ф. Муҳаммадиев, Тирӣ хокхӯрда*, сах. 8).

Ҷузъи тобеи ибораҳои сӯй пешояндҳои номи гирад, он ба конкрет шудани маънои таркиб ёри мерасонад: **Роҳи наси қалъа**, ки аз Дарвозани Кавола ба Дарвозани Мазор мебард, дар байни қалъа ва ғӯристони қалоне воқеъ шуда ва ҳеле ҷои воҳимаангез буд (*Ҷ. Икромӣ, Духтари оти*, сах. 521).

Ибораҳои, ки муносибати таъинотро мефаҳмонанд.

Ибораҳои ифодакунандан муносибати таъини вобаста ба мафҳуми дуғавии калимаҳои асосӣ ва тобеъшаванда то бишхон гуногуни маъноӣ доранд.

1. Калимаи асосӣ—исм предметро номбар менамояд, ки ба ҷӣ равона карда шудани онро ҷузъи тобеъ нишон медиҳад. Ҷузъҳои ин ибораҳо бо исмҳои конкрет ифода меёбанд, мисол: бинои вокзал, хонаи матбуот, бозори биринҷ, китбони фалакнаймо, симҳои телефону телеграф, инженери роҳу қанал.

Дар аснои сайруташт Қорӣ Ибод моро аз Ҷорсеи Фикдубон аз канори **бозори биринҷи** он замон ба тарафи ғарб роҳбарӣ кард (*С. Айни, Едд.*, қ. IV, сах. 424); ... оғуши қуҳсорро ҳазорҳо километр роҳҳои васеъ ва симҳои **телефону телеграф** бурида гузаштанд (*А. Деҳоти, Ҳаёт қадам мезанад*, сах. 141); Қадам ки паст буд, ғайр аз нӯти байрақҳои сурх ва шишилаи лампочкаҳои **электрики бинои вокзалро**

⁵ Ибораи «роҳи Абуғалӣ», «роҳи социализм» муносибати масоҳа не, ақда, ҷараёнеро ифода мекунанд... дар дили худ қарор дола будам, ки ҳар вақт барон хондан ба мадрасаҳои шаҳри Бухоро равам, **роҳи Абуғалиро** хоҳам пеш гирифт (*С. Айни, Еддоштҳо*, қ. III, сах. 328); Бо трактору пукку кубаву дос—Дар **роҳи социализм** гашта равон (*П. Сулаймонӣ, Маҷмӯаи осор*, сах. 63).

зинатлиҳанда дигар ҳеҷ ҷузъро намедидам (*С. Улғузода, Суб-ҳи ҷавони мо*, сах. 274).

Ҷузъи тобеи ин ибораҳо бо исмҳои амал низ ифода меёбад: Дону гирифт, **бозори одамфурӯшӣ** ва одамхари авҷ гирифт (*Ҳ. Қарим, Ҳикояҳо*, сах. 36); Бинобар ин **китобҳои хониши мактабиро** низ як зайл бо завқ меҳондем (*П. Сулаймонӣ, Маҷмӯаи осор*, сах. 4).

Ба ин гуруҳ ибораҳои «муқаддимаи асар», «сарсухани китоб» низ дохил мешаванд. Ин намууди ибораҳо ба ғайр аз муносибати таъини тобиши соҳибитро ҳам мефаҳмонанд.

Дар натиҷаи тараққиёти хоҷагии кишлук, саноат, маорифу маданият ва маҳсусан, тарҷима аз дигар забонҳои ибораҳои ифодакунандан муносибати таъини ҷи дар забони адабӣ, ҷи дар гуфтуну ҳеле серистеъмол шуданд, мисол: китбони фалакнаймо, боғи хайвонот, заводи шир, комбинати гушт, хонаи падару модарон, хонаи муаллимон, бинои аэропорт, роҳи поезд.

2. Калимаи асосӣ предметро ном мебарад, ки он барои барҳам додани ходисае, ки калимаи тобеъшаванда нишон медиҳад, равона карда шудааст. Мисол: доруи дарди сар, доруи мушқушак, доруи исҳол. Аз рӯи қавли худди бемор маълум мешавад, ки ҷанд, рӯз пеш аз ин дар Андиҷон як табиб ба **ӯ доруи исҳол** хӯронида будааст (*С. Айни, Қулдишт*, қ. I, сах. 267).

Дар байни ҷузъҳои ин гуруҳи ибораҳо баъзан калимаи дар илова мегардад, ки даъвои болоро тасдиқ мекунанд. Мисол: Дар шиша ва қоғазҳо доруҳо тайёр карда омад, ба баданаш **доруи зидди тиф** гузаронд (*Р. Қалид, Ҳикояҳо*, 1958, сах. 229).

Ибораҳои ифодакунандан хайат ва таркиб.

Калимаи асосӣ ҷамъи предметро нишон диҳад, калимаи тобеъ предметро ифода менамояд, ки калимаи асосӣ аз он ташкил ёфтааст. Мисол:

Қорвони турнаҳо парвоз кард,
То барар моро ба оғуши Ваган
(*М. Турсунзода, Асарҳои мухталиб*, сах. 222).

Ҷузъи асосии ибора ба худ дигар калимаҳоро гирад, ҷузъи тобеъ ба калимаи пеш аз худ омада тобеъ нашу да ҳар ду калимаро якҷоя шарҳ медиҳад:

Гуруҳи қалони тамошгалабон, ... бо шундани тарз ва тарихи сангсоркунӣ аз одамони «Муътабар»... дар байни худ ба гуфтунузор меафтаданд (*С. Айни, Еддоштҳо*, қ.

IV, сах. 134). Тудан дигари одамон ба нути хода рӯмол баста катор шуда, аз як тараф киш-киш гуёну фаръёзданон малаххоро ба тарафи ин ҷуёхо пеш мекарданд (Р. Чалил, *Каблтар*, сах. 14).

Ибораҳое, ки манбаъ ё сарчашмаи предметро ифода мекунанд.

Калимаи тобъь предметхоеро ифода мекунад, ки онҳо манбаъ ё сарчашмаи пайдошавии калимаи асосӣ мебошанд. Агар калимаи асосӣ предмет ё ҳодисаеро номбар карда, бо исмҳои конкрет ва абстракт ифода ёбад, ҷузъи тобъь факат бо исмҳои конкрет ифода мешавад. Мисли: оби чашм, бӯи гул, дуди оташ, равшани шамъ, шуои ҷароф, оби чашма, нури ситора, шуои офтоб, ғағонаи дуд, бӯи шуккуфаҳо, зарраҳои оташ.

Шуҳои ҷароғҳои дастӣ ва якчанд ҷароғи сайёр... нишебин дараро ҳамчун рӯз мунаввар мекарданд (Ф. Мухаммадиев, *Тири хокхӯрда*, сах. 13); Аз хурсандӣ **оби чашмам** меравад (Ҷ. Икромӣ, *Қаҳрамони канори Дилёр*, сах. 28);

Дар фазо нури ситора, дар замин нури ҷароғ
Хира гардиданд танҳо аз шиои офтоб

(М. Турғунзода, *Асарҳои ҷунтаҳаб*, сах. 19).

Ибораҳое, ки нисбати предметро ба материал ифода мекунанд.

Калимаи тобъь материалеро нишон медиҳад, ки предмет дар калимаи асосӣ ифодаёфта аз он сохта шудааст. Калимаи тобъь бештар аз исмҳои конкрет ташкил мегардад. Ҷунҷи: **ҷойники тунука**, **курсии оҳан**, **ангуштарини тилло**. Тамоми ҷихози кулба аз қати оҳанину қурпаҷаҳои ҷиркин, ҷойники тунука сиёҳ, дегча, косаю табақ, милтики кӯхнаи куландлори шикори иборат буд (Ф. Мухаммадиев, *Тири хокхӯрда*, сах. 37); Дар ангушти ишорати дастӣ ҷани марҳум **ангуштарини тилло** ҳамон ҷилло меод (Ф. Мухаммадиев, *Ҳамон асар*, сах. 23).

Иборан нисбати предметро ба материал нишондиҳанди дар забони адабии тоҷик ҳаге кам дучор мегарданд⁶.

Ибораҳое, ки муносибати ҳел ва ҷинсро ифода мекунанд.

Калимаи асосӣ номи умумшудан предметхоеро, ки ба як гуруҳ хосанд, нишон диҳад, калимаи тобъь ба кадом ҷинсе

⁶ Ниг.: Д. Т. Таджиев. Способи связи определения с определенным в современном таджикском литературном языке, Душанбе, 1955, стр. 33.

ё ҳел мансуб будани калимаи асосиро ифода мекунад. Мисол: дарахти тут, дарахти зардолу, гули зардолу, ниҳоли себ.

Азбаски дар ду канори рӯд дарахтони тут сабзида буданд, ... бошишҳои ман дар шаронги онвактаи Бухоро манзаран хубе дошт (С. Айни, *Ёдд.* қ. III, сах. 253); Аммо дуртар ба ҷавоби салом дарҳол ҳам шуда аз ҷуё як қабза ҷулоӣ гирифта, ба рӯяш могоидаст ва дарҳол ба дарахти зардолуи дар пахлуяш будаги ҷаснида, ба нӯҷаи он бародадаст (Х. Карим, *Оқшуда*, сах. 160).

Муносибати ном ба предмет.

Ҷузъи асосӣ дар ин гуруҳи ибораҳо предмет, ташкилот, муассисаҳои гуногунро номбар кунад, калимаи тобъь номи предмет, муассиса ё ташкилоте, ки ба шарафи он гузошта шудааст, ифода менамояд. Масалан: растаи Сузангарон, кишлоки Охучӣ, дарёи Зарафшон, маҳаллаи Ҷармгарӣ.

... миршаб ҳам аз тарафи **растаи Сузангарон** ба Бозори корд, дар ҳолате ки савора буда, дар ҷиловаш қариб панҷоҳ нафар пиеда медавид, намён шуд (С. Айни, *Ёдд.*, қ. III, сах. 325); Хиссан аввале, ки дар он Павел на Пўлгод буданд, ҷоптгоҳ ба кишлоки Охучӣ расид (Р. Чалил, *Одамони ҷовид*, қ. I, сах. 244); Пас аз кайд дар худӣ Қамон рӯз Боби Захоро дар маҳаллаи **Ҷармгарӣ** ба пеши зани Курбон ном миллиционерӣ ҳамкишлоқнаш бурда ҷойгир намуд (Х. Карим, *Хикояҳо*, 1957, сах. 41).

Бавзан дар ин ибораҳо агар ҷузъи тобъь исми шахс бошад, таркиби «ба номи» илова мегардад: Ва ҷамъоварии гағла **колхозҳои ба номи Жданов** ва **ба номи Дзержинский** ҳам шуруъ намуданд (*Газ.* «Тоҷикистони Советӣ», 1. VI. 1965).

Роҳҳои пайдошавии ин муносибат дар байни ҷузъҳо гуногун мебошад:

1. Сифати предмет рафта-рафта номи он мегардад: Абӯрахмони Рафтор яке аз муллоёни диндори сарватманд буда, аз мадрасаи Қўқалтош чанд дар хучра ва аз раста чанд дар дўкон дошт (С. Айни, *Ёдд.* қ. IV, сах. 126); Зи ғарби СССР то кӯхи Помир, — Зи дарёи **Сиях** то Арктики пир (*М. Турғунзода*, *Асарҳои ҷунтаҳаб*, сах. 223);

2. Муносибати номи предмет аз соҳибият низ ифода меёбад: Ман дар он вақто дар Вобканд дар сари мазори **Мири Хурду Мири Калон** истикомат намуда, дар пеши муллоҳои он ҷо дарс мехондам... (С. Айни, *Ёдд.* қ. IV, сах. 106).

Иборахое, ки муносибати касбу хунарро мефахмонанд.

Калимаи асосии ин иборахо бо исмҳои шахс, ҷузъи тобъ бо исми амал ва касбу хунар ифода меёбад: лётчики фалакпаймо, Аҳмадҷони машкоб, ҷамъиятҳои саисон ва машкобон.

Дар ғардиши дуйӯми парвоз пилоти дуйӯм лётчики филакпаймо подполковник Леонов Алексей Архипович ... ба фазои кинот баромад (*Газ. «Тоҷ. Совети, 19. III. 1965»*); Аҳмадҷони машкобро боз як ҷизи дигар ҳайрон карда буд (*Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ, сах. 191*); Аз ин ҷамъиятҳои калон ҷамъиятҳои саисон ва машкобон, бо вучуди он руҳи динӣ навиштагӣ будани рисолаҳои ҷон як дараҷа манфиати пешаваронро риоя мекарданд (*С. Айни, Ёддоштҳо, қ. III, сах. 182*).

Баъзе ибораҳои муносибати касбу хунарро ифодакунанда берун аз матн маънои гуногунро мефахмонанд. Масалан, иборан «зани фалакпаймо» берун аз матн ду маъно: муносибати хешу таборӣ ва касбу хунарро ифода мекунанд. Агар иборан боғоро дар дохили ҷумла дида бароем, ҷиғуна муносибати ифода, намудани он равшан мегардад. Ҳамин ки аввалин зани фалакпаймои ҷаҳон Валентина Терешкова ба суҳан баромад, дар Майдони Сурух боз салони ҷапакзани бағанд шуд. (*Газ. Комсомоли Тоҷикистон, 23. VI. 1963*).

Иборахое, ки муносибати микдор ва андозаро мефахмонанд.

Ҳар ду ҷузъи ибора бештар бо исмҳои конкрет ифода мегардад. Ҷузъи тобей ибора бо шумораҳо тафсил мешавад. Мисол: Ҳақиқатан ҳам як септаи вай ба тоқ омада ши наду беҳабар монед, ангури як зангро паққос хӯрда момонад (*Р. Ҷалил, Қабутар, сах. 13*).

Иборахое, ки дороиро ифода мекунанд.

Калимаи асосӣ дар ин иборахо бо предметҳо, калимаи тобъ бо исмҳои конкрет ифода меёбад. Дар ин иборахо муносибати муайянкунандагӣ нисбат ба дигар гуруҳҳо ҳеҷле шурқувват аст. Мисол:

Ҳайдаркул қосаи обро ба назди худ, ба ҷои намоёне гузошту аз қисабағалаш халтачаи қоғазине бароварда, аз даруни он хокан сафед ғирифта ба қосаи об як ғард пошиду гуфт... (*Ҷ. Икромӣ, Духтари оташ, сах. 506*). Пас аз он табакҳои ши пағав катор шуданд (*Ҳамон асар, сах. 40*). Қосим бергалу қалоча ба ошхона даромада қосаи гӯштро да

тоқча ғирифта, гӯштҳои беустуҳонро ҷудо карда, ба машини гӯштқимакунак андохт (*Р. Ҷалил, Ҳикояҳо, сах. 12*). Аз ин гуруҳ дар натиҷаи предметро донимо ба ягон соҳа истифода бурдан баъзе иборахо муносибати табинотро ифода мекардаги шуданд. Масалан, «деги мангу», «ҷобан керо-син, ки ҷузъи тобей ин иборахо бештар таркиби «пур аз»-ро ғирифта тафсил мегарданд.

Ба ин тарика, исмҳо бо алоқан изофӣ яке ба дигаре тобъ гашта, дар натиҷаи таъсири байнихамдигари маъноҳои гуногунро ифода мекунанд, ки омухтани он барои қушода додани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ қалимаҳо ёри мерасонад.

ОИД БА ТАСНИФИ ЧУМЛАИ ПИРАВИ МУБТАДО
ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОЧИК

Омуҳтани синтаксиси чумлаҳои мурраккаби тобей дар забони тоҷикӣ дертар оғоз ёфта бошад ҳам, бисёр масъалаҳои он ба гуфайли ҷидду ҷаҳд ва меҳнати самарабахши забоншиносонамон¹ ба як андозаи муайян ҳал ва равшангардид, аммо ханӯз баъзе масъалаҳои синтаксиси чумлаҳои мурраккаби тобей бояд равшан ва аниқ нагардиданид. Хусусиятҳои хос, вазифаҳои гуногуни синтаксиси чумлаҳои пайрави мубтадо ва тобишҳои гуногуни синтаксиси чумлаҳои алоқани грамматикии онҳо алҳол ғурура ва ҳаматарафа мавриди муҳокимаи илмӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, мо хошем, ки ин ҷо фақат масъалаи таснифи чумлаи пайрави мубтадо аз назар гузаронем.

Пеш аз он ки моҳият ва вазифаҳои гуногуни чумлаи пайрави мубтадо равшан намоём, зарур аст, ки сарчумла ва чумлаи пайравро аз ҷиҳати шакл ва таркиб муайян кунем ва ба он восита чумлаи пайрави мубтадо ва тафовути онро аз дигар чумлаҳои пайрав баён кунем.

Аз назар гузаронидани шакл ва таркиби сарчумла аз он ҷиҳат муҳим аст, ки бе муайян намудани ҷиҳати шакли сарчумла таснифи чумлаи пайрави мазкур душвор аст.

¹ Б. Н. Ниёзмухаммадов. О двух типах сложноподчиненных предложений с несколькими придаточными предложениями. Изд. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук вып. 1., Душанбе, 1952; Б. Ниёзмухаммадов. Очеркхо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1960; Х. Хусейнов. — Чумлаи мурраккаби тобей бо чумлаи пайравӣ замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Нашири АФ РСС Тоҷикистон, 1960; М. В. Шахобова. — Подчинительный союз «ки» в сложноподчиненном таджикском литературном языке. Душанбе, 1954; диссертацияи номзад (Ш. Рустамонов — Чумлаҳои мурраккаби тобей бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик, 1964), диссертацияи номзад (Ш. Рустамонов — Чумлаи мурраккаби тобей бо пайрави муайянкунанда (ғаз. «Маориф ва маданият»), Д. Тоҷиев. Чумлаи пайравӣ ва ғайр. Мақолаҳои советӣ, 1964, №12.

Дар асоси аъзоҳои сарчумлаҳои шарҳ дода, ба андозе конкрет намудан ва ё мундариҷаи сарчумлаҳои эзоҳ дода асоснок гардонидан ва равшанӣ муайян намудани чумлаҳои пайравӣ ва ҷиҳати асосии таснифи чумлаҳои пайравӣ забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар забоншиносии ҳозираи рус онд ба таснифи чумлаҳои пайравӣ ҷандин принципҳои ҳукмиронанд. Дар баробари принциби аённави, ки таснифи чумлаҳои пайравӣ забони тоҷикӣ ба он таърифи мекунад, бо ҷандин принципҳои олимони забоншиносии рус пешкаш намудаанд.

Мувофиқи ақида ва нуқтаи назари А. Г. Чередиенко чумлаҳои пайравӣ ба се ғуруҳ ҷудо мешаванд: 1) Чумлаҳои пайравӣ, ки яке аз аъзоҳои дар сарчумла зикр наёфтаҳои ғуруҳи намуна, худ ҳамчун аъзои баргаштаи чумлаи зохир мешаванд. 2) Чумлаҳои пайравӣ, ки ба ҷонишинҳои сарчумлаи вобаста гардида, барои эзоҳонидан ва равшан гардонидани мазмунҳои ҳақиқии онҳо хизмат мекунанд. 3) Чумлаҳои пайравӣ, ки мазмунҳои тамоми сарчумлаҳои эзоҳ мемиханд? Н. С. Поспелов онд ба таснифи чумлаҳои пайравӣ принципҳои дигарро пеш меорад? Вай ҷиҳати шакли ва маъноии чумлаҳои пайравӣ ба асоси ғуруҳи чумлаҳои мурраккаби тобейро ба яқуба ва дуъза ҷудо мекунад. Ба ғуруҳи чумлаҳои мурраккаби тобейи яқуба ҳамон чумлаҳои дохил мекунад, ки чумлаҳои пайравӣ ба яке аз аъзоҳои сарчумлаи вобаста шуда, онро эзоҳ мемиханд. Ба ғуруҳи дувум чумлаҳои пайравӣ дохил мекунад, ки онҳо ба мундариҷаи тамоми сарчумлаи вобаста буда, онро аз ягон ҷиҳат шарҳ мемиханд.

Н. С. Поспелов дар навбати худ бо ҳар кадоми ин ғуруҳҳо ба намунаҳои махсус ҷудо мекунад. Ҷанҷири: а) чумлаи пайравӣ муайянкунанда (чумлаи эзоҳӣ); чумлаи пайравӣ ғуруҳи намуна, ки хабари феълро шарҳ мемиханд ва ғуруҳи чумлаҳои пайравӣ мубтадо, ки зохирани дар сарчумла мубтадо надоранд; б) чумлаҳои, ки бар асоси ҷонишинҳои сарчумлаи меонд (ба ин ғуруҳи киме аз чумлаҳои пайравӣ мубтадо, чумлаҳои пайравӣ хабар, ғуруҳи аз чумлаҳои пайравӣ холи тарзи амал ва микдору дараҷадо) дохил мекунад.

Умуман, Н. С. Поспелов ҷандин чумлаҳои пайравӣ эътироф менамояд: 1) Чумлаи пайравӣ замон; 2) шартӣ; 3) хироф

² И. Р. Чередиенко. К изучению предлоачных предложений в средней школе, журн. Русский язык в школе, 1951, № 6.

³ Н. С. Поспелов — аз истилоҳоти «сарчумла» ба «чумлаи пайравӣ» даст кашда, сарчумлаҳои ҷузъи эзоҳшаванда ба чумлаи пайравӣ киме эзоҳшаванда менамояд.

лофӣ; 4) сабаб; 5) натиҷа; 6) мақсад; 7) муқоиса; 8) ҳам роҳӣ; 9) эзоҳи (пояснителъные).

Мо бо овардани хамин се принцип, ки ҳоло дар забоншиносии рус боиси баҳс қарор гирифтаанд, қаноат мекунем. Аз ин се принцип инъонави ва принципе, ки Богородицкий асос гузоштасту ҳоло А. С. Поспелов, Белошанкова, С. Е. Крючков, Л. Н. Максимов, Ван Фу Сян, Громаковская ва ҷанде дигарон давом дода истодаанд, аз принципҳои ҳуқмрон ба ҳисоб мераванд.

Дар баробари ин қайд кардан даркор аст, ки гуруҳи зиёда забоншиносони машҳури ҳозираи рус тарафдори принципи анъанавӣ буда, ноқисӣ ва камбудииҳи принципи аз тарафи Н. С. Поспелов ва шогирдони ӯ идомадоштаре танкид мекунанд. Махсусан Профессор А. Г. Руднев принципӣ маққурро саҳт танкид мекунад, ки ҳар як предмет ва ё ҳодиса дорони нишонаву аломати беандоза мебошад ва ба ҳисоб гирифтани ҳаман онҳо имконнопазир аст. Барон он ки хусусияти ҳар як предмет конкретона нишон дода шавад, аввалан аломатҳои мӯайин ва намоёнтарини онҳоро ба ҳисоб гирифта, барӯд аз рӯи хусусиятҳои умумиашон ба гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст⁴.

Н. С. Поспелов ва шогирдони ӯ муҳимтарин хусусият, аломату нишонан ҷумлаҳои пайрав—вазифаҳои синтаксисӣ ва ба ёрин воситаҳои грамматикӣ ҳамчун ҷумлаи тобей таъшаққул ёфтани онҳоро ба назари эътибор намегиранд. Проф. А. Г. Руднев тамоми мероси бои гузаштан забоншиносии русро ҷамъбаст карда, аз нуқтан назари танкиди ҷиҳатҳои пешқадами онро омӯхта, хангоми таснифи ҷумлаҳои пайрав ба принципҳои зерин таъя кардааст:

1) ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла ҷи гуна муносибати синтаксисӣ дорад;

2) ҷумлаи пайрав ба қадом аъзони сарҷумла вообаста аст;

3) муносибати маъноии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бо ёрни қадом воситаҳои грамматикӣ ифода ёфтааст.

Чунон ки мейнем, таснифоти проф. А. Г. Руднев ҳам ҷиҳати шақли ва ҳам ҷиҳати маъноии сарҷумла ва ҷумлаи пайравро дар бар мегирад. Агар мувофиқи таснифоти проф. Н. С. Поспелов ҷумлаи пайрави мубтадо, ҳабар, пурқунанда, ҳоли тарзи амал ва монанди инҳо ҳамчун категорияҳои махсуси синтаксисӣ аз байн раванд, баръақс таснифоти проф.

А. Г. Руднев ҳаман ҷумлаҳои пайравро, ки принципӣ анъанавӣ эътироф мекард бо далелҳои эътимодноку тоза асоснок мекунад. Принципи таснифоти А. Г. Руднев чунин ҷумлаҳои пайравро дар бар мегирад:

1) мубтадо, 2) ҳабар, 3) мӯайянкунанда, 4) пурқунанда, 4) ҷумлаҳои пайрави ҳоли; а) замон, б) мақон, в) сабаб, г) мақсад, д) натиҷа, е) тарзи амал, ж) миждору дараҷа, з) муқоиса, и) шартӣ, к) ҳилофӣ, л) ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ.

Мо хангоми таснифи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ба ӯ принципӣ А. Г. Руднев таъя кардем.

Ба назари мо, принципӣ анъанавӣ, ки онро А. Г. Руднев тарафдори мекунад ва инкишоф мебахад, дар таснифи ҷумлаҳои пайрав аз принципҳои боварибахш ва дуруст ба шумор меавад.

Дар илми забоншиносии тоҷик фақат як намууди ҷумлаи пайрави мубтадо, ки бар шарҳу эзоҳи ҷонишинҳои шахси сейуми танҳо меояд, акс ёфтааст, аммо аз рӯи фақту далелҳои забони адаби мо ба чунин ҳулоса омадем, ки ҷумлаи пайрави мубтадо на танҳо бар эзоҳи ҷонишинҳои шахси сейуми танҳои дар сарҷумла ба вазифаи мубтадо омада, балки бар эзоҳи ҷонишинҳои шахси сейуми ҷамъ (онҳо, онон), бар эзоҳи ҷонишинҳои ишоратии ин, он, «хамин, ҷонишини тавинии хама» низ омада меваонад.

Дар баъзе китобҳои дарси забони тоҷикӣ⁵ доир ба як намууди ҷумлаи пайрави мубтадо, ки одатан онро намууди дуйуми ҷумлаи пайрави мубтадо меноманд, чунин қоидаҳои муғтолиа менамоем.

«Ҷумлаи пайрави мубтадо мубтадои ҳабари сарҷумла мешавад: Ба хама маълум аст, ки ӯ қахрамони майдон аст». «Ҷумлаи пайрав вазифаи мубтадои дар сарҷумла набударо иҷро карда меваонад: Дида мешуд, ки ба рӯи абруҳои борик ва дарози вай гарди роҳ нишаста, мижгонҳоиш бор гирифта буданд (Ҷ. Икромӣ)».

Дар ҳақиқат, чунин намууди ҷумлаҳо ба гуруҳи ҷумлаҳои пайрави мубтадо дохил мешаванд. Вале, гуфтаи зарур аст, ки дар грамматикаҳои нормативии забони тоҷикӣ ин намууди ҷумлаи пайрави мубтадо гоҳ дохил мешаванду гоҳ не. Махсусан, дар грамматикаҳои нормативии наشري охи-

⁴ А. Г. Руднев — Синаксистическое современное русское языки, Высшая школа, М., 1963, стр. 282.

⁵ А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Фафуров. Грамматикани забони тоҷикӣ, барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Душанбе, 1946, сах. 62; В. Ниёзӣ муҳамамадов, Ш. Ниёзӣ. Грамматикани забони тоҷикӣ синтаксис барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Душанбе, 1958, сах. 84 ва наشري соли 1960 ҳамин китоб, (сах. 83).

рин ва сингакис барои мактабҳои оғӣ ин тип чумлаҳои пайрав дарҷ наёфтаанд. Мо ба таърифоти зикршуда ҳам фикр буда наметавонем. «Ба вазифаи муқтадони дар сарчумла зикр нашуда омадан»-и чумлаи пайрави муқтадо ба принциби умумӣ ва ягонае, ки дар асоси он дигар чумлаҳои пайрав тасниф карда шудаанд, муххолиф аст. Принципи умуми ба яке аз аъзоҳои сарчумла ва ё мазмунни таъбири сарчумла вобаста будани чумлаи пайравро таъкиди менамояд.

Агар таърифи ба вазифаи муқтадони дар сарчумла зикр наёфта омадани чумлаи пайравро ба асос гирем, чунин ҳудоса ба минён омада метавонад, ки чумлаи пайрав ба фазои ҳоли вобаста шуда ҳам метавонистааст ва гуё озоду соҳибистикӣ бошад, инчунин боз ба ин ҳудоса ҳам омадан мумкин аст, ки модоме ки чумлаи пайрав ягон аъзои сарчумлаҳо эзоҳ наметавонад ва ба ҷизе вобаста нест, пас вай чумлаи тобест, чумлаи пайрав, чумлаи эзоҳдиҳанда буда наметавонад. Муқтадони сарчумлаи чунин намуна чумлаҳои пайрави муқтадо ҷонишинҳои ишоратии ин, он ҳамин буда, аксаран ифода наметавонанд ва дар сурати ифоданаёфтанишон ҳамеша тасаввуршаванда мебошанд: *Беҳтар он аст, ки аз ҷо хеста ба хавли равад (Ҷ. Иқроӣ, Духтари оташ, сах. 95). На мард аст он, ки дар вай мардумӣ нест. (Саъдӣ, Гулистон, сах. 59). Ин ҳам маълум аст, ки ҳеч кас охири умри худро ба таври қатъӣ наметодонад (С. Айни, Ебдоштҳо, қ. I—II, сах. 8), ҳамин маълум аст, ки ӯ дар ҳамаи рӯз аз ҳад афзун гушт хӯрдааст (С. Айни, Ебдоштҳо, қ. 4, сах. 506), (Ини) аз худӣ лашкарбошӣ пушида нест, ки солдатҳои рус дар ҳамвори ҷанг карда ғолиб меоянд (Р. Ҷалил, Од. ҷовид, сах. 245).*

Пас маълум мешавад, ки сарчумла дорони муқтадо буда аст ва чумлаи пайрав ҷонишини ишоратии ба вазифаи муқтадони сарчумла омадаро эзоҳ дода, аниқу равшан менамояд. Ба ҳамин тарик, мо чумлаҳои пайрави муқтадори дар асоси ба муқтадони сарчумла вобаста буданишон, онро эзоҳ доданашон, аз рӯи тарзи ифодани муқтадони сарчумла ва мавқеи чумлаи пайрав тасниф намудем.

Чумлаи пайрави муқтадори аз рӯи тарзи ифодани муқтадони сарчумла ва дар асоси мавқеи чумлаи пайрав дар таркиби чумлаи мураккаби тобест ба се гурӯҳи зерин ҷудо намудам.

⁶ Минбаъд барои равшан гардидаи мақсад муқтадони ифоданишотан сарчумлаҳо дар қавсаи нишон медиҳем.

хусусият ва вазифаҳои онро алоҳида-алоҳида аз назар гурӯҳбандӣ мумкин аст.

1) Чумлаи пайрави муқтадое, ки пеш аз сарчумла омада, барои эзоҳи он ҷонишинҳои шахсӣ—ишоратии ӯ, вай, он хизмат мекунад:

Хар ки номи падар надонад, ӯ харомзода аст (Ҳазору як шаб, қ. 1)

Хар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзор,
Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор,
(Рӯдакӣ)

Хар кас ки ба даст афтад, вай доранда мешуд (С. Айни, Кулиёт, қ. 5, сах. 244). Хар кас ки пеш аз хама гап занад, ҳамон об мебиёрад (Журн. Хорғуштак, 1965, №9, сах. 10).

2) Чумлаи пайрави муқтадое, ки дар мобайни сарчумлаи тобест, ҷонишинҳои ишоратии шахсӣ инҳо, онҳо (онон)-ро шарҳ дода мазмунни предметии онҳоро нишон ме диҳад: *Инҳое, ки ту дар Бухоро мебинӣ, аз ҳамон чумлаанд (С. Айни, Ебдоштҳо, қ. III—IV, сах. 52). Онҳое, ки қодирӣ ни гуна хайроти қалон набуданд, алоқадори ҳол пул садакаи мекарданд (Р. Ҷалил, Шарқи Сурх, 1964, № 3, сах. 23).*

3) Чумлаи пайрави муқтадое, ки баъд аз сарчумла омада, ҷонишинҳои ишоратии ба предметҳои бечон ва мафҳумҳои гуногуни предметии ишоракунандаҳо эзоҳ медиҳад: *фаҳон ҷаминиш предмети ишоракунандаҳо эзоҳ медиҳад: фаҳон қат хаминиш маълум буд, ки дар ин мундиг вай метавонист аз он ҷо дур шавад (Ҷ. Иқроӣ, Ман гунаҳгорам, сах. 50); Ақни ҳамин намерасид, ки шамог хӯрда касали рӯйбистари шавам (Ф. Муҳаммадиев, Дар он дунё).*

Ҷонишинҳои ишоратии шахсӣ ӯ, вай, он ҳеле абстракт мебошанд. Онҳо вазифаи муқтадони сарчумлаҳо адо наоянд ҳам, чун қоиби қобили маъноифодакунӣ нестанд. Бинобар ин чумлаи пайрав барои конкрет ва аниқу равшан гардонидани маънои предметии онҳо меояд.

Дар таркиби сарчумлаи ҷонишини ишоратии ҳамчун аъзон чумлаи мақоми қалон дошта бошад ҳам, ба мундариҷани умумии чумла таъсир намерасонад. Аз будани набудани муқтадони ба восити ҷонишини ишоратии ифодашаванда на маънои чумла пуфра метардад ва на хароб мешавад.

Маънои муқтадони сарчумла, ки ба восити ҷонишини ифода ёфтааст, ба зимман чумлаи пайрав меафтад ва худӣ он вобаста ба услуби баён аз таркиби сарчумлаи меафтад, ки ин тартиқан ба нормани забон дохил шудааст. Аз тарафи дигар, чумлаи пайрав ва муқтадони сарчумла хар ду аз ҷиҳати иҷрои вазифа ба ҳам баробар буда, ба як савол (ба саволи ки? ва чи?) ҷавоб мешаванд. Бинобар он барои их-

чамй, равонӣ ва мухтасарии баён дар сарчумла баъзан мубтадо ифода намешавад.

Дар сарчумлаи чумлаи пайрави гуруҳи дуйӯм мубтадо хатман ифода мешавад. Чунин ҳодика, ба фикри мо, ба ду сабаб алоқаманд аст:

а) барон ҳар ду қисми чумла — ҳам барон сарчумла ва ҳам барон чумлаи пайрав як мубтадо хос аст:

Онҳое, ки ба чони вай касд карданд, ба даст хоҳанд афтод (*Р. Ҷалил, Од. ҷовид, сах. 474*).

б) Чумлаи пайрав баъд аз мубтадо воқеъ мегардад ва, аз ин рӯ, аз таркиби сарчумла афтидани мубтадо мумкин нест, ватарна вазифан чумлаи пайрав маҷҳул мемонад ва зиёда аз он ҳастии чунин чумлаи пайрав ғайри мумкин мебуд:

Онҳое, ки дар сафи пеш буданд, ба девори калъа бо дасту пой, ҳатто бо калла ва оринҷуҳояшон мезаданд (*Ф. Муҳаммадиев, Дар он дарвё*).

Дар таркиби сарчумла ифода наёфтани мубтадо барон чумлаҳои пайрави гуруҳи якӯм ва сейӯм хос аст. Хусусияти зар гузарониданием. Ҳоло муайян намулдани сохти сарчумлаҳоеро, ки дар таркибашон мубтадо ифода наёфтааст, зарур ва бамаврид медонем.

Хабари сарчумлаҳои гуруҳи якӯм аксаран хабарҳои феълӣ буда, дар асоси онҳо мубтадо пайдо намудан мумкин аст. Аммо хабари сарчумлаи чумлаи пайрави гуруҳи сейӯм асосан номӣ буда, ба воситаи нсм, сифат, ҷонишин, зарф, қалмаҳои модалӣ ифода гардида, ба нутқ (процессҳои афкор) ва ба руҳ вообастаанд. Аз ин рӯ, чунин ақида ҳукмрон аст, ки гуё сарчумлаҳо чумлаҳои соддан бешаханд ва онҳо мубтадо дошта наметавонанд. Чунин ақида дорон зиддияти мантқиқист. Агар сарчумла чумлаи соддан бешах бошад, мубтадоро идора карда натавонад, пас вай чумлаи пайравро ҳеч гоҳ ба худ ҳамчун мубтадо қабул карда наметавонад. Сарчумла чумлаи соддан бешах нест. Дар забони адабии тоҷик мо ду тарзи ифодани чунин сарчумлаҳоеро дуҷор намудем: 1) дар сарчумла ба воситаи ҷонишинҳои ишоратӣ ифода наёфтани мубтадо ва бар эзоҳи онҳо омадани чумлаи пайрав; 2) дар сарчумла ифода наёфтани чунин ҷонишинҳо ба сифати мубтадо: ҳар кӣ он ҷо буданд, ҳама ба по хестанд (*Н. Хисроев, Сафарнома*). Ҳар он чӣ хоҳӣ, ҳамон гардаи (*Ҳазору як шаб, ҷ. 1, сах. 38*). Ин ҳам маълум аст, ки дар ин атроф аз қолҳои мо пеш қолҳои нест (*С. Айни, Қудрат, ҷ. 3, сах. 567*). Бектар он аст, ки худн Салима ғуфта динҳал

(*Ҷ. Иқромӣ, Духтари оташи, сах. 243*). (Ин, ҳамин) маълум буд, ки оташи ғазабаш афрухта вайро далаер мекард (*Р. Ҷалил, Од. ҷовид, сах. 25*).

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки чунин сарчумлаҳо чумлаҳои бешах нестанд. Проф. А. Г. Руднев ин қабил сарчумлаҳоеро «чумлаҳои дутаркибӣ баи ноҷуриран муайяншуда» меномад. Мо низ ин истилоҳро ба қор мебарем, зеро ин истилоҳ ҳеҷ ба назар мувофиқ мерасад ва моҳияти асосии маънаваро қомилан пура таҷассум наемаюнд.

Ба чумлаҳои пайрави мубтадо тобишҳои шартӣ, сабабӣ ва натиҷагӣ ҳеҷе хarakterноқ аст. Тобишҳои гуногуни маълум дар чумлаҳои пайрав зиёд бошад ҳам, онҳо вазифан аввалиндараҷаи чумлаи пайравро адо намекунанд. Ханҷоми таснифи чумлаҳои пайрави мубтадо вазифан асосӣ ва тобишҳои маълуми онҳоро ба ҳисоб гирифтаи дарқор аст. Бектар ё камтар будани ин ё он тобиши маълуми чумлаи пайравро аз як гуруҳ ба гуруҳи дигар дохил намекунад ва ё баръакс аз ин ё он гуруҳ хориҷ ҳам намекунад. Дар ин бобат меъёр ва мизони асосии муайянқунандани чумлаҳои пайрав вазифан синтаксисии онҳост.

М. Косимова тобиши маълуми чумлаи пайрави мубтадоро аз вазифан асосии он — эзоҳи мубтадои сарчумла афзал доништа баъзе чумлаҳои пайрави мубтадоро ба гуруҳи чумлаҳои пайрави шартӣ ҳамроҳ менамояд. Вай дар хусуси чумлаҳои пайрави шартӣ чунин мисолҳо меорад: Ман ба вай гуфтам, ҳар кас ҳамин гапҳоро бофта бароварда бошад, номлақул кардааст (*Р. Ҷалил, Од. ҷовид, ҷ. 11, сах. 205*), ҳар кас ки қолҳозро намеҳоста бошад, дар ин ҷо, дар пеши қамоа баромада гап занад (*С. Айни, Ғулмон, сах. 49*); ҳар кӣ бо бадон нишинад, неки набинад. Ҳар чӣ зуд барояд, дер напойд (*Сатиди, муңт. қул. сах. 143*).

Ба фикри мо, ҳамаи инҳо чумлаҳои пайрави мубтадо буда, дар се мисоли нахустин ҷонишини шаҳси—ишоратии ў (вай), дар ду мисоли сонӣ ҷонишини ишоратии «он»-ро, ки дар таркиби сарчумла зикр нашудаанду тасаввур мешаванд, шарҳ медиҳанд.

Дуруст аст, ки дар чумлаҳои пайрави мазкур тобиши шартӣ зиёд аст, вале ин ҳосияти асосии чумлаи пайравро нишон намедиҳад. Онҳоро танҳо ҳамчун як хусусияти чунин чумлаҳои пайрав ба ҳисоб гирифтаи лозим аст.

⁷ М. Н. Косимова. Чумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик. Душанбе, 1961. сах. 33, 36, 73, 75.

Инчунин дар аснои таснифи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ба эътибор гирифтани воситаҳои грамматикӣ алокаи байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ низ кӯмак мерасонанд ва роли муайяне мебозанд.

Ҷумлаи пайрави мубтадо бо сарҷумлаи худ ба воситаи пайвандҳои тобеъкунандан муштаракӣ «ки», бо ёрии ҷоншин—пайвандакҳои *хар кас, хар кас ки, касе ки, хар чи, хар чи ки, хар он чи (ки), ҷизе ки, хар ҷизе ки, хар он ҷизе ки* ва бо ёрии интонация алокаманд мешаванд.

Ҷумлаҳои пайраве, ки бо сарҷумла ба воситаи ҷоншин—пайвандакҳои зикршуда алоқа пайдо мекунанд, ба се гурӯҳ ҷумлаҳои пайрав: мубтадо, муайянкунанда ва ҷуркунанда ҷудо мешаванд. Агар дар асоси меъёри ягона ҷумлаҳои ҷумлаҳои пайравро тасниф накунем, он гоҳ ба омезиши ёфтаи ва маҳлут шудани категорияҳои гуногуни синтаксисӣ роҳ додан аз эҳтимоли дур нест.

ИНКИШОФИ ЛЕКСИКАИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК ДАР СОЛҲОИ ҶИЛӢМ

Н. Шарофов

Ҳоҷати халқи мамлакатамон руз аз руз таракки мекунад ва ба ин муносибат ба забони адабии тоҷик қалима ва терминҳои нав дохил шуда, дар таркиби луғавии он акс меёбанд. Таркиби луғавии забон аз рӯи қондаю қонунҳои тараккиёти дохилӣ худ доимо дар афзониш ва тақомули мебошад.

Таркиби луғавии забони адабии имрӯзаи тоҷик асосан аз ҳисоби ду сарчашма инкишоф ва тақмил меёбад: Яқӯм, барои ифодаи мафҳумҳои нав имкониятҳои забони модарӣ истифода бурда мешавад. Дуйӯм, барои ифодаи мафҳумҳои нав қалима ва терминҳо аз забони русӣ ва ба воситаи он аз забонҳои дигар қабул мешаванд.

Баҳшида ба лексикаи забони адабии тоҷик ва роҳҳои инкишофи он баъзе қорҳои талқикоти навишта шуда бошанд ҳам¹, ин соҳаи забоншиносӣ тоҷик то имрӯз ҷурра талқик нашудааст. Мо дар ин мақола танҳо дар хусуси бо терминҳои харбӣ инкишоф ёфтани таркиби луғавии забони адабии тоҷик мухтасар суҳан меронем.

Дар давоми солҳои 1941—45 дар таҳти роҳбарии оқилонаи Ҷумҳурии Коммунистӣ ва Давлати Советӣ барои барпо

¹ Н. Матвеевич. Дар боран баъзе таъбиротҳо дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик, «Шарҳи Сурх», 1951, №6; Х. Каримов. Элементҳои русской лексики в сл. состав. талқ. языке, Уч. зап. ТГУ, т. 5, 1955, стр. 73—85; Я. Калогтаров. Обогащение таджикск. лексики под влиянием русского языка. Изв. Отд. общ. наук АН Тадж. ССР, № 7, 1955, стр. 91—101; О. Чаглолов. Талқирӣ босамари забони русӣ дар инкишофи забони ҳоз. тоҷик, «Мақолаҳои советӣ», 1961, № 10, сах. 30—34; А. Таджиев. Русский язык—межнационального общ. и сопр. всех народов СССР, Душанбе, 1964; В. Ниезмухаммадов. Язык тадж. сол. нации Сб. Некоторые воп. тадж. яз. Изд. АН Тадж. ССР, 1964, стр. 6—9; М. Мухаммадиев. Синонимҳо дар забони ад. тоҷик. Диссертацияи номзадӣ, 1961; Н. Шарофов. Инкишофи таркиби луғавии забони ад. тоҷик дар давраи советӣ (қалимаҳои советӣ—интернационалӣ) дисс. номзадӣ, 1964.

намудани саногати нав, афзониши махсулоти хочагини мамлакат барои эҳтиёҷоти фронт қорҳои бузурге қарда шуданд. Шарити ҷанг ғавғора ба қор бурда шудани терминҳои харбирро талаб қард. Дар ин соғло, аз як тараф, калимаво терминҳои харбии то соғлои 40-ум дар таркиби дугави ва бономон мавҷудбуда хар рӯзу хар соат истеъмол шуда бошанд, аз тарафи дигар, як қатор терминҳои нави ифодакунандаи мафҳуми харбӣ қабул гардиданд. Инчунин бо роҳи калимасозӣ як гурӯҳ калимаҳои нав ба вуҷуд омаданд.

Калима, термин ва ибораҳои харбие, ки дар соғлои 1940—45 истеъмол буданд, аз ҷиҳати мазмун ва вазифашон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо қардан мумкин:

1) Ифодани унвону лавозимоти харбӣ: Маршали Иттифоқи Советӣ, генерал-майори авиация, генерал-лейтенант, генерал-полковники хизмати тиббӣ, контр-адмирал, лейтенанти қалон, капитан, ефрейтор, солдат, техник-лейтенант, генерал-полковники қушунҳои бронетанки ва ғайра.

2) Калима ва ибораҳои ифодакунандаи амалиёти харбӣ: саллот, харакати снайперӣ, атакани генералӣ, маневрҳои харбӣ, ҳати фронт, маневри даврзани, қомандани қасосгиранда, ҷанги ҳавоӣ, позицияи оташфишонӣ ва ғайра.

3) Аслиҳаҳои харбӣ ва воситаҳои мудофиа: автомат, пис-толет, пулемёт, милтиқи танқазан, шишаҳои оташгиранда, бомбаи атомӣ, самолёти қирқунанда, танки «Т—34», бата-реяи артиллерӣ, туши дурзан, миномёти 120 мм, қатюша, снарядҳои ғугасӣ, минан зерноби, ва ғайра.

4) Қисмҳои қушунӣ ва қомандаҳои: дивизия, батальон, бригадан миномётчиёни алоҳида, дивизияи десантини ҳавоӣ, взводи автоматчиёни батальон, сарқомандаҳои қушунҳои фронти Фарбӣ, Қомандаҳои қушунҳои фронти 1-уми Украинна, батальони инженерин моторикунонидашуда ва ғайра.

5) Калима ва ибораҳои соҳан қорҳои инженерии харбӣ: окоп, хандак, блиндаж, пункти дидбони, окопҳои барфин, нуқтан мудофиаи ҷангӣ, пункти қомандаҳои, ДЭОТ, ДОТ, мавқеи оташфишонии қисм, траншея ва ғайраҳо.

6) Ифодани соҳан тиббонии харбӣ: Госпиталь, госпитали сах-рой, госпитали фронти, пункти ёрирасонии тавҷилӣ, қисми санитарӣ, кишти санитарӣ, фельдшерӣ харбӣ, ҷарроҳи гос-питаль ва ғайра.

7) Калима ва ибораҳои соҳан алоқа: аппарати бадо, станцияи радиолокация, почтаи майдонӣ, станцияи почтаи майдонӣ ва ғайра.

8) Калима ва ибораҳои ки мафҳуми соҳаҳои дигари хар-бирро ифода мекунанд. Ордени «Ситораи Сурх», ордени дара-

ҷаи I Шароф, медали «Барои мудофияи Севастополь», ме-дали «Барои ғалаба бар Германия», нишонҳои «Миномётчи аълоҷӣ», «Гвардия», устави аскарони пиеда, устави интизо-ми харбӣ, пункти даъвати, омӯзишгоҳи харбии суворовчиён, академияи харбӣ ва ғайра.

Таркиби дугави забони адабии тоҷик дар соғлои 40-ум ҳам монанди даврҳои пешина бо роҳи калимасозӣ ва иб-расозӣ тақмил ёфтааст. Аффиксҳои калимасоз дар ҷараёни тараккиёти забонамон ҳамеша як ҳел набуданд: қисме аз онҳо ҳамчун воситаҳои сермахсулги калимасоз истеъмол шу-да бошанд, қисми дигарашон қаммаҳсул гардиданд.

Ва воситан суффиксу префиксҳои сермахсулги тоҷикӣ, ҷунончи -й, -чи, -гоҳ, -она, -ёна, -ҷитӣ, -истон, -бе, -бо, -то² ва ғайра аз калимаҳои тоҷикӣ, иқтибосшудаи ифодакунан-даи мафҳуми харбӣ (масалан, калимаҳои советӣ—интерна-ционалӣ) даҳҳо калимаҳои нав—исм, сифат ва зарфҳо сохта шуданд.

Роҳи дигари тақмили лексикаи забони адабии тоҷик дар соғлои 40-ум сохта шудани калимаҳои мураккаб ва тарки-би буд.

Ақнун хар қадоми ин роҳҳои асосии инкишофи таркиби дугавиро як-як дида мебароем.

АФФИКСАЦИЯ

Азбаски вазифаи аффиксҳои калимасоз дар адабиёти за-боншиносии тоҷик нишон дода шудааст³, мо танҳо бо қайд намудани мавриди бо калимаи ибораҳои тоҷикӣ ва советӣ—интернационали (бештар калимаҳои харбӣ) омадани суф-

2 Дар бораи хусусиятҳои ин аффиксҳо нигаред.

а) Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ. 1, Фонетика ва морфология, Китоби, дарси барои мактабҳои олии, Нашр. давл. Тоҷикистон, 1956, сах. 42.

б) Ш. Ниёзӣ. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ, Нашр. Аф То-ҷикистон, Душанбе, 1954.

3 Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзӣ ва Д. Бузурғулоев. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ. 1, фонетика ва морфология, барои мак-табҳои ҳафтсола ва миёна, ҷони ҷорум, Душанбе, 1949; С. Д. Арзу-манов. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для взрослых Душанбе, 1951; Н. Маръумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Нашр. давл. Тоҷикистон, 1959; Дар бораи баъзе масъу-лаҳои забони тоҷикӣ, «Мактаби советӣ», 1939, № 1; Ш. Ниёзӣ. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ, Нашр. Аф Тоҷикистон, 1954; Грамма-тикаи забони тоҷикӣ, қ. 1.—Китоби дарси барои мактабҳои олии, Душан-бе, 1954; Т. Д. Чхендзе. Именные суффиксальные словообразовательные в иранских языках, Автореф. канд. дисс. Тейлгиса, 1962; и др.

фиксу префиксҳо ва дар матбуоти давраи Чанги Ватай ба ҷи дараҷа истеъмом шудани ҷунин калимаҳои сохта маҳдуд мешавад.

ИСМҶО

Мо бештар дар хусуси он аффиксҳои калимасоз таваккуф мекунем, ки дар солҳои 1940—45 ва пас аз он дар соҳтани калимаҳои нав серистеъмом буданд.

1. Суффикси калимасозии **-чи** бо исмҳо омада, касбу хунар ва машғулиятро мефаҳмонад, инчунин ба таълимоте пайрав будан, ӯ ҳислату кирдорро ифода мекунанд.

Дар ин давра ба воситаи ин суффикс сохта шудани калимаҳои нав сермахсул гардида аст, махсусан хусусиятҳои шахс аз рӯи машғулият, ҳислату кирдор бо ин суффикс бештар ифода карда мешуд.

Масалан: 1) Ифодаи касбу машғулияти ҳарбиён: **автоматчи, миномётчи, пулемётчи, тушчи, разведкачи, танкчи, гвардиячи, зенитчи, флотчи, фронтчи, артиллериячи, снайперчи** ва ғайра: **Разведкачи** Худайкулов ҳар масъаларо назм мефаҳмад (*Газ. «Фрунзачи», 4 июли 1943*). Ба снайперчи Тешабой Одилов бахшида мешавад (*М. Турмунов, «Баҳодури тоҷик»*). **Автоматчи**и полкшон Смирновро дидам (*Р. Ҷаали, Хикояҳо, 1958, сах. 195*). Имрӯз штаби «Гвардияи ҷавон» ба як чанд оилаи ба ҳоли ҳароб афтодаи **фронтиёни ёрии пуши дод** (*А. Фадеев, Гвардияи ҷавон, сах. 312*).

Гуруҳ ва ӯ шахсони алоҳида, ки дар муассисаҳои истеҳсоли, илмию маданӣ ва ғайра корнамҳои беазаир нишон медоданд, низ маҷозан ба гвардиячиён таъриҳ дода мешуданд. Масалан, гвардиячиёни истеҳсолот, гвардиячиҳои саҳроҳои колхозӣ, гвардиячиёни меҳнат ва ғайра.

2) Ифодаи номи шахс аз рӯи ҳислат ва кирдораш, пайрав будан ба равия ва таълимот: **агрессиячи, гестапочи, эсэсчи, гитлерчи, интервенциячи** ва ғайра.

Гитлерчиён ба муқобили қисми савордаи мо... аскарони пиддан худро ба атакан ҷавобӣ фиристоиданд (*Газ. «Тоҷикистон Совети», 4 апр. 1942*).

Пайдо шуданд аз ким-кучо
Як даста гестапочиён...

Зуд аст, оташ мерасад
Бар хирмани гитлерчиён

(*А. Деҳоти, «Хас каму ҷаҳон пок», декабри 1941*).

⁴ Газетани аскарисурҳи Округи ҳарбин Туркистон буд, ки аз 11 июли 1943 то соли 1964 дар Тошкент ба забони тоҷикӣ нашр мегардид.

3) Ифодаи машғулият ва ӯ касбу кори шахс: **арматурчи, робитачи, фрезерчи** ва ғайра.

Калиман робита ӯ робитачи ҳамчун ифодакунандани мафҳуми соҳан алоқа дар забони тоҷикӣ ханӯз қайҳо боз истеъмом мешавад, солҳои 1940—45 ва пас аз он ҳам барои ифодаи мафҳуми соҳан алоқабил ҳарбӣ истифода карда мешуд.

Робитачии ҷасур Ғозиев буд («Тоҷикистони сурх», 24 май 1944). **Функциячи** суффиксҳои русии **-щик, -чик, -ник, -ец** (нормировщик, пулемётчи, колхозник, ...) ро дар забони тоҷикӣ суффикси **-чи** адо мекунанд. Вале гоҳо хангоми ба решан калимаҳои иктибосшуда ҷасондани суффикси **-чи** ва норасоне роҳ медоданд. Ҷунончи ба ҷои калимаи **«фрезерчи»** шакли **«фрезировчи»** истеъмом карда мешуд.

Дар натиҷаи ба кор андохта шудани ин асоб ҳатто шогирд — **фрезеровчи** ба ҷои 26 дар як смена 600 деталърӯе суфта мекунанд (*Газ. «Тоҷикистони сурх», 3 апрели 1942*).

Илова ба он як гуруҳ калимаҳои русӣ—интернационали, ки аслан ба воситаи суффиксҳои **-ям, -ист, -ец, -чик** ва ғайра сохта шудаанд, дар ҳамаи шакл ба тарқибӣ лугавии забони адабии тоҷик дохил шуда, серистеъмом шудаанд: **гитлеризм, фишизм, нацист, милитарист, фашист, наводчик** ва монанди инҳо. Ин яққои он диловарон аст, ки дере нагузашта ба сари фашизм об мерезад (*Ф. Ниёзи, Интиқоми тоҷик, 1947, сах. 65*).

Вали—одам барои дафъа гитлеризм дорад ҷап,
Барои хифзи истяглои имрузиву фардои

(*М. Раҳимӣ, Ленинградӣ ми, 1943*).

Дар фурсати паррондани **наводчик** Абдурахмонов ҷолокона ҳаракат кард (*г. «Фрунзачи», 22 июли 1943*).

Ҷунин калимаҳо (ғайр аз калимаи гитлеризм) дар забони тоҷикӣ ба унсурҳои морфологӣ ҷудо намешаванд ва суффиксҳои болоӣ яққоя бо решана истеъмом карда шуда, ба калимаҳои тоҷикӣ ҷасонда намешаванд.

Ҳамин тариқа, **вазифаи суффиксҳои -чик, -ец, -ист** ро дар забони тоҷикӣ суффикси **-чи** адо мекунанд, вале гоҳо мувофиқи талаби услуб калимаҳое, ки ба воситаи суффиксҳои номбаршуда сохта шудаанд, бо шаклҳои тоҷикияшон баробар кор фармуда мешуданд: гвардиячи—гвардеец, танкчи—танкист, артиллериячи—артиллерист ва ғайра⁵.

⁵ Ин хотисан ҷудогона буда, на ҳаман калимаҳои бо суффикси **-ист** сохташуда суффикси «-чи» ро қабул мекунанд. Ҷунончи, ба ҷои суффикси калимаҳои **фашист, нацист, милитарист**, ва ғайра суффикси «-чи» ро гузаштан имконнопазир аст.

Домодшавандан вай танкист аст, Кахрамони Иттифоки Совети (С. Улуғзода, Дар оташ, 1945, сах. 8).

Танкист Никандров корномаи кахрамонона нишон дод (*Газ. «Тоҷикистони сурх», 26 август 1945*). **Красногвардееци** кӯҳна Шодибой амак—одами хоксор, шикаста-нафас ва бисёр камгап аст (*Ҳаким Карим, Патриотҳо, 1941*). Мувофиқи конидаи конунҳои забони русӣ суффихои -ист, -чик дар калимаҳои **разведчик, артиллерист** ба қон суффихо (развед-ка, артиллер-ия) кор фармуда шаванд, вале дар забони тоҷикӣ суффихи -чи пас аз шакли пураиин калимаҳо (разведка, артиллерия) гузошта мешаванд. Соҳиҳи ҷанг чи дар гуфтугу ва чи дар эҷодиеги даҳонии халқ легҷикҳо—идоракунидагони самолётҳои харобии советӣ ба воситаи калимаи «самолётчи» (эҳтимол тақдидан ба калимаҳои танкчи, автоматчи, артиллериячи, моторчи бошад) ифода карда мешуд:

Гастелло буд диговар,
Самолётчи буд ӯ, доддар

(*Бобо Юнус, Кахрамони Вағъа,
«Фольклори тоҷик» сах. 107*).

Суффихи -ка бо калимаҳо омада машғулӣ, хислат, амалиеги занонро ифода мекунад: партизанка, комсомолка ва ғайра.

Партизанка чун шери захмдор,
Беҳарос истода дар пои дор

(*А. Лоҳути, Достони Ғалабаи Тяня*).

Зинда бои партизанҳо ва партизанкаҳои пушпавну ша-рафи совети! (*Газ. «Тоҷикистони сурх», 28 апрели 1944*).

II. Ба воситаи суффихи -й (-гӣ, -вӣ) аз калимаҳои со-ветӣ—интернационалии харбӣ исмҳои абстракт сохта мешу-данд. Дар ин гуна мавридҳо калима бо ҳамсадо тамом ша-вад, суффихи -й ва агар бо садонок тамом шавад, суффихи -хон -вӣ, -гӣ кор фармуда мешаванд.

Исмҳои ба воситаи ин суффихи сохташуда аз ҷиҳати маз-мун бо соҳаи муайяни истеҳсолати ҷамъиятӣ даҳоят ме-кунанд: **Старшинаги, командирӣ, сержантӣ, артиллеристӣ, сангери, лейтенантӣ, капитанӣ, разведкагӣ** ва ғайраҳо.

Кариб як моҳ аст, ки Хома старшинагӣ мекунад (О. Гон-чар, Байрақбардорон, сах. 384).

Суффихи -чигӣ бо исмҳои советӣ—интернационалии харбӣ омада, соҳаҳои алоҳидан кор ва ё ҷараёни муайяни-ро мефаҳмонад: артиллериячигӣ, гвардиячигӣ, пулемётчигӣ,

минимётчигӣ, разведкачигӣ, ва ғайра: Инҳо номи **гвардия-чигиро** беҳуда напирфтанд (С. Улуғзода).

Суффихи -й ба охири калимаҳои советӣ—интернациона-лий омада, исмҳои абстракт месозад: **артиллеристӣ, танкис-тӣ, фашистӣ, милитаристӣ, нацистӣ** ва ғайра.

III. Суффихи -гоҳ яке аз суффихи сермахсул буда, бо исмҳо меояд ва макноро ифода мекунад: ҷангоҳ, умелгоҳ, такьягоҳ, омӯзишгоҳ ва ғайра. Интизомнокӣ ва бошуурӣ хоҳ дар ҷангоҳ, хоҳ дар истеҳсолот — тарави ғалаба аст (*Ҳаким Карим, Патриотҳо, 1941*).

Ба воситаи суффихи -гоҳ, -ак, -сор аз калимаҳои советӣ—интернационали калимаҳои нав сохта нашаванд ҳам, вале аз рӯи эҳтиёоти давра калимасозе, ки ба воситаи ин аффиксо сохта шудаанд, чи дар маънои асли ва чи дар маънои маҷозӣ серистеъмол буданд.

IV. Дар исмҳои префикси сермахсули ҳам — дида ме-шавад, ки вай бо исмҳо омада, ба ҷизе ва ё ба иҷрои коре ҳамроҳ буданро ифода мекунад.⁶ Хамин тавр, калимаҳои ба монанди ҳамрутба, хамярок, хамфронт, хамхун, хамва-зифа, хамшаҳр, хамватан, ки ба воситаи префикси хам сох-та шудаанд, солҳои 1940—45 аз рӯи тағабӣ замона услу-бан серистеъмол буданд.

Командирӣ қисм чор диговарро ба назди як тӯда шари-кони хамяроқи онҳо саф кашонда, ба сари сини онҳо орде-ни «Шараф»-ро овеҳт (*Ф. Ниёзӣ, Вафо*).

Исмҳои мураккаб

Дар забони хозираи адабии тоҷик тарзи калимасозии мураккаб яке аз воситаи муҳимтарин буда, бо ин роҳ лек-сикаи забони модарини мо аз қадим боз тақмили ва инкишоф ёфта истодааст.

Аз рӯи хусусияти асосии калимаҳо ва алокаи синтакси-сии ҷузъҳо исмҳои мураккаб ба чанд ҳел ҷудо мешаванд. Хусусият ва ҳелҳои исмҳои мураккабро аз рӯи сохту маънои калимаҳои **саркор, сармашк, оббуро, сангтарош, хонасоз, гуфтугу, раворава, интиҳобкунанда, чойчӯш, ниҳодишонӣ, мусаллашави** ва ғайра муайян кардан мумкин аст.

Дар давоми солҳои 1941—45 ва пас аз он дар забони тоҷикӣ садҳо калимаҳои мураккабро мушоҳида мекунем, ки як қисми онҳо қайҳо боз кор фармуда шаванд (ғавак-

⁶ Грамматикаи забони тоҷикӣ, к. I, ҷиҳоди дарси барои мактабҳои олий. Нашр. давл. Тоҷикистон, 1956, сах. 51.

кашон, тирпарронӣ, умумишахри, фармондеҳ, умуминҷаҳони, тезпар, ҳулғард ва ғайра), киёми дигарашон калимаҳои нави забони тоҷики буда, номи шахсро аз рӯи амал ифода мекунанд: тирҷойкунанда, амалкунанда, командалдеҳ ва ғайра.

Фармондеҳ, мунтазир, парешонхол,
Нишаста ҷароҳе парешон кӯхансол

(*А. Лоҳуҷӣ, Ҳаҷ ва ғазал, 1941*).

Ҳамзаалиев **тирҷойкунанда** буд (*С. Улғзода, Ҳикояҳо, 1949, сах. 77*).

Дар адабиёти забоншиносии тоҷик хусусиятҳои калимаҳои мураккаб ва роҳҳои сохта шудани онҳо муайян карда шуда бошад ҳам⁷, бо роҳи бе вазита ҳамроҳ кардани калимаҳои советӣ—интернационалӣ (хусусан, калимаҳои харибӣ) ба вуҷуд омадани калимаҳои мураккаб ҳаҷуз омӯхта нашудаанд. Ҳол он ки мувофиқи қоидаи қонунҳои забони модаринамон чи аз калимаҳои тоҷики ва чи аз калимаҳои иқтисодӣ бо роҳи алоқани пайваст ва алоқани тобей калимаҳои чандин калимаҳои мураккаби нав, инчунин тарзи икҷумлаи сохташудаи онҳо ба вуҷуд омадаанд, ки мунтазам истеъмоли шуда истодаанд. Дар ҷунин исмҳои мураккаб, ки бо ҳамроҳ кардани ду исм сохта шудаанд, ҷузъи якум нисбат ба дуйум муносибати тобей дошта, онро аз ҷиҳати тарйног, нисбат доштан ба ҷизе муайян мекунанд: бомбаборон, тўпхона, тирборон, сарфармондеҳ ва ғайраҳо.

Пурғулула буд шаҳри Кирмоншох
Майдончаи тўпхона буд ларзон
Аз пой пиедаву сўми аспон
Ҳар сўи ситода мардуми ношод.

(*А. Лоҳуҷӣ, Қудрат, ҷ. 3, сах. 110*).

Самолетҳо аз сахар то бегоҳ панҷоҳ-панҷоҳ, сад-сад омада, мавқеъҳои оташишонии қисмро **бомбаборон** мекарданд (*С. Улғзода, «Ҳикояҳо», 1949, сах. 77*).

⁷ Ш. Н. Ниезӣ. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. Нашр. Аф Тоҷикистон, Душанбе, 1954; Грамматикаи забони тоҷикӣ, к. 1. Китоби дар-ти ёрон мактабҳои оид. Нашр. давл. Тоҷикистон, Душанбе, 1956; М. Тирсунов. Типи составных слов, в совр. таджикском лит. языке. Уч. зап. Ленинградского Гос. педагог. Института им. С. М. Кирова. Вып. IV. Ленинград — 1957; Б. Ниезӣ муҳаммадов, Ш. Ниезӣ, А. Каримов. Забони тоҷикӣ, фонетика ва морфология, барои синфиҳои заҳираи дувалии хонандагон. «Мактаби советӣ», 1959, № 11 ва Пуррашавии таркиби луғавии забони адабии тоҷик бо терминҳои хариб «Газетияи муаллимон», 13 март 1958 ва ғайраҳо.

Дар **бомбаборони** ҳаво
Ларғид замин, шохид само
(«*Фольклори тоҷикӣ*», 1964, сах. 182).

Исмҳои мураккабе, ки ҷузъи якуми онҳо аз калимаҳои советӣ-интернационалӣ ва ҷузъи дуйумашон аз асоси феълҳои замони ҳозира иборат буда, бо суффикси -и омадаанд, номи амалро низ ифода мекунанд: **бомбапартоӣ** командалдихӣ, фашисткӯшӣ ва ғайра.

Ин садои машинан душман буд, ки барои хомӯш кардани тўпҳо ба **бомбапартоӣ** сар кард (*Р. Ҷалил, Умри дубора, сах. 9*). Яқбора аз ДЗОТ-и немисҳо **пуглеметпаррони** сар шуд (*М. Шукӯров ва Я. Р. Хохомов, Маҷм. машқҳо, сах. 192*).

Вобаста ба ин ҷузъи дуйуми исми мураккаб (яъне феъл) номи амал ва процессро бо маънои гузаранда мефаҳмонад: командалдихӣ, фашисткӯшӣ ва ғайра.

Люба хондани мактубро давом дод: «**Командалдехӣ** ин диговарии маро ба назар гирифта ташаккур изҳор кард...» (*Р. Ҷалил, Ҳикояҳои замони ҷанг, 1944*).

... Дар умри худ аввалин маротиба... ба **оқпоқовӣ** рафтааст (*Ҳаким Қарим, Патриотҳо, маҷ. «Оқшуда», сах. 17*).

Ҷунин исмҳои мураккаб аз се калима (чи аз калимаҳои тоҷикӣ ва чи иқтибосшуда) бо илова намудани суффикси -и ҳам сохта мешаванд: сарфармондеҳӣ, фашисткӯшӣ ва ғайраҳо.

Фармони хайати **сарфармондеҳӣ** ҳам худӣ ҳаминро талаб мекард (*Х. Мирзозода ва дигарон, «Адабиёти советӣ», 1962, сах. 439*).

- Дар калом фронт?
- Дар тамоми фронтҳо
- Вазифаи асоситарин?
- **Фашисткӯшӣ**!

(*Газ. «Тоҷикистони Сурх», 1—январ 1942*).

Бояд кайд кард, ки пас аз солҳои 30-ум ва то солҳои 40-ум бо яқинияти калимаҳои советӣ-интернационалӣ, феълҳои бевосита ё бавоситан тоҷикӣ, инчунин бо суффиксҳои -и, -ак сохта шудани калимаҳои мураккаби типии нав ба вуҷуд меомад ва ҳоло сохти ҷунин феълҳо равнақ ёфтааст: Авиаторшавӣ, автографнависӣ, автоинспекторшавӣ, бомбадорак, газетабарорӣ, солдатшавӣ, танкзани, автомобилбӯсозӣ, тракторремонткӯнӣ⁸ ва ғайра.

⁸ Шумораи ин гуна калимаҳое, ки мо ҳамчун ҷамъуме, ба 600 адалд мерасад.

Як гурӯҳ исмҳо аз сифати феълӣ бо феълӣ «кардан» сохташуда ба вучуд омаданд, ки онҳо номи шахсро аз рӯи амал ифода мекунанд: атакакунанда, штурмкунандагон, манёвркунандагон ва ғайраҳо.

Миномегчинён бо фосилаҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ тохта, ба штурмкунандагон ҳамроҳ шуданд (*О. Гончар, Байрақбардорон, сах. 360*).

Қалимаҳои контраҗақа, контрманевр, контракт дар забони адабии тоҷикӣ муродифҳои худро дошта бошад ҳам, бо яққоғии муродифҳои тоҷикии худ—хучуми ҷавобӣ (ё атакӣ ҷавобӣ), маневри ҷавобӣ, аҳднома (муоҳида) аз рӯи услуб серистеъмол буданд.

Вай гоҳ дар як китба ва гоҳ дар китбаи дигар бо ёрии танкҳои «паланги шохӣ» ба контраҗақа мегузашт (*О. Гончар, Байрақбардорон, сах. 261*). Аскарони пиёдаи худро ба атакаи ҷавобӣ фирисоданд, ки ба онҳо гурӯҳи танкҳо ёри мерасонад («Тоҷикистони Сурх», 4 апрели 1942).

Монанди ҳамин (чӯзӣ якуми қалимаҳои антипиттлер, антилиттаризм, антифашист -анти дар забони модарии мо ба воситаи қалимаи зидди ифода карда мешавад. Солҳои 1940—45 ба ин безътиборона нигоҳ карда, дар матбуот қалимаҳои номбаршуда васеъ кор фармуда мешуданд.

Исмҳои таркибии зерин дар зери таъсири самаранокӣ забони русӣ сохта шуда, ба инкишофи таркиби луғавии забони адабии тоҷик сахми муайян доранд; агитатор — комсомолец, бухгалтер — муфаттиш, муҳаррир — тарғибдиҳанда, инженер — муаллим, механик — ронанда ва ғайраҳо.

Солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ сохти чунин исмҳои мураккабро мушоҳида мекунем, ки онҳо чи аз қалимаҳои тоҷикӣ ва чи аз қалимаҳои иқтибосӣ сохта шуда, ҳар як қалима мустақилии худро нигоҳ доштааст ва ба якдигар (қалимаи якум ба дувум-и ё баракс) аҳамияти баёнӣ напад кардаанд: генерал-губернатор, Ҷанговарон — комсомолецҳо, шопир—Ҷанговар, Ҷанговар—комсомолец, дегчик—геолог ва ғайраҳо.

Ҷанговарон-комсомолецҳо суҳанҳои командирро бо ҳаҷрон гӯш мекарданд (*М. Шукӯров ва Я. Р. Хохомов, Маҷн. машҳӯ, сах. 191*).

Дар байни асирон 7 нафар генералҳо, аз он ҷумла командидаҳои Армияи 4-уми армияи квантун генерал-лейтенант Уэмүра Микно ҳастанд (*Газ. «Тоҷикистони Сурх», 26 август-ти 1945*).

Дар давоми солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва барқароркунии ҳоҷагии халқ Хукумати Советӣ ва Партияи Комму-

нистӣ барои таракқиёти соҳаи саноат, ҳоҷагии кишлӯк, маданияти халқҳои мо доимо ғамхорӣ мекард. Дар ин давра соҳаҳои ҳоҷагии халқ инкишоф меёфт: заводу фабрикаҳо, идораю муассисаҳои нав, роҳҳои нави истеҳсоли маҳсулот аз рӯи техникаи нав бемайлон ба вучуд меомаданд ва миқдоран зиёд мешуданд. Аз ин рӯ, илҳисос, касбу хунароҳи нав ба вучуд омада, онҳо ба зудӣ аз худ карда мешуданд.

Ҳамаи ин навиғарихо дар забон, дар навбати аввал дар лексикаи он акс меёфтанд. Вобаста ба ин қалима ва ибораҳои нав сохта шуда, мувофиқи талаби замона истеъмол мешуданд ва онҳо мафҳуми предметҳо, ҳаракати нави ватанпарвари, меҳнатдӯстии халқҳои мо ва ғайраро ифода мекунанд. Чунончи, бисёрстанокчи, ҳазорпентнерчиён, ҳазоркилограмчиён, садпентнерчи, корхонаи протезсозӣ, овоздорак, ТФЗ (газлимоти фабрики—заводи), дахстанокӣ, заводи бетонрезӣ ва ғайраҳо.

Садпентнерчи Сиддика Каттаева — зевоводи колхозии номи Ленин, райони Шаҳри Нав аст (*Газ. Тоҷикистони Сурх», 16 январӣ 1943*).

Дар ин давра аз рӯи талаби услуб қалимаҳои мураккаби ба монанди электромеханик, радиостанция, авиалесант, гидроншоот, умумнаскарӣ, гидромонтажчи, авиаразведка, авиафлот ва ғайра низ серистеъмол буданд.

Дар ҳамин вақт радиостанцияи Москва поёни аҳборгуфта эълон кард (*Ҳаким Қарим, Патриотҳо, 1941*).

Сайданисо Усмонова баъди ба фронт рафтани шавҳараш ҷои вайро иваз намулд. Вай дар арафайи тамом кардани мактаб буда, барои электромеханики телеграф шудан имтиҳон дода истодааст. (*Газ. «Тоҷикистони Сурх», 28 апрели 1943*).

Қалимаи таркибӣ ва кӯтоҳ кардашуда

Дар забон чунин ҳодисаеро мушоҳида менамоем, ки як мафҳум ба воситаи як қалима не (чунончи қалимаҳои содда, сохта ва ё мураккаб), балки ба воситаи қалимаҳои таркибӣ, ки аз ду ё зиёда қалимаҳо иборатанд, ифода меёбад. Ин қонунияти забон дар забони модарии мо ҳам мавҷуд аст ва асрҳо боз давом карда меояд. Қалимаҳои таркибӣ хусусан вақтҳои охир аз рӯи эҳтиёҷот ниҳоят серистеъмол гардидаанд.

Дар даврани пас аз солҳои 40-ум дар асоси инкишофи рӯз-афзунии илму техника ва дигар соҳаҳои модди—маишӣ тарзи ифодаи қалимаҳои таркибӣ зиёд гардида, онҳо чи аз қалимаҳои тоҷикӣ ва чи иқтибосӣ таркиб ёфтаанд.

Дар сохтани калимаҳои таркибӣ на танҳо калимаҳои тоҷики, балки калимаҳои иқтибоси ҳам баробар кор фармуда мешаванд. Онҳо чи аз ҷиҳати маъно ва чи аз ҷиҳати алокаи грамматикӣ ба якдигар вобаста буда, як мафҳумро ифода мекунанд.

Калимаҳои таркибии кӯтоҳшуда дар забони адабии имрӯзаи тоҷик шакли махсуси калимаҳои мебошанд, ки то Ҷадабаи Революцияи Кабири Октябр дар забони тоҷикӣ қариб вучуд надоштанд. Ифода ва шакли мухтасари калимаҳои таркибӣ дар зери таъсири неки забони русӣ содҳои охир миклоран зиёд ва серистеъмоли шудаанд. Дар нутқ кӯтоҳкарда шудани номи идора, муассисаҳои илмӣ-маданӣ ва истеҳсоли дар гуфтугӯ сабуқӣ меорад. Дар забони адабии тоҷик солҳои 1940—45 ва пас аз он калимаҳои таркибии кӯтоҳшудаеро мушохида мекунем, ки як қисми онҳо бо таъсири неки забони русӣ аз ҳисоби боигарии забони тоҷикӣ сохта шуда бошанд, қисми дигарашон чи тарзе ки дар забони русӣ сохта шудаанд, ҳамон тарз қабул гардида, истифода мешуданд. Чунончи, **гранати «Ф-1»**, **танки «КВ»**, **ТуркВО**, **ОДО** (окружной Дом офицеров), **ТФЗ** (таргитмоти фабрикано заводӣ (ё ин ки **ФЗО**), **ДЗОТ** (деревоземляная огневая точка — истеҳкоми оташифонии ҷубӣ — заминӣ), **ДОТ** (Долговременная огневая точка — истеҳкоми дарозмуддаги оташифонӣ) ва ғайра.

Дар соҳили ғарбии Днепр **ДОТ-ҳо** ва **ДЗОТ-ҳои** сершумори бетонӣ сохта шуда, оқолҳои қалди одам кофта шуда буданд (*Газ. «Тоҷикистон» Сурх», 27 октябри 1943*). Ногаҳон **ДЗОТ** шастӣ мо бишқаст (*А. Қасҳорӣ, Шоби неш аз марс*).

Аз ҷиҳати ифода ва сохт ин калимаҳо хусусиятҳои хос дошта, дар инкишофи терминологияи забони модарини мо аҳамияти қалон дорад. Калимаҳои таркибии кӯтоҳшуда, ки аз забони русӣ ба забони модарини мо қабул ва дар солҳои 1940—45 серистеъмоли буданд, бо ин роҳҳо сохта шудаанд:

1) Бо гирифтани харфи аввали калимаҳо.⁹

АРТК — Артиллерия резерва главногo командования — Артиллерияи эҳтиётӣ саркомандадех (ё ки қисми эҳтиётӣ артиллерияи сарфармондех).

АП — Артиллерийская позиция — мавқеи артиллерия.

ДКА — Дом Красной Армии — Хонаи Аскарони Сурх.

⁹ Мо дар ин ҷо намунаи зоҳияи он калимаҳоеро мухтасар нишон медиҳем, ки чи дар гуфтугӯ ва чи дар маъноҳои солҳои Чапги Бузург ва Ватанӣ кор фармуда, дар гуфтугӯҳои харбии русӣ-тоҷикӣ (нашри 1943) ва русӣ-тоҷикӣи нашри соли 1949 аксарияти онҳо дода нашудаанд.

ДОСА — Дом офицеров Советской Армии — Хонаи офицерони Армияи Советӣ.

ДОТ — Долговременная огневая точка — Истеҳкоми дарозмуддаги оташифонӣ.

КП — Командный пункт — Пункти команда.

КПП — Контрольно-пропускной пункт — Пункти контролӣ-рухсатдиҳӣ.

МВПО — Местная противовоздушная оборона — Мудофиаи зидди ҳуҷуми ҳавонии маҳалли.

МТ — Миномётная точка — Нуктаи миномётӣ (НМ).

НОВ — Нестойкое оравляющее вещества — Моддаи захроноки ноустувор.

НП — Наблюдательный пункт — Пункти дидбонӣ (ПД).

ОДО — Окружной Дом офицеров — Хонаи офицерони Оқруғ

ОРС — Отдел рабочего снабжения — Шӯъбаи таъминоти коргарӣ (**ШТК**).

ОП — Огневая позиция — Вазъияти оташкушоӣ

ОТ — Огневая точка — Нуктаи оташкушоӣ.

ППД — Пулемёт-пистолет Дегтярова — Пулемёт-пистолети системаи Дегтяров.

ППШ — Пулемёт-пистолет Шпагина — Пулемёт-пистолети системаи Шпагин.

ПТ — Пулемётная точка — Нуктаи пулемётӣ.

ПТО — Противотанковое орудие — Тӯпи танқазӣ.

РГД — Ручная граната Дегтярова — Гранатаи дастии системаи Дегтяров

2. Бо гирифтани калимаи якум ва харфҳои аввали калимаҳои боқимонда.

Танки «КВ» — Танки ба номи Клемент Ворошилов.

Паровози «ФД» — Паровози ба номи Феликс Дзержинский.

3. Ҳиҷои аввали калимаи якум ва харфҳои аввали калимаҳои боқимонда.

ТуркВО — Туркестанский военный округ — Оқруғи харбии Туркистон.

4. Бо роҳи қабули ҳиҷои аввали калимаҳо.

Комдив — Командир дивизии — Командири дивизия.

Комбат — Командир батальона — Командири батальон.

Медсанбат — Медико-санитарный батальон — Батальони тиббӣ-санитарӣ.

Санбат — Санитарный батальон — Батальони санитарӣ.

5. Бо роҳи қабули ҳиҷои аввали калимаи якум ва шакли пурраи калимаҳои боқимонда.

Концлагерь — Концентрационный лагерь — ЛAGERИ кон-
центрациони.

Санструктор — Санитарный инструктор — Инструкторо-
ри санитар.

Санрога — Санитарный рога — Ротаи санитар.

Бо гирифтани ду хичои калимаи яқум ва шакли пурраи
калимаҳои боқимонда.

Информбюро — Информационное Бюро — Бюрои ин-
формациони.

Истеъмоли чунин калимаҳо дар матн мейбем:

Комбат Майор Довженков ӯрунбекро ба хузури худ даъ-
ват намуд (*Р. Чақил, Умри дубора, сах. 117*).

Шом чун шуд пасанда оташу дуд,
Парбюрои полк барпо шуд.

(*А. Қадҳорӣ, Шаби пеш аз марг*).

Олег аппаратро монда Москва ро гӯш мекард ва ахбороти
информбюро ро навишта мегрифт (*Е. Қоҷева, Қиссаи пи-
сарам, сах. 139*). Осмуҳин ва дигар командирон командив ва
командири полк ро назди машинан вай гусел кардан (*Ф. Низзи, Вафо, сах. 153*).

Аз гуфтаҳои болоӣ маълум мегардад, ки бо роҳи мухта-
сар шудани калимаҳои мураккабу таркиби ба вуҷуд омада-
ни сохти нави калимаҳо (чи аз материалҳои забони модарӣ
ва чи аз калимаҳои иқтибосшуда) як роҳи муҳимми калима-
созӣ дар забони имрӯзаи адабии тоҷик мебошад. Вале дар
баъзе адабиётҳои забоншиносӣ қайд карда мешавад, ки ҷу-
нин калимаҳо дар забони адабии тоҷик умуман сохта наме-
шаванд ва ё микдоран нисоят каманд. Вале дар соҳаи охир
(хусусан дар даври Чанги Бузурги Ватанӣ ва то имрӯз) дар
забони адабии тоҷик доираи сохта шудан ва истеъмоли ин
гуна калимаҳо васеъ шуда истодаанд ва минбаъд лексикан
забони адабии тоҷик бо ин роҳ боӣ ва тақмил мегардад:
ИТИМ — Институти тақмили итисоси муаллимон, КХМ
(Комиссариати ҳаққи маориф), ТФЗ (таълимоти фабрикаю
заводӣ), КМ КП Тоҷикистон (Комитети Марказии Ҳарбии
Коммунисти Тоҷикистон), РСС Ӯзбекистон (Республикаи
Советии Социалистии Ӯзбекистон), Нашрдавтоҷ (Нашриёти
Давлатии Тоҷикистон) ва ғайраҳо дағели он мебошад.

Калимаҳои таркиби куттоҳ кардашудан русӣ, ки дар тар-
киби луғавии забони тоҷикӣ дохил гардидаанд, қариб акса-
ран терминҳои техникаи буда, бештар дар соҳаҳои алоҳида
қор истеъмоли шуда, мафҳуми илмӣ-техникиро ифода ме-

қунанд: ХТЗ, Ү—11, АН—10, ЗИД, ЗАГС, МТС, заводи
КИНАП, МХАТ, Союз НИХИ ва ғайраҳо.

Забон аз рӯи қонуни дохилиш инкишоф меебад. Кали-
ма, термин ва ибораҳои нави оммафаҳм мувофиқи талаби
ҳаёт ва эҳтиёҷот қабул шуда, ба қоидаи қонунҳои забон
мутобиқ мегардан. Ин аст, ки дар давоми солҳои 1940—45
ва пас аз он ба лексикаи забони модарии мо калимаҳои нав
мувофиқи қоидаи қонунҳои забони тоҷикӣ қабул шуда, хис-
саи муҳимми лексикаи забони адабии тоҷикро ташкил кар-
даанд.

М У Н Д А Р И Ч А

Фароғияти илми академик Нисозмухаммадов Бобочон Нисозович,	3
Х. Каримов. Мухтасар дар боран морфеман е (9—14).	18
Х. Каримов. Дар боран баъзе хусусиятҳои каллиман «як»	23
В. Сиёев. Аз таърихи чамъбандии исмиҳо дар забони тоҷикӣ.	32
Ш. Раҳмонов. Чамъан нафравии пурқунанда дар забони ада- бии ҳозираи тоҷик	62
А. Мирзоев. Ибораҳои феълӣ замони бо пешояндӣ «аз»	102
С. Абдурахимов. Ибораҳои нисбии изофӣ	128
С. Абдуллоев. Оид ба таснифи ҷумлан нафравии мубоғало дар забони адабии тоҷик	146
Н. Шарофов. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик дар солҳои ҷилум	155

стр.

Handwritten signature in Persian script: *و. ۱۱/۱۲/۱۳۴۵*

Во қарори Шӯрои наشرиву тарғиби
Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон ҷол мешавад.

Мухаррири масъул—Шарофиддин РУСТАМОВ.

ВОПРОСЫ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

(на таджикском языке)

Мухаррир З. И. Оҷилова
Раском Г. Сулаймонов
Мухаррири техникаи З. П. Маслова
Муҳахх М. Саидмуллоева

Кл 01958. Ҳа набор 911-1967 с. дода шуд. Ба ҷоиш 12/IV-1966 с. имзо карда шуд.
Формат 60x90/16 Ҷузъи ҷони 10,75. Ҷузъи наشريю хисоби 11,5. Қоязи мабода № 2.
Сифати 1. Адаби нашр 2200. Супориш 1. Нарҳаш 1 сӯму 02 тин. 60 лисерин. 1 сӯму 12 тин.

Наشريети „ДОНИШ“,
Душанбе, 29, кӯч. Айни, 121, кор. 2.
Матбааи Нашриети „ДОНИШ“,
Душанбе, 29, кӯч. Айни, 121, кор. 2.